

ESAM EKONOMİK VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Cilt: 1 Sayı: 2 Güz 2020
ISSN 2717-7637

MEKÂNSAL AÇIDAN SİNEMADA KADIN TEMSİLİ: SUFFRAGETTE (DİREN!) FİLMİNİN FEMİNİST BİR ELEŞTİRİSİ

Mazlum AR*

ORCID ID: 0000-0002-3937-1637

Öz: Sanayi devrimi ile başlayan endüstrileşme süreci birçok alanda yeni normlar oluşturmuştur. Üretim sistemindeki gelişmeler büyük endüstri kentlerinin oluşmasına, toplumsal yapılarda önemli değişimlerin yaşanmasına ve sosyolojik açıdan yeni toplumsal sınıfların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sosyal yapıda beliren yeni kodlar toplumsal cinsiyet rollerini de etkileyerek kadın kimliği büyük ölçüde kamusal mekânın dışına itilmiştir. Bu çalışmada toplumsal cinsiyet söyleminin mekânsal pratiklerle ilişkisi, kamusal ve özel alanda meydana gelen değişimlerin cinsiyetçi rollerle olan bağlantısı ve bunun sinema üzerinden aktarımı irdelenmektedir. Bu doğrultuda, bu çalışmada, değişen kamusal mekân pratikleri toplumsal cinsiyet bağlamında ele alan ve birinci dalga feminist hareketin hak taleplerini konu edinen ‘Suffragette’ (Diren!) filmi feminist eleştirel teorisi kapsamında analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Feminist Eleştirel Teori, Film, Kadın, Kamusal Alan, Özel Alan, Sinema, Suffragette.

THE REPRESENTATION OF WOMEN IN CINEMA FROM A SPATIAL PERSPECTIVE: A FEMINIST CRITIQUE OF THE SUFFRAGETTE MOVIE

Abstract: The industrialization process that started with the industrial revolution has created new norms in many fields. The developments in the production system led to

* Arş. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, mazlum.ar@ahievran.edu.tr

the formation of large industrial cities, significant changes in social structures and the emergence of new social classes sociologically. The new codes that appear in the social structure have also influenced gender roles and pushed the female identity to a large extent outside the public space. In this study, the relationship between gender discourse and spatial practices, the relation between changes in public and private sphere with gender roles and its transfer over cinema is examined. Accordingly, in this study, the film 'Suffragette' which deals with the changing public space practices in the context of gender and deals with the claims of the first wave feminist movement, will be analyzed within the scope of feminist critical theory.

Keywords: Cinema, Feminist Critical Theory, Film, Private Space, Public Space, Suffragette, Women.

GİRİŞ

Mekân ve mekâna dair arketiplerin bir aktarım alanı olarak sinema; tasarlama, üretme ve sunma özellikleri ile coğrafya disiplini ile yakın bir içeriğe sahiptir. Başka bir açıyla bu iki disiplinin aslında iki ana vechesi vardır ve öyküsünü bu çerçeveye bağlı kalarak anlatır: “zaman” ve “mekân”. Ayrıca iki alan da nesnel ve soyut bağlamları ile bilinen bir mekân ve zamanda gerçekleşir. Sinemanın çekiciliği birçok faktöre göre değişiklik gösterse bile temelde izleyici ile arasındaki bağın en önemli noktası mekân duygusu ve zaman faktörü bağlamında ortaya koyduğu dikotomik vurgudur. Belli bir periyot içerisinde mekâna olan yönelim ise coğrafyanın temel nodlarını oluşturmaktadır.¹ Eleştirel geleneğin de etkisiyle kimlik, kültür çalışmaları ve feminist söylemlerin mekân ile olan ilişkisinin coğrafya biliminde artarak yoğunluk kazanması disiplin içerisinde mekân pratiklerinin multidisipliner bağlamlarını genişletmiştir.² Bu açıyla mekâna dair olguların bir aktarım aracı olarak sinema da coğrafya disiplini ile anlamlı bir içerime sahiptir. Bunun diğer popüler kültür araçlarından daha yoğun olmasının nedeni mekânın görsel ve duyuşal dönüşümünü uygun kalıplar ile izleyiciye aktarmasıdır. Gerçekliğin temsiliyet üzerinde yoğunlaştığı bağlam noktasında sinema ve mekân arasındaki yoğun ilişki, sinemanın düşünmenin rahatlıkla ifade edilebildiği bir “temsil” formu olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bu ilişkiyi güçlendiren bir diğer ortak nokta ise “varlık ve mekân” bağlamlarının ifade edilmesindeki dönüşümün yorumlanmasına imkân veriyor olmasıdır. Sinema, mekânı yalnızca mutlak yapıyla değil dinamik, sürekli tanımlanabilir, amaçsal ve zaman ile ilişki içinde olan deneyimleriyle de örüntüsünü oluşturur. Ortaya konulan bu farklı mekân tariflerini ise coğrafya bilimi anlamlı bir bütün olarak ele alır. Bireyi ve nesneyi karşılıklı bağlamları

¹ Atilla Dorsay, “Mimarlık Hayatlarımızı Somut Olarak Biçimleyen Bir Sanat...” (Erişim 24 Ekim 2018).

² Mazlum, Ar, “Jeopolitik Söylemde Paradigmatik Değişim ve Eleştirel Söylem Analizi”, *International Journal of Geography and Geography Education* 42 (2020) 286.

ile bütüncül olarak değerlendirmeye tabi tutan hem coğrafya hem de sinema, mekânı da bir deneyim alanı olarak görür. Daha açık bir ifade ile mekânı anlamsız bir yapı olarak görmenin aksine bu yaklaşımlar, bedenın eylem kapasitesiyle mekâna temasından ya da mekânı deneyimlemesinden dem vurur.³ Bu ilişkisellik içerisinde bir değişim ve dönüşüm içerisinde süregelen birey ve toplum gibi dinamikler zaman ve mekân diyalektiğinde farklı süreçlerde farklı anlamlar kazanarak yeni durumlara evirilmekte ve sürekli gelişme göstermektedir. Bu minvalde ortaya çıkan yeni olgular kimi zaman olumlu; kimi zaman ise olumsuz sonuçlar doğurarak tarihe yön vermektedir. Özellikle sistemsel açıdan meydana gelen bu gelişmeler kültür, sanat, edebiyat vb. alanlardan gündelik yaşama kadar hayatın her noktasında önemli gelişmelere kapı aralamaktadır.

Kapitalist sistemin temel dinamiklerini şekillendiren endüstrileşme ile birlikte mekân ve zamanın iş ve yaşam faaliyetleri bağlamlarında farklılaşması, özel ve kamusal alanın bütünsel olarak birbirinden kopması sebep ve sonuç ikileminde bu değişimin önemli görüngüleridir. Daha sarıh bir tanımlamayla, modernite öncesi toplumsal yapının temel dinamikleri olan iş-ev birlikteliğinden modernitenin ev-iş ayrımına geçiş hem toplumsal cinsiyet rollerinin farklılaşması hem de mekânsal kodların dönüşümleri ile yakından ilgilidir. Dolayısıyla yeni süreç kamusal ve özel alanda toplumsal cinsiyet rolleri kartlarının yeniden dağıtılması anlamını taşımaktadır.⁴ Gündelik yaşamı tüm yönleri ile çevreleyen bu değişimler temelde kapitalist sistemin kapsam alanı içerisinde yer almaktadır. Kapitalizm ve etki bağlamı göz önüne alındığında ise kimileri para ve paranın nüfuz kapasitesini, metayı ve meta sarmalını anlarken; kimileri ise daha açık bir biçimde mutlak olanın ve metamorfik görüngüden uzak olan aktörleri yani sistemin uygulayıcılarını anlamaktadır. Fakat kapitalizmi oluşturan ve temsiller üzerinde varlığını sürdürerek yapıyı koruyan birçok unsur bulunmaktadır.⁵ Bu noktada kapitalist sistem ile birlikte rekabet, egemenlik, yabancılaşma ve metalaşma açıları neredeyse tüm toplumları etkilemiş, toplumsal sınıfları belirginleştirmiş ve toplumların ruhsal yapılarında önemli izler bırakarak her türlü unsuru kendi bünyesinde yeniden şekillendirmiştir. Ayrıca toplumsal yapıyla bağı kopan insan yabancılaşmanın en belirgin özelliği olmuştur. Mankurtlaşan insan, özne olma durumundan çıkarak kapitalist sistemin biçmiş olduğu rollerin nesnesi olarak yeni yerini almıştır. Bu durum diğer sanatları içerisinde barındıran ve onlara göre nispeten daha yeni bir alan olan sinema alanında da hissedilmektedir. Özellikle hareketli görüntü farkı ile ön plana çıkan sinema, sistemin egemen görüş ve bakış açılarını yapısında barındıran ve sistemin kazanımı için her şeyi mübah gören bir hüviyet kazanmıştır. Bu doğrultuda sinema

³ Belkıs Uluoğlu, "Hayalle Hakikat Arasında Bir Yerde" (Erişim 15 Eylül 2018).

⁴ Serap Kayasu, *Kadın ve Mekân Etkileşimi, Çağdaş Mimarlık Sorunları Dizisi: Mimarlık ve Kadın Kimliği*, 1. Baskı (İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2002), 101-105.

⁵ Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi. 5. Baskı* (İstanbul: Sel Yayınları, 2014), 238.

kendini bir sanat dalı olarak kanıtlamadan bir ticari alan olarak belirmiş ve egemen unsurların kendini yeniden ürettiği bir mekân olmuştur.

Toplumsal cinsiyet rolleri, kültürel, sosyal ve mekânsal semiyotik bilinci şekillendiren sinema; imgeler aracılığıyla bakışın erotik tarzlarını ve seyri denetleyen cinsel farklılığın, yerleşik toplumsal açıklamasının film ile yansıtılışının, açığa çıkarılmasının ve hatta fazlasıyla istismar edilmesinin biçimsel olarak ortaya konulması ile varlığını yeniden üretim üzerinden sürdürmektedir.⁶ Bu bakımdan ataerkil anlayış tarafından üretilen toplumsal cinsiyet rollerinin aktarımında etkili olan sinemada erkek bakış açısı sinemanın maskülen bir yapıya bürünmesine neden olmuştur. Sinemada kadının cinsel bir meta, kapitalist pazarlamanın bir aracı ve emeği görmezden gelinen bir birey olarak görülmesi eril sinemanın önemli handikaplarından. Fakat düşünme ortamının değişimi ile feminist düşüncenin yaygınlaşması sinema alanında önemli değişimlerin gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu temellerde, çalışmada toplumsal cinsiyet söyleminin mekânsal pratiklerle ilişkisi, kamusal ve özel alanda meydana gelen değişimlerin toplumsal cinsiyet rolleri ile olan bağıntısı ve bunun sinema üzerinden aktarımı irdelenmektedir. Bu doğrultuda, değişen kamusal mekân pratiklerini toplumsal cinsiyet bağlamında ele alan ve birinci dalga feminist hareketin hak taleplerini konu edinen ‘Suffragette’ filmi feminist eleştirel teori kapsamında analiz edilecektir.

1. FEMİNİST ELEŞTİREL TEORİ VE SİNEMA

Feminist eleştirel kuram; toplumsal cinsiyet açısından mekânın kendini yeniden üretiminden sinema alanında kadın tasvirine, göstergibilimsel açıdan kadının sembolik anlamlarına ve özel/kamusal alan açısından kadın emeğine kadar birçok unsuru farklı temalarla ele almaktadır. Bu açılarla feminist sinema, kadınlar tarafından ortaya konulan filmlerden ziyade toplumsal cinsiyet farklılığını dışıl görüngü açısıyla sunan ve cinsiyetler arasındaki bakışsız iktidar bağıntısına ait bir farkındalık ortaya koyan mekânsal bir örüntüdür.⁷ Feminist eleştiri anlayışının gelişiminde 1920’li yıllara kadar süregelen feminist hareketin birinci dalgası etkili olmuştur. Bu süreye kadar çeşitli siyasi haklar elde etme anlayışı ile hareket eden feminist akım özellikle 1960’lı yıllardan sonra akademik çalışmalar ile eril bakış açısını değiştirme gayreti içerisinde olmuştur.⁸ İkinci dalga feminist hareketi ile birlikte gelişmeye başlayan feminist eleştirel kuram öncelikle sinemanın anlatı yapısının kökeni olarak edebiyat alanında başlamıştır. Feminist eleştiri kuramının gelişmesinde özellikle kadın roman yazarlarının

⁶ Laura Mulvey, “Visual Pleasure and Narrative Cinema”, *Feminism and Film* Edited, ed. Ann Kaplan, (New York: Oxford University Press, 2000), 34-46.

⁷ Hande Ögüt, “Kadın Filmleri ve Feminist Karşı Sinema”, *Cogito Dergisi* 58 (2009), 204.

⁸ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev. Osman Akınbay, 4. Baskı (Ankara: Bilim ve Sanat Kitabevi, 1998), 240.

katkısı önemlidir. Kadın roman yazarlarının çalışmaları kapsamında feminist yaklaşım ile yeni bakış aıların tartışılmaya başlanması feminist eleştiri kuramın gelişmesini sağlamıştır. Bu alanlardan biri olan sinema; cinsel ayırım üzerine mitlerin oluşturulduğu, yeniden üretildiği ve bu tür durumların temsil edildiği kültürel bir forumdur.⁹ Kadın ve erkek konularının belirlenmesi hususunda sinemada kadının belirgin ve ayrılmaz kalıplar kapsamında toplumsal yapı içerisindeki yerini bilen, egemen değerleri kabul eden, aktif olmayan bir nesne olarak temsil edildiği açıktır. Erkekler yöneten, kadınlar ise erkeklerle olan ilişkileriyle yönetilen unsur olarak ön plana çıkmaktadır. Sinemanın kendi mekânsal peyzajı içerisinde oluşturulan bu kadın ve erkek tanımları ile ideal kadın ve erkek kavramları imgesel açıdan tekrar üretilmekte ve topluma dayatılmaktadır. Sinemada kadın ve erkek üzerine bu eşitsizliğin yansımalarına karşı ilk eleştiriler feminist kuram ile ortaya çıkmıştır. Eşit olmayan iktidar ilişkilerinin temellerine odaklanıp onları gün yüzüne çıkararak patriarkayı ortaya çıkmayı ve toplumsal cinsiyet hiyerarşisini dönüştürmeyi amaçlayan feminizm, toplumsal cinsiyetin temsil pratikleri üzerine güçlü eleştiriler geliştirmiştir.¹⁰ Bu açıdan feminizmin sinemaya olan ilgisi toplumsal dolayım ve yeniden üretme işlevini üstlenmesinden kaynaklanmaktadır.

Özellikle ataerkil düşünceyi üreten, aktaran bir alan olarak dşnldğinde sinema alanında feminist film eleştirisinin zmlenme noktasında etkin bir yöntem olacağı açıktır.¹¹ Aynı zamanda sinemada feminist kuramların toplumsal, politik ve psikanalitik kuramlarla birlikte çalışması bu açıyla önemlidir. Teorilerin temel argümanları cinsiyet eşitsizliğinin sinemadaki yansımalarına eğilmeleridir.¹² Bu temellerden beslenen feminist sinema kuramı ve eleştirisi sinemanın toplumsal cinsiyeti kurgulama şekillerine yoğunlaşmaktadır. Bu anlamda feminist film eleştirisi ile sinemada kadının kendi biyolojik cinsel kimliğinin yerine toplumsal olarak kodlanan ve ataerkil ideolojiyi pazarlayan toplumsal cinsiyet olgusu tartışma olanağı bulmaktadır.¹³

Sinemada kadının temsili üzerine kültürel, ideolojik ve tarihsel çerçevede teorik çalışmalar feminist kuramcılar tarafından yapılırken, feminist film yönetmenleri de çektikleri filmlerde sinema meknında kadının temsiliyetini yeniden düşünme çabası

⁹ Anneke Smelik, *Feminist Sinema ve Film Teorisi ve Ayna atladı*. 1.Baskı (İstanbul: Agora Kitaplığı, 1998), 137.

¹⁰ Nilüfer Timisi, "Sinemaya Feminist Müdahale: Laure Mulvey'de Psikanalitik Seyirciden Teknolojik Seyirciyeye", *Sinema Araştırmaları: Kuramlar, Kavramlar, Yaklaşımlar*, Der. Murat İri, (İstanbul, Serin Yayınları, 2011), 29.

¹¹ Mehmet Arslantepe, "Sinemada Feminist Teori", *3. Uluslararası Bir Bilim Kategorisi Olarak Kadın. Edebiyat, Dil, Kültür ve Sanat alışmalarında Kadın Sempozyumu*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, 28-30 Nisan 2010), 5.

¹² Arslantepe, "Sinemada Feminist Teori", 7.

¹³ Timisi, "Sinemaya Feminist Müdahale: Laure Mulvey'de Psikanalitik Seyirciden Tek. Seyirciyeye", 32.

içinde olmuşlardır. Bu bağlamda görsel olarak kadınlar nasıl temsil edilmekte? Belli sabit kalıpsal imgelere başvuruluyor mu? Gerçeklik ve görsellik arasında kadın nasıl bir temsiliyet ile sunulmakta? Kadınlar nasıl işlevsizleştiriliyor? Kadın ve cinsellik bağlamında sinemada kadın cinsel bir görüntü olarak sunuluyor mu? vb. sorular feminist eleştiri teorisinin ele aldığı argümanlardır.¹⁴ Sinema örüntüsünü irdeleme noktasında bu sorgulamaları açıklığa kavuşturmak amacıyla feminist film kuramına dayanak oluşturan ve feminist eleştirinin gelişiminde önemli olan iki çalışma ön plana çıkmaktadır. Feminist sinema teorisi ve pratiği üzerine yazılan ilk makale olma özelliğini taşıyan ve Claire Johnston tarafından kaleme alınan “*Karşı Sinema Olarak Kadınların Sineması*” (*Women’s Cinema as Counter-Cinema*) adlı çalışma bu iki çalışmadan bir tanesidir. Sinemada kadın mitlerine değinen ve sinemada bir kadın miti oluşturan Claire, geleneksel sinemada kadını temsil eden anlama odaklanır ve sinemada kadın karakterinin bir gösteren olarak geleneksel şekilde kodlandığını belirtir. Bu açıdan kadın, erkeğin sadece önemini temsil eder. Erkek olmayan olarak olumsuz açıyla gösterilen kadın, gerçek manada kadın olarak sinemada temsil edilmemektedir. Bu durum sinemada kadının gerçek anlamda temsiliyetini ve dışlanmışlığını perdelemek için bir görüngü oluşturulduğunu göstermektedir. Sinemayı semiyotik bir açı ile ele alan Claire, kadının sinemada örtülü bir nesne olarak tasvirini eleştirmektedir.¹⁵

Psikanalist Freud ve Lacan’ın görüşlerini temele alan ve sinemada eril bakış teorisini ortaya atan Laure Mulvey’in¹⁶ “*Görsel Haz ve Anlatı Sineması*” adlı çalışması ise feminist sinema kuramı açısından ikinci önemli çalışmadır. Mulvey, kadın figürünü merkezine konumlandırarak erotik hazzın işlenişini ve anlamını irdelemektedir. Kadını erotik bir obje olarak yansıtan sinema bakmadaki görsel hazzı kadın üzerinden oluşturmaktadır. Haz, bakmaktan doğduğundan ve bu bakış açısı eril bir bakış açısı olduğundan sinemanın büyüleyiciliği skopofili ile açıklanabilir. Bu açıdan sinema, bakma arzusunu tatmin ederken skopofiliyi ileri götürmekte ve izleyenin narsistik yönünü ortaya çıkarmaktadır. İzleyici ekrana yansıtılan nesneyle hem gözetlemeci bir bağ kurmakta hem de ekrandaki benzeri ile bir ilişki yaşamaktadır. Bu durum kadını izlenen, erkeği ise izleyen konumuna oturtmaktadır.¹⁷ Değerler anlayışı içerisinde ve evrensel ahlak anlayışı perspektifinde normal koşullarda psikopatolojik bir durum olan bu anlayış kapitalizm ve modernitenin kisvesi altında meşrulaştırılmaktadır. Bu noktada sinemada gözetlenen olarak kadın; aktif olmayan, sergilenen bir konumda yer alırken gözetleyen olarak erkek ise aktif, seyreden ve egemen bir pozisyonadadır. Oedipus

¹⁴ Annette Kuhn, *Women’s Pictures: Feminism and Cinema*, 2.ed. (London: Routledge, 1982), 137.

¹⁵ Claire Johnston, “Women’s Cinema as Counter-Cinema”, *Online Journal of Communication and Media Technologies* 5 (1973), 2.

¹⁶ Mulvey, “Visual Pleasure and Narrative Cinema”, 34-45.

¹⁷ Smelik, “*Feminist Sinema ve Film Teorisi ve Ayna Çatladı*”, 191.

sürecinden beri cezai bir hadım durumu olarak ortaya çıkan skopofili ruh hali sinema alanında kadına olan cinsel nesne durumunun bilişsel dönüşümü ise iki şekilde ortaya konulmaktadır. Bunlar suçlu görünen nesnenin değersiz kılınması, değersizleştirilmesi ve onunla denk tutulan ilk travmanın tekrar deneyimlemesiyle bilincin meşgul edilmesi; öteki ise sunulan aktörün kendini sorunlu olmaktan çok normal kabul görsün diye fetişe ederek hadım edilme durumunun yok sayılmasıdır.¹⁸

Feminist sinema eleştirisini bu bağlamda sinemada dişil bakış açısının ikinci planda durduğu, kadınların gerçek anlamda bir temsiliyetten yoksun oldukları ve skopofili kamera bakış açısının birer metası oldukları üzerinde durmaktadır. Bu da feminist eleştiri kuramını çözümleyici bir konuma getirmektedir. Ayrıca psikanalizin etkisiyle oedipal sürecin sanat çalışmaları üretiminde de egemen olduğunu belirten feministler, böylelikle toplumsal eleştiri bağlamının dışına çıkararak sinemada anlamın nasıl üretildiği konusunda çalışmalar ortaya koymaktadırlar. Feminist sinema eleştirisini de bu durumları temele alarak belli açılardan sinemaya yaklaşmakta ve kadın sunumuna dair yeni yaklaşımlar ortaya koymaktadır. Diğer bir açıdan toplumsal ilişkilerin üretimi ve üretim biçimleri üzerinden kavramsallaştırılan ilişkisel mekân, siyasetten ekonomiye, toplumsal cinsiyetten kültüre ve özellikle sinemaya kadar birçok alanı kapsayan kamusal kimlikleri inşa etmekte ve yeniden üretmektedir.¹⁹ Bu açıdan sosyal ve ilişkisel mekân bağlamında sinema hem özel hem de kamusal alanın yeniden üretim alanı olarak önemini her geçen gün artırmaktadır.

2. CİNSİYETÇİ SÖYLEM BAğLAMINDA ÖZEL/KAMUSAL MEKÂNIN DÖNÜŞÜMÜ

Kent ile kadınların özel alana kapatılmaları arasındaki ilişki kadınların çeşitli kamusal eylem ve ağlardan soyutlanmalarıyla ilintilidir. Bu soyutlanma ilkin Antik Dönem kentlerinde kadınların her türlü politik ve teolojik fonksiyonlardan mahrum kılınması ve daha sonrasında zanaat alanından da soyutlanarak özel alana kapatılmasıyla neticelenmiştir.²⁰ Mahrumiyetin, yoksun kılınmanın mekânı olarak özel alan Yunan kentlerinde *oikos/polis* ikiliği şeklinde ortaya çıkar. *Polis*; özgürlüğün, bireysel var olmanın, nesne olmaktan ziyade özne olmanın alanıdır. *Oikos* ise zorunluluğun ve nesne olmanın alanıdır. Bu iki alan arasındaki ilişki *polis*in ev içi özel alana dayandığı ve onu destek alınacak bir unsur olarak kullandığı ilişkidir. Başka bir deyişe kamusal alana katılacak aile reisinin özel alanda özerk olma durumudur.²¹ Bu

¹⁸ Öğüt, “Kadın Filmleri ve Feminist Karşı Sinema”, 204.

¹⁹ Johnston, “Women’s Cinema as Counter-Cinema”, 3.

²⁰ Andre Michel, *Feminizm*. 3. Baskı (İstanbul: Kadın evresi Yayınları, 1984), 43.

²¹ Jürgen Habermas, *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*. 13. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 312.

anlayış Antik Yunan düşüncesinde özel-kamusal alan ikiliğinin üretim ve yeniden üretim biçimi bir yanda, politika-kamusallık biçimi diğer bir yanda olmak üzere toplumu bölen bir ikiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Feodal dönemde ise Antik Çağdaki özel/kamusal alan ayrımının netliği görünmez. Kentlerin kırsal toplum içerisinde erimesi ve devlet iktidarının yıkılarak özerk ve özel hanedanların erkleri halini almasıyla feodalite ortaya çıkar. Toprağa dayalı kamusal erkin tek tek bireylerin erki olarak şahsi ellerde olduğu feodalitede toprak egemenliği, yargı ve politik erk bir ikilik düzeyinde ve kurumlar arasında paylaşılmamıştır. Böyle olunca da *polis* tarzı bütünlüklü bir kamusal alandan söz edilmez. 16. yüzyıla gelindiğinde ise feodalitenin yerini bağımsız aile mülkünün gelişmesiyle patriarkal aile yapısı almıştır. Fakat bu dönem patriarkal hane yapısında kentte de kırdaki da ev içi ve iş yeri ayrımından söz etmek zordur. Hane halkının günlük yaşamı iş etrafında döner ve bu yaşamın bütünü patriarkın denetimini altındadır.²²

Özel/kamusal alan ikiliğinin modern oluşumunda ise üretimin atölyelerde ve giderek fabrikalarda gerçekleştirilmeye başlanmasıyla birlikte ‘ev’ kavramının da değiştiği ve modern anlamda özel alanın ortaya çıkmasının ev/iş yeri ayrışmasıyla doğrudan bağlantılı olduğu görülmektedir. Evin toplumsal üretimden ayrılmasıyla birlikte hanenin kimi kadın için soyun sürekliliğini sağlamanın, kimi kadın için de ücret karşılığı emek gücünü yeniden üretmenin mekânı olmuştur. Örneğin, özellikle Büyük Britanya’da orta sınıf kadınlar keskin bir biçimde ücretli iş sahasından hariç tutulmaktaydılar. Kadınlar iş gücü piyasası söz konusu olduğunda kamusallıktan dışlanıp geri plana itilirken kocalarının ancak özel mekândaki birincil varlığı altında yüceltiliyorlardı. Yurttaşlık bağlamında bile kadınlar Özel/kamusal mekânda yurttaş olsalar bile erkekler ile aynı statüde yurttaş değillerdir. Erkeklerin kamusal varoluşlarıyla kadınlarıki arasında süreklilik kazanan bir asimetri vardır. Bu durum Fransız Devrimi’nde kadınların kamusallıktan dışlanmalarıyla yeniden ve daha güçlü bir şekilde gerçekleşmiştir. Ayrıca özel/kamusal alanın modern biçimi toplumsal cinsiyet rollerini şekillendirici bir ikiliğe dayandırmaktadır.²³

3. ÖZEL / KAMUSAL MEKÂN DİKOTOMİĞİ: KAMUSALLIĞIN YENİDEN İNŞASI

Özel ve kamusal alanın farklı zaman ve mekânlarda farklı anlamlar kazanıp kazanmadığı noktasından hareketle bu ikiliğin bir sürekliliğe ya da evrenselliğe mi yoksa kopukluğa mı sahip olduğu tartışılmaktadır. Bu tartışmaların her biri

²² Gülnur Acar-Savran, “*Beden Emek Tarihi*”, 3. Baskı (İstanbul: Kanat Yayınları, 2004), 83.

²³ Carole Pateman, *The Patriarchal Welfare State: Women and Democracy* (Cambridge University Mass, 1987), 217.

toplumsal cinsiyetin hem gerçek hem de bilişsel dünyada nasıl konumlandırıldığını ifade etmek için önemlidir.

Toplumsal cinsiyete odaklı özel/kamusal alan ayrımı bütün toplumlarda kadınlar ile erkekler arasındaki ilişkiyi anlamada gerekli olduğu iddiası bu ikiliğin modern kapitalist toplumlara ait olduğunu benimseyenler ile böyle bir ayrımı bütün toplumların yapısal bir özelliği olarak kabul edenler arasında tartışmaya neden olmuştur.²⁴ Bu tür bir evrenselleştirme ve tarih-kültür aşırı bir ikiliği öngörmek kadınların tarih boyunca konumlarının hem değişmediğini hem de kadınların kendi aralarında farklılaşmadığını ne sürmek anlamına gelmektedir. Ayrıca zel/kamusal alan ikiliğini genelleştirmek kadınların değer olarak atfedilen bütün unsurlardan dışlanmaları anlamını taşımaktadır. Kadınların dışlanması ise kapatılmaları ile de ifade edilebilir. Bu durum farklı zamanlarda farklı Őekillere bürünmüş olsa da süreklilik gösterir.²⁵

Diğer kavramlarda olduğu gibi gerçeklikle daha karmaşık bir ilişki içerisine giren özel/kamusal alan ikiliği hem kadınların asli konumunun bir izahı hem de o konumu ortaya çıkaran bir ideoloji olarak ikili bir rol oynamaktadır. Bu ikilik tarihsel olan bir gerçekliği mutlaklaştırma özelliğine sahip ideolojik bir kavram çifti niteliğine de sahiptir.²⁶ Kavramlar ve gerçeklik arasında olduğu gibi ideolojik mutlaklaştırma ve açıklama arasında da önemli bir ilişki bulunmaktadır. Liberalizmin siyasal fikriyatında en gelişkin biçimine erişen bu ilişki liberal demokratik uluslarda patriarkanın üstünü örtmeye yaramakta ve bu siyasi anlayışın temelinde ise kapitalizm yatmaktadır. Daha açık bir Şekilde ifade edilecek olursak özel/kamusal alan arasında bir kopukluk oluşturulacak Şekilde kavramsallaştırıldığında ikilik, ideolojik bir anlam kazanır ve bu durum özel alan ile kamusal alan arasındaki bağlantıların üzerini örtmeye yarar. Fakat açıklayıcılığı da vardır bu ikiliğin nkn modern toplumların gerçekliğinin çok somut bir özelliğini de ifade etmektedir.²⁷ Süreklilik ve kopukluk bağlamında özel/kamusal alan tanımlaması bu ikiliğin toplumsal gerçeklikle olan ilişkisini açıklamakta ve bu ilişki feminist eleştirel güce temel dayanak oluşurmaktadır.

Özel/kamusal alan ikiliğinin tarihsel sürekliliği ve tarihsel süreçte büründüğü somut biçimleri değerlendirildiğinde bu ikiliğin istikrarsız ve değersebilir olmalarına rağmen yaşadığımız dünyanın düzenleme biçiminin ayrılmaz birer unsuru oldukları ve

²⁴ Acar-Savran, “*Beden Emek Tarih*”, 126.

²⁵ Michel, “*Feminizm*”, 43.

²⁶ Acar-Savran, “*Beden Emek Tarih*”, 128.

²⁷ Olivia Harris, “Household as natural units”, ed. Kate Young, Carol Wolkowitz and Roslyn Mc Cullagh (comps.), *Of marriage and the market: women’s subordination in international perspective*, (London: CSE Books, 1981), 127.

uzun geçmişleriyle hem sürekliliği hem de değişimi temsil ettikleri görülecektir.²⁸ Dahası, kapitalist toplumlarda belli bir dayanağı olduğu ileri sürülen ve liberal siyasal düşüncenin merkezine konumlandırılan bu ikilik her ne kadar farklılıklara sahip olsa da uzun bir tarihsel geçmişe sahiptir. Bu düalizm farklı zaman ve mekânlarda, farklı şekillerde ortaya çıkmış ve kendini yeniden üreterek toplumsal cinsiyet rollerini şekillendirmiştir.

4. SİNEMA VE TOPLUMSAL CİNSİYETİN MEKÂNSAL YAPILARLA İÇ İÇE GEÇİRİLEREK SUNUMU

Farklı açılar ile tanımlanan toplumsal cinsiyet kavramı, biyolojik olarak verilen bir değerlendirilmeye tabi tutulma durumuna karşı mekân ve pratikleri ile olan bütünselliğinin vurgusu ve bunun yapı ile olan üretimi yaşamın tüm nirengi noktalarına yansımaktadır. Mekânsal farklılaşmayı da beraberinde getiren bu durum toplumsal cinsiyetin şekillenme süreci ile yapısal çevrenin semiyotik kodlanma süreci ilişkiselliğinde oluşmaktadır. Cinsiyet rolleri mekân örüntüsünü oluşturmaktayken, biçimlenişindeki her türlü sosyal, kültürel vb. dinamikler mekân ve toplumsal cinsiyetin bilişsel olarak kabulünde birer unsur olarak konumlanmaktadır.²⁹ Yine de bireyin tamamen "olduğu" ya da "sahip olduğu" bir durum olmayan toplumsal cinsiyet, dişil ve erilin varsaydığı psikolojik ve hormonal ara motiflerle birlikte üretilmesi ve doğallaştırılmasının gerçekleştirildiği bir yapıdır.³⁰ Bu yapıya ait dişil ve eril cinsiyet kodları toplumsal olanın yeniden üretildiği sinema mekânı örüntüleri ile tekrar tanımlanabilmekte ve yeni eşleştirmeler içinde sunulabilmektedir.³¹ Mekânın anlam yüklü kodlarının soyut kalıplarla aktarıldığı sinema, var olan kültür ve yapıdaki sosyo-kültürel unsurlar ile doğrudan bağlantılıdır. Sinema örüntülerinde oluşturulan rol-modeller ve olumlanan davranış tarzları sadece sosyo-kültürel olarak değil mekânsal organizasyon açısından da eril ile dişil olanın çerçevesini tekrar üretmekte ya da yeniden tasarlayıp gösterebilmektedir.³²

Toplumsal cinsiyet normlarını yüklü sembolik anlamları ile sunan sinema yaygın toplumsal edinimleri mekânın kabulleri ile birlikte ortaya koyarak nasıl, neden ve niçin üçleminde yaşamın tüm boyutlarını var olan simbiyotik kabuller ile örüntülemektedir. Toplumsal cinsiyetin bu örüntüsü kapitalist ideolojinin güdümünde ve eril/dişil

²⁸ Linda L. Davidoff, *Feminist Tarih Yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, 4. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınlar, 2002), 213.

²⁹ Kayasu, *Kadın ve Mekân Etkileşimi, Çağdaş Mimarlık Sorunları: Mimarlık ve Kadın Kimliği*, 101-105.

³⁰ Judith Butler, "Toplumsal Cinsiyet Düzenlemeleri", *Cogito Dergisi* 75 (2009): 76.

³¹ Sevinç Alkan Korkmaz - Açalıya Allmer, "Mekanın DNA'sı: Toplumsal Cinsiyetin Mekansal Kalıplarının Sorgulanması", *Kadın/Woman 2000 Kadın Araştırmaları Dergisi* (2013): 106.

³² Tom Reichert, *Reklamcılığın Erotik Tarihi*. 1. Baskı (İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2004), 265.

ikileminde sergilenirken kadının temsil biçimi cinsel obje, bakma arzusunu sağlayan skopofili unsuru ve sermayenin sürekliliğini sağlamada ticari bir meta olarak sunulmaktadır. Erkek temsiliyeti ise güçlü, aktif ve kadının cinsel sunumunun sözde ahlaki izleyeni olarak gösterilmektedir.³³ Bu durum toplumsal cinsiyetin hem somut hem de soyut kodları ile hâkim ideolojik aygıtın bir yapısı olduğunu ortaya koymaktadır. Eril ve dişil sunumların ve kabullerin aile, eğitim, sinema, hukuk gibi araçlar ile sistemin hizmetine sunulması, içselleştirilmesi, belli basmakalıplar ile tekrarlanıp olağan bir yapıya bürünmesi ve kabul görmesi gibi özellikler bu durumun ezoterik sürekliliğini sağlamaktadır.

5. FİLMİN KÜNYESİ

Resim 1: Diren Filminin Afışı ve Künyesi³⁴

³³ Lia Litosseliti, *Gender and Language: Theory and Practice* (London: Routledge, 2014), 117.

³⁴ Beyazperde, Diren! (Suffragette), (Erişim 13 Aralık 2017).

Yönetmen:	Sarah Gavron
Senaryo Yazarı:	Abi Morgan
Vizyon Tarihi ve Ülkesi:	15 Ocak 2016-İngiltere
Tür:	Drama, Tarih, Biyografi
Süre:	1 saat 47 Dakika
IMDB Puanı:	6.9

Oyuncular: Carey Mulligan (Maud Watts), Helena Bonham Carter (Edith Ellyn), Meryl Streep (Emmeline Pankhurst), Anne-Maria Duff (Violet Miller), Ben Whishaw (Sonny Wats), Romola Garai (Alice Haughton), Samuel West (Benedict Haughton)

6. SUFFRAGETTE (DİREN!) FİLMİNİN KONUSU

“Diren!” filmi tarihsel bir gerçekliği feminist kamera açısıyla ekrana yansıtan önemli yapıtlardan bir tanesidir. Filmin anlatısı tarihsel bir gerçekliği yansıtmakta olup bu gerçeklik toplumsal açıdan önemli değişimlerin yaşanmaya başladığı 18. yüzyılda ortaya çıkan ve ‘*suffragette*’ olarak tanımlanan kadın hareketidir. Bu oluşum Tarrow’un:³⁵ “*Otoritelere, kültürel kod ve ritüellere karşı elitler ve diğer unsurlarla sürekli bir bağlantı içinde ortak amaçlara sahip ve dayanışma içerisinde olan bireylerce oluşturulan ortak eylemler*” olarak ifade ettiği kolektif toplumsal bir harekettir.

Kadın hakları hareketi daha somut biçimde özellikle sanayi devriminden sonra kadınların ekonomik sorunlarından hareketle belirmeye başlamıştır. Sadece belli bölümlerde kadın ve çocuk iş gücü kullanılarak kadın emeği pazar alanına çekilmiştir. Buna karşın kamusal alan erkek etkinliği olarak şekillenmiş sosyal bir yapıya sahip olmuştur. İşçi sınıfı kadın ve çocukların çalışma mecburiyetinden; orta sınıf kadınları ise üretimden ayrı aile yaşamıyla birlikte kendilerini iten özel/kamusal alan arasında sıkışıp kalmışlardır.³⁶ Bu noktada İngiltere’de ortaya çıkan orta sınıf (*suffragette*) kadın hareketi kadınların ekonomik, kültürel ve siyasi şartlarının hem şimdiye kadar süregelen koşullarına oranla hem de erkeklerin şartlarına göre düzeltilerek cinsiyet rollerinin hak ve eşitlik çerçevesinde değişmesini istiyordu. Amaç rol eşitliği ya da rol değişimi değil cinsiyetlere dayalı hiyerarşinin değişimiydi. Talep edilen ilk şey oy kullanma hakkı olsa

³⁵ Sidney Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politic*. 2. ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 138.

³⁶ Ömer Çaha, *Sivil Kadın & Türkiye’de Sivil Toplum ve Kadın*. 1. Baskı (Ankara: Vadi Yay. 1996), 170.

da bu durumun sembolik olarak toplumda var olma, toplumun seçimlerinde özne olma veya daha kısa bir biçimde vatandaşlık kavramıyla birlikte düşünüldüğü görülmektedir. Suffragette hareketi başta ABD ve İngiltere olmak üzere pasif direniş, kamusal düzene müdahale etme, açlık grevi vb. yollarla haklarını aramaya başlayan fakat bu mücadelenin toplumsal yapı baskısına maruz kalmasıyla sindirilmesi karşısında posta kutularını basit bomba düzenekleri ile patlatma gibi eylemlerin dozunu arttırdığı bir harekete doğru evrilmiştir.³⁷ Bu tarihsel gerçeklikten hareketle suffragette filmi, I. Dünya Savaşı öncesinde kadınların oy kullanma hakkı ile ilgili mücadeleyi dramatik bir şekilde tasvir eden ilk uzun metrajlı film olarak ön plana çıkmış ve başta İngiltere olmak üzere dünyanın birçok coğrafyasında gerek akademik gerekse sosyo-politik tabanda tartışma konusu olmuştur. Birçok feminist bilim insanını akademik anlamda cezbetmesinin yanı sıra kamusal alanda var olma mücadelesi veren kadınların direniş ruhunu yansıtmaya açısından film ayrıca çok boyutlu bir ilgiye mazhar olmuştur. *Diren!* filmi oy hakkı üzerinde cinsiyetçi söylemin kaldırılması ve kadına oy hakkı verilmesi amacıyla kamusal alanda var olmak için gerekli siyasal, hukuksal ve toplumsal hakları elde edemeyen orta sınıf İngiliz kadınlarının başlattığı mücadeleyi anlatmaktadır. Hareketin İngiltere'deki öncüsü 1903'te "*Kadınların Sosyal ve Politik Birliği*"ni kuran Emmeline Pankhurst'tur. Bu yapı altında kadınlara oy hakkı verilmesi için mücadele eden kadınlar "*Suffragette*" olarak isimlendirilmiştir. Tanımlamadaki 'get' fiili kadınların sadece oy hakkı talebinde bulunmadığını, bu talebin karşılanması durumunda mücadele edecekleri anlamını içermektedir. İngiltere'deki suffragette hareketi ABD'deki suffragette kadın hareketinin aksine daha militarist bir şekilde örgütlenmiştir. İngiliz yönetiminin uygulamış olduğu şiddet ve ayrımcılık karşısında ise açlık grevleri, ticari mağazaların camlarını taşlamak ve polis ile mücadele etmek gibi daha somut ve yapıyı zorlayacak adımlar atılmıştır.

7. ÖZEL ALANDAN KAMUSAL MEKÂNA GEÇİŞİN AYAK SESLERİ: SUFFRAGETTE (DİREN!) FİLMİNİN ÇÖZÜMLEMESİ

Abi Morgan tarafından kaleme alınan ve Sarah Gavron tarafından yönetilen *Diren!* filmi özellikle 1912-1913 yıllarında İngiltere Londra'da Emmeline Pankhurst liderliğinde kurulan '*Kadınların Sosyal ve Politik Birliği*' kampanyasına odaklanmaktadır. Filmin ana karakteri East End Çamaşırhanesi'nde çalışan Maud Watts (Carey Mulligan), sömürülmekten şikâyetçi olmayan, apolitik bir genç işçi, kadın ve annedir. Kendisi gibi aynı çamaşırhanede çalışan annesini dört yaşındayken kaybeden vücudu yanıklarla dolu Maud, aynı çamaşırhanede çalıştığı eşi Sonny'den (Ben Whishaw) daha az maaş alan bir işçidir. Bu noktada kamusal alanda yaşanan sosyo-ekonomik

³⁷ Carole Pateman, "Woman and Consent", *Political Theory* 8/2, (1980), 153.

değişimler açısından filmin çamaşırhanede çalışan kadın ve erkeklerin iş bölümünü toplumsal cinsiyet bağlamında ele alması önemlidir. Çünkü mekân ve mekânın sunumu ile cinsiyet olgusu arasında toplumsal normların sunumu bağlamında gündelik yaşam uygulamalarına dayanan pragmatik bir ilişki kurulmaktadır. Bütün toplumlarda tasarlanan mekânsal kavramlar bedeni ya da bedene ait semiyotik kodları çağrıştırmaktadır. Beden, cinsiyete dayalı ayrımın mekânsal düzenlemelerini belirtmedeki en tabii kabul olarak ifade edilmektedir. Bu ifade farklı zamanlarda farklı şekillerde tanımlansa da mekânın tasarımı ve düzenlenişinde bir bütün olarak ve farklı ölçeklerde etkili olmaktadır.³⁸

Resim 2: Maud Çamaşırhanede Çalışırken³⁹

Filmin görüngüsü içerisinde çamaşırhanede işi bitikten sonra ev işlerine odaklanan Maud, kocası Sonny ve oğlu George için canını dişine takar ve bu durumdan asla şikâyetçi olmaz. Çocukluğundan beri zor şartlar altında bir nesne olarak yaşayan Maud, sürekli olarak (evliyken ve eşi bu durumdan haberdarken bile) iş yeri sahibi patronunun cinsel istismarına maruz kalır. Maud, dışarıya çıktığı bir gün suffragette hareketinin protestolarıyla karşılaşır ve mağaza vitrinlerine taş atan kadınlar arasında birlikte aynı çamaşırhanede çalıştığı ve suffragette hareketinin bir katılımcısı olan Violet Miller (Anne-Maria Duff)'i görür. Maud, korkarak eylemin yapıldığı alandan uzaklaşsa da yıllarca yaşamış olduğu yaşam koşulları açısından bir çıkış yolu olduğuna inandığı suffragette hareketine yönelir. Violet'in mecliste yapacağı konuşmayı dinlemek için toplantı alanına giden Maud, Violet'in kocası tarafından darp edilmesi nedeniyle beklenmedik bir şekilde konuşmayı kendisi gerçekleştirmek zorunda kalır. Çocuk yaştan beri kendisini taciz eden patronuna ses çıkaramayan Maud, nasıl bir konuşma yapacağını bilemese de içinde bulunduğu toplumsal şartların ağırlığının etkisiyle sadece

³⁸ Leslie Weisman, *Discrimination by Design: A Feminist Critique of The Man-Made Environment*. 3. ed. (Chicago: Chicago University of Illinois Press, 1994), 191-196.

³⁹ Focusfeatures (Erişim: 23 Kasım 2017).

yaşadıklarını anlatır. Konuřtukça kendini dinlemeye, içindeki haklılığı dışa vurmaya çalışan ve haklılığının zaferi olacağına inanan Maud, oy hakkı verilmesi durumunda iktidarlarını kaybedeceklerini dūřünen erk tarafından ötelenir. Eylemlere katılmaya devam eden ve kocasının engellemelerine aldırış etmeyen Maud, hapse atıldıktan sonra direnişin köklerinde kendine yer bulur.

Günün toplumsal baskıları, klişeleşmiş ahlak yapıları, mekâna yüklenen patriarkal bilinç vb. birçok durumdan dolayı hem Maud hem de diğer suffragette üyeleri çeşitli baskılara maruz kalır. Bu arada harekete katılımından ötürü kendisinden utandığını ifade eden kocası ile ayrılan Maud, çocuğunun başka bir aileye evlatlık olarak verilmesiyle yıkılır. Kaybedeceklerini feda etmeye razı olan ve artık kaybedecek bir şeyi kalmayan Maud, bu aşamadan sonra yapılan eylemlere tam katılım sağlar ve kadın hareketi içerisinde önemli bir aşama kaydederek bu uğurda birçok fedakârlıkta bulunur. Her ne kadar film, işçi sınıfı gözüyle ve orta sınıf ya da burjuvazi sınıfındaki kadınlara oranla çok kaybedecek bir şeyi olmayan işçi sınıfından bir kadının siyasi mücadelesini verse de anlatı içerisinde suffragette hareketinin vitrininde kucağında bebeğiyle çalışan, vücutları yanıklarla dolu işçi sınıfından bireylerin olmaması feminist eleştiri açısından hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Kameranın tamamen Maud'a yönelmesi kısmen de olsa çalışma hakkı verilen fakat emeği elinden alınan ve kamusal alandan soyutlanan kadınlar için oy hakkının ne ifade ettiğini ortaya koymasından önemlidir. Ancak filmde suffragette hareketinin ideolojik görüşünü kapsamlı yansıtacak bir bölümün olmadığı ve suffragette öncülük eden orta sınıf kadınlar ile hareketin temel dinamiklerini oluşturan işçi sınıfı arasında hem özel hem de kamusal alanın paylaşımı açısından günün şartlarını yansıtan bir bakışın ortaya konulmadığı görülmektedir. En azından filmin temel karakteri Maud'un birkaç toplantıdan sonra suffragette hareketine sıkıca bağlılığının ideolojik temelleri daha kapsamlı verilebilirdi.

Resim 3: George'nin Evlatlık Verilme Sahnesi⁴⁰

⁴⁰ Fandango, (Erişim10 Aralık 2017).

Filmin diğ er dramatik bir sahnesi Maud'un harekete katılımını sağlayan ve Violet'in karnındaki çocuğundan ötürü hareketten uzaklaşmasıdır. Bu sahne kadınların hassas olduğu durumları ortaya koyması açısından önemlidir. Fakat Maud'un harekete katılımından dolayı çocuğunun kocası tarafından zengin bir aileye verilmesi sahnesinin az bir görü ngü ile geç iş tirilmesi kadınların aynı zamanda ne kadar dirençli ve kararlı olduklarının ifade edilmesi açısından yetersiz kalmış tır. Kadınların iç dünyasını, yaşam zorluklarını, toplumsal baskının kurbanları olma durumlarını ve vatandaş olarak değı l de toplumsal cinsiyet kategorisi içinde ikincil bir birey olma durumlarını izleyiciye aktarma için karanlık bir temanın seçilmesi iş lenen konunun amacına uygun bir algı oluşturmaktadır. Ayrıca hem Maud hem de Alice'nin kazandıkları paraları kocalarına verdikleri sahne sömürülen kadın emeğinin yansıtılması açısından önemlidir.

Diren! filminin günün toplumsal cinsiyet kodlarını kırmak için kadın hareketinin ortaya koyduğu siyasal mücadeleyi aktarmış olması feminist hareketin kazanımlarındandır. Filmin, kadınların cinsel açıdan sömürölmelerine ve bu durumlarda suçlu kurbanlar olarak ön plana çıkarılmalarına, ücret açısından kadınların daha zor şartlarda çalış tıkları halde erkeklerden daha düşük ücret almalarına, kocanın çocuk üzerindeki yasal hakların kendilerine de tanınması gibi kadınların yasal ve sosyal durumlarını ortaya koyan noktalara temas etmesi önemlidir. Bir açıdan nesne olma durumundan kurtulmak isteyen kadınların oy kullanma mücadelesini perdeye yansıtan film, diğ er bir açıdan mekânın ilişkiselliğ i bağlamında cinsiyetçi ayrıma maruz kalmadan kadınların kamusal alanda var olma ve sosyal mekânda bir vatandaş olarak ait oldukları kimlikleri elde etme mücadelesini aktarmaya çalışmaktadır. Filmde kamusalığın yeniden şekillenmeye başladığı dönemin özel/kamusal alan ayrımı ve bunun yansımaları ekrana yansıtılmış tır. Film ayrıca kamusal pratiklerin dönüşümünü gözler önüne sermektedir. Film böylece sanayi dönemi ya da modern dönem başlangıcı diyebileceğ imiz kamusal anlayışın görü ngüsünü vererek seyircinin günümüz kamusal mekân pratikleriyle ilişki kurmasını sağlamaktadır. Feminist eleştirel teorisinin bu noktadaki yeri toplumsal yeniden tasarımın oluşumunu ve nedenlerini ortaya koymasıdır. Sanayileşme süreciyle paralel mekânsal pratiklerin cinsiyetçi roller bağlamında değı şimi kadın ve erkek rollerinde farklı ölçeklerde kısıtlamalar yaratmaktadır. Toplumsal eşitsizlik olarak tanımlanabilecek kısıtlamalar var olan fırsatların erimini ya da var olan seçenekler arasında tercih etmenin bedelini tanımlar. Normatif kurallar ve kültürel değerler önemli kısıtlamalardır. Bu ilkeler özellikle değı şen pratikler ile yeniden yapılandırıldığında ve mevcut erk bunun kurucu gücü olduğunda toplumsal grup olarak tanımlanan kısıtlamaları oluşturur ve meşru kılar. Tam bu noktada kadınlar gerek değı şen mekânsal sosyo-politik düzlemde gerekse de bunun

sinema ile tekrar kurgulanmasında farklı yapısal unsurların gevşek ve rölatif bir yeniden şekillenişinin ürünü olur.⁴¹

Üçüncü dalga feminist hareketin Batı'nın çağdaş ilkelerine uyan üst/orta sınıfa mensup “*Beyaz Feminizm*” genelleştirilmesi eleştirisi göz önüne alındığında⁴² Suffragette filminin kadın haklarını işçi sınıfı kadın hareketinin bir parçası olmayan “*Kadınların Sosyal ve Politik Birliği*” üzerinden aktarması birinci dalga feminist hareketin hak mücadelesini seyirci algısında büyük ölçüde sınırlamıştır. Özellikle aynı dönem içerisinde oy hakkı için mücadele veren binlerce Hintli kadının film görüngüsü içerisinde ihmal edilmiş olması bu eleştiriyi haklı kılmaktadır. Filmin konusunun kronolojik açıdan ve beynelmilel ölçekte ulus-devlet oluşumuna tekabül ettiği düşünüldüğünde farklı coğrafyalarda hem savaşların ağır yüklerini omuzlayan hem de toplumsal yeniden inşanın ana nüvesini oluşturan kadınların politik açıdan farklı korolojik anlatılarının ihmal edildiği izlenimi oluşmaktadır.

Feminist eleştirel teorinin modernitenin monist yapılarına olan eleştirisi göz önüne alındığında değer ve tanı(n)ma çeşitliliğinin savunusu ve sinema görüngüsü üzerinden aktarımının heterojenliğini vurgulaması kaçınılmaz bir olgudur. Kadınların eril anlatının hegemonyasından hermenetüiksel açıdan sıyrılması noktasında sinemanın ontolojik anlamı değerlendirildiğinde ise her ne kadar her türlü çıktı önemli olsa da oryantalist Batı düşüncesinin feminist temellerde tüm coğrafyaları kapsayacak şekilde metalaştırılması plüralist ölçekte kadın ve mekân ilişkisini bulanıklaştırmaktadır. Bununla birlikte filmin genelinde suffragette hareketinin elde etmeye çalıştıkları hakların genel olarak sadece bir karakter üzerinden anlatılmaya çalışılması ve kolektif bilince yeterince yer verilmemesi suffragette filminin renk körü bir anlatıyla sahip olduğunu imlemektedir.

Post-modern feminist düşüncenin kadın ve erkek arasındaki antagonizmayı eleştiren mekân ve birey temelli aşkın epistemolojik saç ayakları ve farklılık merkezli bakış açısı bağlamında sınıf ve kadın kimliği düalizminin sinema görüngüsü içerisinde aktarımı toplumsal bellek süksesyonu kazanımı açısından önemlidir. Fakat bu durum ancak tarihsel gerçeğin seçkinci olmayan bir anlatımıyla gerçekleştirilebilir. Dolayısıyla çoklu toplumsal ve kültürel pratiklerin kendi ahlaki ve kültürel atmosferlerinde anlam kazanacağı ve maskülen (kapital erk) bakış açısının minimize edileceği ama netice itibarıyla kadınların kolektif edinimlerine katkı sağlayacağı dinamik feminist sinema anlatılarına olan ilginin artması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu gerekliliği

⁴¹ Iris Marion Young, Lived body vs gender: Reflections on social structure and subjectivity, *Ratio* 15/4 (2002), 413.

⁴² Margaret Walters, *Feminizm*. 1. Baskı (Ankara: Dost Yay. 2009), 103.

anlamlandırmak üzere Mulvey,⁴³ kadının sinema alanında var olan iki temel rolünü belirtir: anlatıdaki karakterler için cinsel nesne ve izleyici için skopofolik nesne. Kapitalist ürün pazarının aktarım aracı olarak sinemada kadının ürün ve cinsel meta diyalektiğinde ‘şey’ olarak pazarlanması maskülen sinemanın önemli handikaplarından. Simmel’in “*işitmeyen ama gören kişinin, görmeyen ama işiten kişiden çok daha tedirgin olduğu*”⁴⁴ modern şehir ilişkileri anlatısı, kent toplumu eril tüketiminin kadın bedeni üzerinden skopofolik pazarlamanın diyalojik dürtüsünü belirtmesi açısından önemlidir. Bu anlatının geniş toplum kitlelerine hitap eden sinema üzerinden verilmesi ve bunun cinsiyetçi yapısal yeniden üretim ile olan ilişkisi sinemanın önemini ortaya koymaktadır. Özellikle 1970 ve sonrası feminist film teorisinin etkisi ve feminist film sinemasının kadın projektörüyle aktarımı kadınların farklılıkları ile ön plana çıkmasını ve toplumsal cinsiyetin eril merkezli aktarımının dekripte olmasını sağlayan feminist film sunusuna olan yönelim bu açıdan kritik bir eşiktir. Bu minvalde Suffragette filminin feminist bakış açısıyla kamusal ve özel alanda değişen sosyo-politik pratikleri dışıl yaklaşım bağlamıyla orta koyması, kadının kapitalist pazarlamanın ve eril hazzın nesnesi olma durumuna karşı bir tepki olup ayrıca feminist film kuramının avant-garde sinema potansiyelinin farkındalığının önemli bir çıktısıdır.

SONUÇ

Zaman ve mekân kavrayışındaki somut anlayışlar, zorunlu olarak toplumsal yaşamın yeniden üretimine katkı sağlayan maddi pratik ve süreçler ile oluşturulmaktadır. Başka bir ifadeyle sosyal biçimlenme, kendine has zaman-mekân pratikleri ve kavramları içermektedir. Toplumsal ilerleme, mekânın dönüşümüne, mekânsal engellerin ortadan kalkmasına ve sonuç olarak mekânın zaman aracılığıyla anlam kaybına uğramasına neden olmaktadır.⁴⁵ İster küresel isterse de daha dar bir ölçekte gerçekleşmiş olsun geçmişten günümüze bu farklılaşma üretim anlayışının değişiminden toplumsal yapının dönüşümüne kadar sürekli bir devinim içerisinde olmuştur. Bu durum kimi zaman bir sürekliliğin kimi zaman da bir kopukluğun ürünü olsa da tarihsel açıdan birbirinin tamamlayıcısı olarak süregelmiştir.

Sinema alanında olduğu gibi özel alan ve kamusal alanın zaman-mekân ilişkiseliliği içerisinde de her değişim yeni bir üretimi ve yeni bir bilinç düzeyini ortaya çıkaracaktır. Nasıl ki kapitalizmde kadın; emeği sömürülmüş, ürün pazarlamanın bir aracı olmuş ve cinsel bir obje olarak pazarlanmışsa ve bu durum sinema gibi sistemin

⁴³ Mulvey, *Visual Pleasure and Narrative Cinema*, 34-46.

⁴⁴ Anne Witz, “Georg Simmel and the Masculinity of Modernity.” *Journal of Classical Sociology*, 1(3), (2001), 361.

⁴⁵ David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 8. Baskı (İstanbul: Metis Yayınları, 1999), 30.

her dişlisinde işlenmişse de toplumsal cinsiyete dayalı sosyal pratiklerin yeniden üretimi ve sunumu hayatın her alanında hissedilmeye başlanmaktadır. Bu açıdan kadın sunumunun en çok irdelenen alanlarından biri olan sinema, toplumsal alanda oluşan bu yeniden üretim ve sunumdan etkilenmekte, dolayısıyla farklı kültürel unsurlar içerisinde kadının farklı şekillerde ifade edildiği bir alan olarak ön plana çıkmaktadır.

Sinemanın toplumsal pratikleri seyirciye aktarması onu değer kazanımı ve yitiminin önemli bir aracı kıldığı tartışmasız kabul edilmektedir. Yani sinema, topluma dair her türlü kültürel unsurun taşıyıcısı; toplumları etkilemenin, bireylerin algılarına hitap etmenin ve ideolojik istence uygun bir anlayış kazandırmanın önemli bir aracıdır.⁴⁶ Bu noktada gerek kamusal gerekse de özel alanda değişen toplumsal cinsiyet rolleri sinemanın yeniden üretimi üzerinden nasıl ki eril erkin cinsiyetçi kodlarıyla sunuluyorsa feminist sinemanın da kadın kimliğini her türlü dinsel ve etnik kültürel değerleriyle ön plana çıkarması gerekmektedir.

Feminist sinemada önemli olanın kadınların görünmez kılındığı alanlarda var olduklarını ve erkeklerle farklı konularda eşitlenmesi gerektiği değer cinsiyetçi yeniden üretimin istikrarsızlaştırılması olduğu gerçeği maskülen hegemonyanın yapıbozuma uğraması açısından önemlidir. Kadının fetişleştirilmesinin reddi olarak feminist sinema, nesne konumundan özne konumuna geçişte ayrıca etkin bir rol üstlenir.⁴⁷ Dolayısıyla feminist bakış açısının ekrana yansıtılması açısından önemli bir yapıt olan Suffragette filmi, sinemanın perdedeki baskın eril bakış açısını değiştirmesi hususunda önemli bir yapıttır. Ayrıca özel/kamusal mekândaki kadın temsiliyetlerinin toplumsal değişimlerde önemli bir araç olan sinemaya yansıtılması kapitalizm ve kadın arasındaki ilişkinin boyutunun ters yüz edilmesine olumlu katkı sağlamaktadır. Kapitalizm ve kadın ilişkisi, kadının sistem içerisindeki geleneksel rolü kabul edilmiş cinsiyetçi kabuller üzerinden medyada olumlanmaktadır. Daha açık bir ifade ile kadına yüklenen tanımlamalar kapitalist sistemin işlerliğinin devam etmesi için medya bir araç olarak kullanılmaktadır.

Suffragette filmi, kamusal alanda var olma mücadelesi veren kadın hareketinin oy kullanma mücadelesini ele alarak sinemada dişil bakış açısını ortaya koymuş ve eril bakış açısını değiştirme gayretiyle sinema alanında bir farkındalık oluşturmuştur. Film; politik anlamda kadınların oy kullanma istencini, kamusal alanda vatandaş olarak kabul edilme ve haysiyetle muamele etme hakkını kazanma mücadelesinin ve fedakârlığının kadın temsiliyeti perspektifinden aktarımı açısından önemlidir. Ayrıca *Diren!* filmi,

⁴⁶ Yusuf Yalanız, “ Sinemaya Konu Olan Eğitim Sistemlerinin Örgütsel ve Yönetsel Sorunları” *TRT Akademi*, 3(5), (2018), 160.

⁴⁷ Öğüt, “Kadın Filmleri ve Feminist Karşı Sinema”, 209.

sinemada kadın rollerini ve oluşturulmaya çalışılan seyirci bakış açısını irdelemeye çalışan feminist sinema eleştiri teorisinin kazanımlarındandır. Yine de kapitalizmin bir üretim alanı ve her türlü aykırı unsuru içine çekerek yeniden şekillendirdiği bir sistem olduğu göz önüne alındığında feminist eleştirel teorinin sinema alanında yeni pratikleri ve teknikleri geliştirmesi ve buradan beslenecek yapıtları geniş kitlelere farklı görüngülerle ulaştırması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Acar-Savran, Gülnur. *Beden Emek Tarih*. 3. Baskı. İstanbul: Kanat Yayınları, 2004.

Alkan Korkmaz, Sevinç - Allmer Açalıya. "Mekanın DNA'sı: Toplumsal Cinsiyetin Mekansal Kalıplarının Sorgulanması", *Kadın/Woman 2000 Kadın Araştırmaları Dergisi* (2013): 103-107.

Ar, Mazlum. "Jeopolitik Söylemde Paradigmatik Değişim ve Eleştirel Söylem Analizi", *International Journal of Geography and Geography Education* 42 (2020): 278-290.

Arslantepo, Mehmet. "Sinemada Feminist Teori", 3. *Uluslararası Bir Bilim Kategorisi Olarak Kadın. Edebiyat, Dil, Kültür ve Sanat Çalışmalarında Kadın Sempozyumu*, Konya: Selçuk Üniversitesi, 28-30 Nisan 2010.

Beyazperde. "Direni!(Suffragette)." Erişim 13 Aralık 2017. <http://www.beyazperde.com/filmler/film-222967/>.

Butler, Judith. "Toplumsal Cinsiyet Düzenlemeleri", *Cogito Dergisi* 75 (2009): 73-91.

Çaha, Ömer. *Sivil Kadın & Türkiye'de Sivil Toplum ve Kadın*. 1. Baskı Ankara: Vadi Yayınları, 1996.

Davidoff, Linda L. *Feminist Tarih Yazımında Sınıf ve Cinsiyet*. 4. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Dorsay, Atilla. "Mimarlık Hayatlarımızı Somut Olarak Biçimleyen Bir Sanat...", Erişim 24 Ekim 2018, http://www.yapi.com.tr/haberler/atilla-dorsay-mimarlik-hayatlarimiz-i-somut-olarak-bicimleyen-bir-sanat-_95433.html

Fandango. "Suffragette". Erişim 10 Aralık 2017. <https://www.fandangonow.com/region>

Focusfeatures, "Suffragette". Erişim 23 Kasım 2017. <https://www.focusfeatures.com/suffragette>.

Habermas, Jürgen. "Kamusalığın Yapısal Dönüşümü", 13. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

Harris, Olivia. "Household as natural units", Of marriage and the market: women's subordination in international perspective, ed. Kate Young, Carol Wolkowitz and Roslyn Mc Cullagh (comps.), London: CSE Books, 1981.

Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu*. 8. Baskı. İstanbul: Metis Yayınları, 1999.

Young, Iris Marion. "Lived body vs gender: Reflections on social structure and subjectivity", *Ratio* 15/4 (2002): 410-428.

Johnston, Claire. "Women's Cinema as Counter-Cinema", *Online Journal of Communication and Media Technologies* 5 (1973): 22-33.

Kayasu, Serap. "Kadın ve Mekân Etkileşimi, Çağdaş Mimarlık Sorunları Dizisi: Mimarlık ve Kadın Kimliği", 1. Baskı. İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2002.

Kuhn, Annette. *Women's Pictures: Feminism and Cinema*. 2. Baskı. London: Routledge, 1982.

Lefebvre, Henry. *Mekanın Üretimi*. 5. Baskı. İstanbul: Sel Yayınları, 2014.

Litosseliti, Lia. *Gender and Language: Theory and Practice*. London: Routledge, 2014.

Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınbay, 4. Baskı. Ankara: Bilim ve Sanat Kitapevi, 1998.

Michel, Andre. *Feminizm*. 3. Baskı. İstanbul: Kadın Çevresi Yayınları, 1984.

Mulvey, Laura. "Visual Pleasure and Narrative Cinema", *Feminism and Film Edited*, ed. Ann Kaplan. 56-69. New York: Oxford University Press, 2000.

Öğüt, Hande. "Kadın Filmleri ve Feminist Karşı Sinema", *Cogito Dergisi* 58 (2009): 212-219.

Pateman, Carole. "Woman and Consent", *Political Theory* 8/2 (1980): 149-168.

Pateman, Carole. *The Patriarchal Welfare State: Women and Democracy*, 1. ed. Cambridge: Cambridge University Mass, 1987.

Reichert, Tom. *Reklamcılığın Erotik Tarihi*. 1. Baskı. İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2004.

Smelik, Anneke. *Feminist Sinema ve Film Teorisi ve Ayna Çatladı*. 1.Baskı. İstanbul: Agora Kitaplığı, 1998.

Tarrow, Sidney. *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. 2. ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Timisi, Nilüfer. “Sinemaya Feminist Müdahale: Laure Mulvey’de Psikanalitik Seyirciden Teknolojik Seyirciye”. *Sinema Araştırmaları: Kuramlar, Kavramlar, Yaklaşımlar*, Der. Murat İri. İstanbul, Serin Yayınları, 2011.

Uluoğlu, Belkıs. “Hayalle Hakikat Arasında Bir Yerde”, Erişim 15 Eylül 2018, www.hayalperdesi.net:https://www.hayalperdesi.net/dosya/85-hayalle-hakikat-arasinda-bir-yerde.aspx

Yalanız, Yusuf. “Sinemaya Konu Olan Eğitim Sistemlerinin Örgütsel ve Yönetimsel Sorunları”, *TRT Akademi* 3/5 (2018): 139-163.

Walters, Margaret. *Feminizm*. 1.Baskı. Ankara: Dost Kitabevi, 2009.

Weisman, Leslie. *Discrimination by Design: A Feminist Critique of The Man-Made Environment*. 3. ed. Chicago: Chicago University of Illinois Press, 1994.

Witz, Anne. “Georg Simmel and the Masculinity of Modernity.” *Journal of Classical Sociology* 1/3 (2001): 353–370.

ERKEN DÖNEM KUR'AN YAZIMINA DAİR ORYANTALİST YAKLAŞIMLAR

İshak KIZILASLAN*

ORCID ID: 0000-0001-5272-1078

Öz: Kur'an'a dair oryantalist ilgi çeşitli başlıklar altında yoğunlaşmıştır. Bunlardan üzerinde ziyadesi ile kalem oynatılanların başında Kur'an'ın inzal olduktan sonra yazıya geçirilmesi gelmektedir. Yazıya geçirilip geçirilmediği ve şayet yazılı bir şekilde bugüne kadar geldiği kabul edilecek olursa bu işlemin kimin zamanında ve ne türden değişiklikler, ziyadeler ve eksiltmelerle gerçekleştirildiği büyük incelemelere sebebiyet vermiştir. Özellikle modern dönemde bir nevi el yazması arkeolojisi denilebilecek türden çalışmalarla bugüne kadar bulunmuş olan her türden Kur'an yazılı materyalin son teknolojik imkânlar da kullanılmak suretiyle tahlile tabi tutulduğu görülmektedir. Bu makale kendisine konu olarak özellikle modern oryantalist çalışmalarda dönemsel bir şekilde bu konunun nasıl ele alınıp incelendiğini almaktadır. Konu bütün oryantalist çalışmaların ele alınıp incelenmesi şeklinde değil özellikle son dönem oryantalist araştırmaların odaklarından biri olan "Encyclopaedia of the Qur'ân" maddeleri çerçevesinde sınırlandırılmış bir şekilde incelenecektir. Revizyonist ekolün temsilcilerinin yaklaşımları da verilmektedir. Burada oryantalist çalışmalarda, hem konu, hem inceleme tekniği ve hem de ulaşılmaya çalışılan hedef açısından klasik oryantalizm ile modern revizyonist oryantalizm arasında çok büyük bir mahiyet farkının olmadığı iddiasının isbatına yönelik bir tahlil yapılmak istenmektedir. Mezkûr ansiklopedinin ilgili maddelerinin izleği takip edilip bu maddeler içerisinde verilmiş

* Öğr. Gör., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı, ishak.kizilaslan@marmara.edu.tr

Bu çalışma Prof. Dr. Mehmet Emin Maşalı danışmanlığında hazırlanan "Çağdaş Oryantalist Düşüncede Kıraat Olgusu: The Encyclopaedia of The Qur'ân Örneği" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Geliş Tarihi: 17/08/2020

Kabul Tarihi: 07/09/2020

olan kaynaklara da gidilmek ve gerektiğinde bunların tenkidi yapılmak suretiyle konu ele alınıp incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an ve Kıraat, Kur'an'ın Yazımı, Kur'an'ın Cem'i ve İstinsâhı, Kur'an'ın Otantikliği, Kur'an Ansiklopedisi, Oryantalizm, Revizyonist Oryantalizm.

ORIENTALIST APPROACHES IN EARLY PERIOD QUR'ÂN'S WRITINGS

Abstract: The orientalist interest in the Qur'ân is concentrated under various headings. Among these, the most striking item is the writing of the Qur'ân after it was revealed. It has led to great investigations whether it has been written and if it is accepted it has come to date in writing, in which this process was carried out during this time and with what kind of changes, additions and reductions happened. The writing of the Qur'ân in both classical and modern orientalist works has occupied a serious place. Especially in the modern period, it is seen that orientalists analyzed the Qur'ânic verses written manuscripts by using the latest technological possibilities as if they are making an archeological research. This article examines how this adventure is handled and examined periodically, especially in modern orientalist works. The subject will not be studied as an approach to examine all orientalist works, but especially in a limited way within the framework of the articles of "Encyclopaedia of the Qur'ân". Here, an analysis is made to prove the claim that, in orientalist studies, there is not a huge difference in nature between classical orientalism and modern revisionist orientalism, both in terms of subject, examination technique, and the target tried to be reached. The track of the mentioned encyclopedia was followed and the subject was tried to be analyzed by examining the sources given in these articles and criticizing them when necessary.

Keywords: Qur'ân and Qiraat, The Writing of the Qur'ân, The Collection and Copies of the Qur'ân, The Authenticity of the Qur'ân, The Encyclopaedia of the Qur'ân, Orientalism, Revisionist Orientalism.

GİRİŞ

Bu makale, Kur'an'ın inzal olduğu andan itibaren yazıya geçirilme sürecinin modern oryantalist çalışmalarda nasıl ele alınıp değerlendirildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Her ne kadar esas gaye olarak oryantalist çalışmalarla bir hesaplaşma içerisine girmek amaçlanmamışsa da makale boyunca gerekli görülen yerlerde İslami kaynaklara dayalı bir tashiî işleminin vaki olduğu belirtilmelidir. Özellikle klasik ve

modern oryantalist çalışmaların bu konularda buyk mahiyet farklılığı arz etmediği çıkarımına dayalı bir şekilde klasik yaklaşıma da gerektiğince yer verilmiştir.

1. KUR'AN'IN YAZIMI

1. 1. Hz. Peygamber Zamanında Kur'an'ın Yazıya Geçirilmesi

Hz. Peygamber zamanında Kur'an'ın yazılıp/yazılmadığı veya ne kadarının ne şekilde ve ne üzerine yazıldığı konuları Kur'an'ın metinleşme tarihi açısından oryantalistlerin temel uğraş alanlarından biridir. İşlm kaynaklarda Hz. Peygamberin gelen vahiyleri ktiplerine yazdırdığı sarahaten kayda geçirilmiştir. Bu konuda çok ciddi bir klliyt oluşmuştur. Ta ki bir kimse Kur'an'ın ilk inzl olduğu andan Rasûlullah'ın irtihaline kadar neler olduğunu adım adım takip etme imknına sahip olabilmektedir.¹ Her ne kadar âyetlerin yazımının başlangıç ve Hz. Peygamber zamanında Kur'an'ın ne kadarının yazılmış olduğuna dair bir fikir birliği olmasa da² birçok rivâyetin Hz. Peygamberin Medine'deki son yılları ile alakalı olması gibi karinelere de binaen İşlami gelenek, Kur'an'ın en azından bir kısmının Hz. Peygamber'in hayatta olduğu sürede yazıldığı noktasında sbittir.³ Yazma faliyetinin "vahiy ktipleri" tarafından gerçekleştirildiği söylenmiştir.⁴ Oryantalistlere göre bu belgelerin otantikliği tartışmalı hatta reddedilmiş olsa da bu nakiller klasik yaklaşımı aksettirmektedir.⁵ Hz.

¹ Konuya dair birçok kadim kaynağa örnek olmak üzere bk. Eb Abdillâh Muhammed b. İsmil el-Buhri, *el-Câmi 'u's-sahih li'l-Buhri*, nşr. ve thk. Dâru't-Te'sil (Beyrut, 2012/1433), 6: 533; Eb şme şihbddn Abdurrahmân b. İsmil el-Makdisi, *el-Murşid' l-veciz il 'Ulmin Tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Aziz*, nşr. İbrahim şemsddn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, 2003/1424), 48.

² Bk. Alan Jones, "Orality and Writing in Arabia", *Encyclopaedia of the Qur'an*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden-Boston: Brill, 2003), 3: 591. Bazı oryantalist kaynaklar eski Arap şiirindeki uygulamada olduğu gibi, ilk inen âyetlerin ezberlendiği ve yine Kur'an'ın büyük kısmının Hz. Peygamber zamanında yazıya geçirildiğini kabul eder. "Peygamber zamanında yazı, her ne kadar son yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde bir çeşit yazı formunun Araplar arasında asırlardır bilinen bir şey olduğunu gösteriyor olsa da yeni ve acib bir şey olarak kabul edilmiştir." Bk. W. Montgomery Watt, *Bell's Introduction to the Qur'an* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1970, en son gözden geçirilmiş baskısı 2015), 30-31.

³ Ona göre en erken nüsha olan İbnü'l-Bevvb'in (. 413/1022) Kur'an nüshasını neşrettiği yerde Rice, Hz. Peygamber zamanında Kur'an metninin birçok materyal üzerine kaydedildiğini belirtir. D. S. Rice, *The Unique ibn al-Bawwab Manuscripts in the Chester Beatty Library* (Dublin: Oxford University Press, 1955), 1; ayrıca bk. Nabia Abbott, "The Rise of the North Arabic Script and its Kur'nic Development with a Full Description of the Kur'n Manuscripts in the Oriental Institute", *The University of Chicago Oriental Institute Publications* (Chicago: The University of Chicago Press, 1939), 1: 52; ayrıca bk. Adolf Grohman, "From the World of Arabic Papyri", *Royal Society of Historical Studies Publications* (Kâhire: el-Me'rif Press, 1952), 45.

⁴ İşlm kaynaklarda vahiy ktiplerinden detaylı olarak bahsedilmekte ve onların sayısının 40'ı getiği zikredilmektedir. Mesela bk. Eb Muhammed Al b. Ahmed b. Sa'id İbn Hazm, *Cevâmi 'u's-sireti'n-nebeviyye*, thk. Abdülkerim Sm el-Cndi (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, 2002/1424), 22.

⁵ Jones, "Orality and Writing in Arabia", 591; ayrıca bk. Issa J. Boullata, "Literary Structures of the Qur'an", *Encyclopaedia of the Qur'an*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden-Boston: Brill, 2003), 3: 194.

Peygamber'in ölümünde henüz Kur'an'ın resmî bir mushafının bulunmadığını gösteren başka rivâyetleri de alarak Hz. Ebûbekir'in teşviki ile bugün mevcut Kur'an'ın oluşumu için mümkün bütün belgelerin bir araya getirildiğini söylerler. Onlar konuyu "The creation of the Qur'ân" başlığı altında ele almakta ve Kur'an'a ya Yahudi/hıristiyan bir kaynak ve öz ya da başka mümkün orijinler bulma çabası içerisinde girmektedirler. Dönemlerin en etkili ve en sağlam bilgi ve belgeye dayandıklarını söyledikleri bütün örnekler Kur'an'ın İbrani bir arkaplanı olduğu ve hiçbir özgünlüğü olmadığı üzere kuruludur.⁶ Fakat onların niçin Kur'an'a kendilerinden böyle bir kaynak ve öz bulmak için bu kadar uğraş verdikleri söz konusu edilmemiştir.

Beyzâvî (ö. 685/1286), Zemaşerî gibi müfessirlerin ve İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) konuya dair nakillerini vererek Watt, Abdullah ibn Serh (ö. 36/656-57) ile Rasûlullah arasında geçtiği söylenen haberi Hz. Peygamberin âyetleri yazdırdığına bir delil olarak kullanmak istemiştir. Ona göre Peygamber Kur'an'ı bir araya getirmemiş olsa da yine de sahabenin bilebileceği şekilde bir nevi tertib ile Kur'an'a bir nizam vermiştir.⁷ Boullata, M.A. Draz'ın (ö. 1958) *Introduction to the Qur'ân*'ını⁸ kaynak göstermek suretiyle *Nisa* 176'yı (*Kelâle* âyeti) Peygamber vefat etmeden çok kısa bir süre önce inzal olduğu ve bulunduğu sûreye manası, bağlamı, üslubu gözetilmek suretiyle sahabe tarafından konulduğunu iddia etmiştir.⁹

Klasik İslâmî anlayışa göre Rasûlullah ilk nüzülünden itibaren âyetleri yazdırmıştır.¹⁰ Rasûlullah'ın hadislerin yazılmasını yasaklaması da bu hassasiyetten nâşîdir.¹¹

1. 2. Hz. Peygamber'in Ümmî Olması Meselesi

Oryantalist çalışmalarda, Kur'an'ın yazıya geçirilmesinde incelenen konulardan biri de Hz. Peygamberin ümmîliği meselesidir. Genel kanaat onun okuma-yazma bildiği

⁶ Hartmut Bobzin, bu rivâyetlerin amacının Kur'an'ın güvenilir olmadığı ve bir özgünlüğe de sahip olmadığını ispatlamak olduğunu iddia eder. Bk. Hartmut Bobzin, "Pre-1800 Preoccupations of Qur'anic Studies", *Encyclopaedia of The Qur'ân*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden-Boston: Brill, 2004), 4: 240.

⁷ Bk. Watt, *Bell's Introduction to the Qur'ân*, 37-38; ayrıca bk. Mustafa Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 130-131.

⁸ M. A. Draz, *Introduction to the Qur'an* (New York: I. B. Tauris & Co Ltd, 2000), 15.

⁹ Bk. Boullata, "Literary Structures of the Qur'ân", 194.

¹⁰ Bu rivâyetlerin bulunduğu bazı önemli kaynaklar için bk. Buhârî, 529-541; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-Kebîr*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996), 58-59; ayrıca bk. el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, 48.

¹¹ "Benden Kur'an'dan başka bir şey yazmayın. Kim başka bir şey yazmış ise onu imha etsin." Bk. Ebû Muhammed Abdullah İbn Müslim İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, thk. Ebû Üsâme Selim b. 'İdü'l-Hilâlî (Kâhire: Dâru İbn 'Affân, 2009/1430), 534.

noktasındadır. Hz. Ebûbekir zamanında yapılan derleme faaliyetlerini anlatan bazı oryantalist kaynaklar burada kullanılan materyallere dair özel bir ilgi alanı geliştirmiştir. Yahudilerin de Tevrat malzemelerini papirüse yazarak muhafaza etmeleri, Kur'an'da kullanılan "kırtâs" kelimesinin kökenine dair yapılan yorumlar ve yine bazı âyetler Rasûlullah'ın okuyup yazabildiğine dair çıkarsamalar için kullanılmıştır. Mekke'de ve yine başka yerlerde hem yazma hem de okumaya olan aşinalığın bugün kesin olarak bilinmesi de onlara göre bir başka karinedir. Buna göre bidayet-i vahyde okumak ile emrolunduğunda Rasûlullah'ın "mâ ene bi kâriin" demesi de aslında "ne okuyayım?" şeklinde bir soru cümlesi olarak anlaşılmalıdır. Ve yine Kur'anî bir ifade olan "ümmî" kelimesi "okuma-yazma bilmeyen (*unlettered*)" şeklinde değıl "Gentile" yani "Yahudi olmayan" anlamında bir millet kimliğinin ibrazıdır. Bu da o esnada var olan bütün peygamberlerin Yahudi ırkından geldiğı şeklindeki bir anlayışı kırmaya yönelik bir reaksiyon olarak okunmakta ve anlaşılmaktadır.¹²

Ama "acaba o yazmış veya kendisine yazılı malzeme verilmiş midir?" şeklinde bir soru sorulduğunda buna olumlu cevap verebilmek mümkün değıldir. Zira onun bir kâtip ekibi var idi ve bazı yerlere mektup göndermek ve gelen vahyleri yazdırmak işini onlara yaptırıyordu. Watt'a göre her ne kadar Peygamberin yazabildiğini ispat edecek kesin bir kanıt yok ise de onun yazabildiğini olumsuzlayan kesin bir delil yoktur. Onun Mekke'deki konumu, tüccar olması, Hatice'nin işlerini kotarıyor olması hesap tutmasını da gerektirecek bir şey olduğundan yazma işini Mekke'de kendi kendine öğrenmiş olması da ihtimal dâhilindeki bir şeydir. Bu şekilde ortalama bir Mekkeli tüccarın da okuyup yazabilecek bir kapasiteye sahip olması, ümmînin yukarıda bahsedilen şekilde önceki kitapları okuma-yazma şeklinde anlaşılması vs Kur'an'ın mucizevi karakterine zıt bir şey değıldir. Yine de bu yaklaşımı teklif edenler, okuma-yazma bilip bilmemesinin onun Mekke'nin ileri gelen erdemli ve kültürlü kişilerinden olduğu gerçeğine ters olmadığı kanaatindedirler.¹³

Frederick Mathewson Denny (d. 1939) Hz. Peygamberin ümmî karakterinin Müslümanlar arasında yaygın bir kanaat olduğunu söyler. Yani Hz. Peygamber ümmî idi ve bundan dolayı da Kur'an'ı yazabilme anlamında bir okuma-yazma bilgisine sahip değıldi. Burada o, Müslümanların vahyin yegâne "müellifi" olarak Allah'ı gördüklerini bundan dolayı da vahy konusunda herhangi bir beşer müdahalesini kabul etmeyi küfür olarak telakki ettiklerini belirtir. Bununla beraber bu tartışmalı alana fazlaca girmeden, İslam öncesi şiirlerin "sözlü" oluştuğunu ve Muhammed'in ya da herhangi birisinin teorik olarak Kur'an'ı sözlü olarak oluşturabilmesinin imkân dâhilinde bir şey olduğunu

¹² "Buna göre Peygamberin okuma-yazma bilip bilmediğine dair bir mesele söz konusu değıldir; olsa olsa onun Yahudi ve hristiyan kitaplarından haberdar olup olmadığı anlamında bir soru sorulabilir." Watt, *Bell's Introduction to the Qur'an*, 32-35.

¹³ Bk. Watt, *Bell's Introduction to the Qur'an*, 36-37

gözlemlemek ilginçtir. Her ne kadar Osman'ın istinsah faaliyetindeki Kur'anî düzenlemenin başarıya ulaşması için okur-yazar olmak şart olsa da, kelimelerin aslına uygun bir şekilde çerçevesinin belirlenmesinde edebiyat hayati bir şey olmamıştır. Bu düzenleme için Hz. Muhammed'in vefatından önce ne ölçüde bir hazırlık yaptığı bilinen bir şey değildir. Vahy kâtibi olan Zeyd b. Sâbit'i bu işle görevlendirdiğine dair rivâyetler vardır. Fakat Muhammed'in okuma yazma bilmeme durumunun, Kur'an'ı oluşturmasına engel olduğu ısrarına ek olarak, Kur'an'ın onu herhangi bir insanın üretebilmesinin çok ötesinde eşsiz bir niteliğe sahip olduğu inancı Müslümanlar arasında çok güçlüdür. Şairler, Muhammed'den sonraki zamanlarda Kur'an'ın benzerini getirme şeklinde yer bulan meydan okumaya cevap vermek istediler ancak Denny'e göre bakış açısına bağlı olarak sonuçlar çok karışık olmuştur.¹⁴

Sebastian Günther ise (d. 1955) her ne kadar biliniyor ve bazı noktalarda kullanılıyor olsa da Peygamber zamanı Arap dünyasında “yazı ve edebiyat”ın küçük bir rol oynadığını iddia etmektedir. Yine Peygamber'in bazı Kur'an âyetlerini yazdırmış olsa bile Kur'an'ın hepsini veya çoğunu yazıyla bir tek kitapta tesbit ettirmemiş olduğunu vurgular. Aynı zamanda *esâtîru'l-evvelîn, ümmî* vb kavramların etimolojisi eşliğinde ve Kur'anî âyetlerden işaretlerle bakıldığında ona göre herhangi bir dili okuma veya yazma yetersizliği bir kişiyi dezavantajlara düşürür ve kültür aktarımı ve insan iletişiminin yazı yoluyla gerçekleştiği toplumlarda bir kusur olarak görülür. Ancak, Hz. Peygamber döneminde Arabistan'daki durum göz önüne alındığında, Günther'e göre farklı kıstaslar devreye girmektedir. Zira kabilelerin ortak kültürel ve tarihi özellikleri, Arap şiiri, şecere ve aşiret savaşları öykülerinde belirgin hale gelmiş bilgileri neredeyse sadece hafızada muhafaza edilip sözlü olarak aktarılmıştır. Her ne kadar “yazı sanatı” Araplar arasında bilinip şehirlerde ve tüccarlar tarafından kullanılıyor olsa da, yazı ve okuryazarlık küçük bir rol oynamıştır. Oysa İslam tarihinin ilk Arap kaynakları, Muhammed'in, özellikle Medine'de bir devlet adamı olarak, kabilelerle yazışma tarzında yazıyı kullandığına dair bazı kanıtlar sunmaktadır. Aynı şekilde, sürekli olmasa da, Muhammed aldığı vahyin bir kısmını ashabına yazdırmış olmalıdır. Bunlar tek bir kitap halinde değil de dağınık sayfalar halinde yazılmış olmalıdır. Bu manada Peygamberin âyetleri, daha sonra Kur'an'ın tashihinde önemli bir rol oynamış olan Zeyd b. Sâbit'e bizzat dikte ettirdiği (*emlâ 'aleyhi*) yaygın bir nakil olarak gelmiştir.

“Peygamber'in okuyup yazabilmesi meselesi, bu tarihi/biyografik referanslara bakılarak anlaşılabilir. Bu noktadaki Kur'anî deliller de aynı derecede eşit ve belirsizdir. Bir tarafta 29. sûrenin 47 ve 48. âyetlerindeki ilâhî deklerasyona göre Peygamber, vahiy almazdan evvel ne yazı yazabiliyor idi ne de okuyabiliyordu. Öte yandan 25/5 âyeti, “kâfirlerin”

¹⁴ Bk. Frederick Mathewson Denny, “Qur'ân Recitation: A Tradition of Oral Performance and Transmission”, *Oral Tradition* (y.y. 1989), 4/1-2: 14.

Peygamberin ilahi vahiy almadığını, sadece “eskilerin yazılarını” (*esâtîru’l-evvelîn*) yazdığını veya yazdırıldığını (*iktetebehâ*) ve bunların da ona şafakta ve akşamın ilk saatlerinde dikte edildiğini (*tümlâ ‘aleyhi*) iddia ederek, Muhammed’i itibarsızlaştırmaya yönelik girişimlere işaret etmektedir. Bu cümle Peygamberin muhaliflerine atıfta bulunuyor olsa bile orta çağ yorumcularının Kur’an’da dokuz defa geçen *esâtîru’l-evvelîn* kavramına “yazılar” veya “yazılardan alınmış hikâyeler” manasını vermeleri ve onları “kadim zamanlar insanların kitaplarında yazageldikleri anlatılar” şeklinde açıklamaları dikkat çekmektedir.”¹⁵

Taberî, İbn Kesîr gibi büyük müfessirlerin eserlerinde *esâtîr*, *iktetebehâ* ve *tümlâ* gibi kelimelerin Sami dilinde, Himyeri lehçesinde ve Arapçada bulunuş şekli, kökeni, değişimi vs hakkında birçok detay bilgilere ulaşmak mümkündür. *Tümlâ* kelimesinin anlam çeperleri sorgulandığında oryantalist yaklaşıma göre bunun Hz. Peygamberin ümmî olarak adlandırılması ile irtibatına dair fikirler yürütülebilir. Ümmî kelimesinin orta çağlarda “okuma-yazma bilmeyen” olarak anlaşıldığı da görülebilir. Onlara göre herkesin düşünebileceği üzere, böyle bir yorum sadece Muhammed’in kendi kavrayışının anlaşılması açısından değil, aynı zamanda merkezi bir teolojik öneme de sahiptir. Etimolojik aktüelliği kadar ümmî kelimesinin aslî anlamı da problemlidir. Bu, ortaçağ Müslüman ve gayri müslim akademisyenlerinin, her ne kadar sorunu bilfiil çözmeye yeteriz kalsa da, çeşitli yorumlar yapmalarına sebep olmuştur. Günther kendisi ümmî kelimesini anlamak için yeni yaklaşımlar da teklif eder.

“Ümmî kavramı diğer iki Kur’anî kelime bağlamında daha da iyi anlaşılacaktır. Birisi *ümmet* kavramıdır ki “millet, Arap ulusu” anlamındadır. Yine de *ümmî* kelimesinin doğrudan *ümmet* kavramından gelmediği anlaşılmaktadır. İkincisi de *ümmî* kelimesinin çoğulu olan *ümmiyyûn* kavramıdır. *Ümmet* kelimesi “İslam Cemaati” anlamında özel bir dini kavram olarak veya “Tanrı’nın etnik olarak tanımlanmamış milleti” anlamında sadece Medine’de Muhammed zamanında önemli olmuştur.”¹⁶

Bu, yalnızca belirli bir bağlamın, anlamsal alanın hangi yönünün tercih edileceğini kesin olarak belirleyebileceği anlamına gelir. Filolojik/tarihi açıklama şekli ise *ümmî* kavramına geleneksel “okuma-yazma bilmeyen” şeklinde verilen anlamı teyid etmeyecektir. Aksine bu yorum, Goldfeld tarafından da belirtildiği üzere¹⁷ sekizinci/

¹⁵ Sebastian Günther, “Illiteracy”, *Encyclopaedia of the Qur’ân*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden-Boston: Brill, 2002), 2: 492.

¹⁶ Günther, “Illiteracy”, 493.

¹⁷ Goldfeld, Müslümanların Hz. Peygamber’in hem okumayı hem de yazmayı bilmediği şeklinde kurguladıkları düşünce yapısını aslında onun getirmiş olduğu dinin orijinal olmadığı ve çalıntı olduğu şeklinde gelebilecek bir saldırıya karşı savunma mekanizması olarak geliştirdiklerini iddia eder. Isaiah Goldfeld, “The illiterate prophet (*nabî ummî*): An inquiry into the development of a dogma in Islamic Tradition”, *Der Islam* 57 (y.y. 1980), 58.

ikinci yüzyılın ilk yarısından sonra bazı Müslüman ilim çevrelerinde geliştiği anlaşılan Kur'an-öncesi yaklaşımı yansıtmaktadır ve yine bu, Müslüman apolojistlerin etkisinde daha da şekillenmiştir. Bütün bunların gölgesinde gayri müslim İslamologların bu kavrama yaklaşımlarını üç başlık altında incelemek mümkündür. Öncelikle kavramın *ümme* kelimesinden alınmış olmasına vurgu yapılır. Büyük çoğunluğu *ümmî* kavramının “okuma-yazma bilmeyen” anlamına gelmediği kanaatindedir: **a-** *Ümmî-Ümmiyyûn*'den kaynaklı “millet, Arap ulusu” anlamında *ümme* ki bu yalın bir şekilde Arap asıllı olan birine yani bir Arab'a işaret etmektedir. **b-** “Eğitimli” anlamının zıddına olarak “eğitimsiz” anlamına alınan *ümmî*. Bu manada İbranice'de aynı anlama gelen ve Yahudiler tarafından kullanılan *'am hâ-âres* kavramı ile bir mukayesesi yapılmalıdır. **c-** Nöldeke ise *ümmî, ümmiyyûn* kavramının Kur'an'da sürekli olarak ehli kitab karşıtı olarak kullanıldığını belirtir. Bütün bunlar da diğerlerini şayet “eğitim almamış”, “bir vahy almamış kimse” veya “buna âşina olmayan kimse” manasında *dînî* bir kavram olarak alınacaksa *ümmî* terimi “lâik, dinsiz” manasına gelebilecektir neticesine ulaşmıştır. Günther'e göre etimolojisi, Kur'an-öncesi kullanımı ve İslam öncesi kitab ehlinin dinlerinde yansıdığı şekli ile bakıldığında *ümme* kavramı, Kur'anî kullanımında asla “eğitimli, bilgin” kavramlarının zıddı olan “sıradan halk, eğitimsiz kişi” anlamına değildir.¹⁸

Bu tür gözlemler Arent Jan Wensinck'i (ö. 1939) Paul'un Romalılara yazdığı bir mektuba dikkat çekmeye itmiş ve bunun benzer bir şekilde Hz. Peygamber'de ortaya çıktığını iddia etmiştir. Eğer bu kavram buradaki şekli ile ele alınacak olursa Hz. Peygamber'in bizzat kendisinin ve peygamberliğinin orijinalliğine -yani daha önceden gönderilmiş herhangi bir kitap ehli veya öncü bir eğitici tarafından öğretilmemiş olduğuna vurgu yapmak suretiyle- aslında ilk dönem İslam tarihinin İslam Peygamberi algısına bir katkıda bulunmaktadır. Kur'an'ın Yahudi ve hıristiyanları ehli-i kitab olarak isimlendirmesinin altındaki genel çerçeveye bakıldığında, aslında onlara yazılı bir formatta kitaplarının verilmiş olması Müslümanlardan ayrıldıkları önemli bir nokta olarak anlaşılmalıdır. Diğer taraftan Hz. Muhammed, semada muhafaza edilmiş evrensel bir orijinal “kutsal kitab”tan insanlara konuşma ve *kıraat* formunda öğretmektedir.

“Muhammed’in Kur'an'da *ümmî* olarak karakterize edilmesinin getirdiği karmaşık doğası ve Müslümanların geleneksel olarak *ümmî* kavramına getirmiş oldukları yorum, İslam'ın ve peygamberinin önceki dinlerden ve peygamberlerden farklı olduğunu vurgulayan ilahi vahyin insanlara şifahi olarak ulaştırılmış olmasındaki baskınlıktır. Bu bakış açısı, İslam'da daima vurgulanan müminlerin yüksek sesle Kur'an'ı dinleme veya

¹⁸ Benzer değerlendirmeler için bk. Günther, “Illiteracy”, 493-494, 497.

“okuma” tecrübmesine dair şahsi tecrübeye olan vurguyu da netleştirebilir.”¹⁹

2. HZ. PEYGAMBER'DEN SONRA KUR'AN'IN MUHAFAZASINDA SAHABENİN KARŐILAŐTIĐI DURUMLAR

Oryantalist yaklaşıma göre Kur'an'ın yazılı naklinden önce sözlü bir naklin olduğu ve İslam-öncesi Arap dünyasında sözlü kültürün kaynaklık edecek bir seviyede yer tuttuğu muhakkaktır. İslam öncesi Arabistan'da kültür, büyük ölçüde sözlü olarak aktarılıyordu. Her ne kadar Yahudi ve hıristiyan kutsal kitaplarına dair bir farkındalık varsa da yazı, günlük yaşamın pratik meseleleri için kullanılıyordu.

Klasik İslami bilgilenme gibi modern oryantalist yaklaşıma göre de Rasûlullah vefat ettiğinde Kur'an tek bir elde derlenmemiş idi bundan dolayı onu tam olarak ezberleyen yoktu fakat çoğunu ezberlemiş olanlar vardı. Kur'an'ın bazı bölümleri yazılmış olsa bile tamamı yazılmış değildi.²⁰ Onlara göre Hz. Peygamber vefat ettikten sonra Kur'an sahabe tarafından bir “Kitab” formatında kronolojik sıraya göre değil sûre uzunluğu ölçü alınarak bir sıralama sistemine kavuştu. Yani onlara göre Kur'an'daki sûre sıralaması tamamı ile sahabenin tasarrufudur. Yalnız 7 âyetten müteşekkil *Fâtiha* sûresi bunun bir istisnası durumundadır. Oysaki İslami anlayışa göre ilk cem edildiği andan itibaren Kur'an bu formatta nakledilip yayılmıştır. Fakat sûrenin bir birim olarak ele alınması, her ne kadar modern dönem öncesinde *nazm* ve *tenâsüb* teorisi gibi bazı teoriler ortaya atılmış olsa da yirminci yüzyıla, özellikle de Emin Ahsen Islâhî (ö. 1997) ve Seyyid Kutub'a (ö. 1966) kadar Müslüman akademisyenler tarafından tam anlamıyla ele alınmadı.²¹

Gerhard Böwering'e göre Peygamberin vefatından sonra Müslüman cemaati, Kur'an'ı meşru bir Kutsal Kitap olarak tanımlamak için üç aslî görevle karşı karşıya kaldı: Metni sözlü ve yazılı kaynaklardan toplamak, Arapça metnin harekesiz bir iskeletini oluşturmak ve meşruluk ve mütevâtirlik kazanmış olan metnin tam bir şekilde harekelendirilmesi meselesini nihayete erdirmek. Bu görevlerin yerine getirildiğini gösteren geleneksel görüş üç asrı kapsar ve metnin tarihini yalın bir şema ile iç içe geçirir. Bu şema, Hz. Muhammed'in Kur'an'ın tam bir yazılı metnini bırakmadığı ve Kur'an'ın ilk başta sözlü olarak, Hz. Muhammed yaşadığı sırada kâtipler tarafından yazı ile kaydedilmiş oldukça büyük ebatlarda metinlerle onu doğrudan dinleyen birçok

¹⁹ Günther, “Illiteracy”, 499.

²⁰ Böyle bir yaklaşım için bk. Watt, *Bell's Introduction to the Qur'ân*, 37.

²¹ Bu tür bir yaklaşım için bk. Boullata, “Literary Structures of the Qur'ân”, 194. Aynı yerde Boullata (ö. 2019), John Wansbrough tarafından getirilen Kur'an'ın ikinci/sekizinci yüzyılın sonları ile üçüncü/dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar bir forma kavuşmadığı şeklindeki revizyonist değerlendirmeye de değinmektedir.

sahabenin belleklerinde muhafaza edilmiş olduğu varsayımlarını öne çıkarır. Peygamberin bizzat kendisinin Medine’de kâtip olarak atamış olduğu Zeyd b. Sâbit’in (ö. 46/665) başkanlığında bir sahabi komisyonu Kur’an’ın bu yazılı malzemelerini ve hafızalarda korunmuş olan sözlü âyetleri Osman’ın hilafetinin ikinci dönemi boyunca bir harekesiz metin olarak tam bir şekilde toplamış ve düzenlemiştir. Kur’an’ın tam harekeli nihâî metni, gerek yedi gerek on gerekse de on dört olarak, seslendirme noktasında bazı farklılıkları taşıyan kıraatler hoş görülüp sahih olarak kabul edildikten sonra ancak dördüncü/onuncu yüzyılın ilk yarısında tamamlanmış ve tesis edilmiştir. Tek tip hale getirilmiş bu seslendirme farklılıklarına ek olarak, binlerce farklı metin de hem İslam literatüründe hem de Kur’an tefsirlerinde kaydedilmiştir. Bu kıraatlerin birçoğu büyük miktarda, eksiksiz, parçalar halinde ve el yazmaları içinde bulunamazlar, tüm dünya kütüphanelerine yayılmış haldedir.²²

3. HZ. EBÛBEKİR DÖNEMİ VE CEM

Oryantalist metinlerde Rasûlullâh vefat ettiğinde Kur’an’ın tam yazılı bir koleksiyonunun olmaması, onun sonradan bazı tedbirler neticesi oluşturulmuş bir şey olduğu şeklinde kurgulanmaya çalışılmıştır.²³ Burada büyük oranda kendine dayandığımız ansiklopedide maddeler içerisinde yeri geldikçe bu konuya atıflar olsa da²⁴ hususi olarak Harald Motzki (d. 1948) tarafından yazılan “Mushaf”, Frederik Leemhuis tarafından kaleme alınan “Codices of the Qur’ân” ve John Burton (d. 1929) tarafından yazılan “Collection of the Qur’ân” maddeleri ile Kur’an’ın cem’i ve derleme işinin hem tarihen nasıl ele alındığı, hem klasik İslami kaynaklarda geçtiği şekil ve gerektiğinde buna alternatif olarak üretilen yaklaşım ve klasik oryantalist yaklaşım ile geçişlilikler ele alınıp incelenmiştir.

Motzki, en eski yazılı belgelerin hicri üçüncü asra tarihlendirilebildiğini söyler. Yani Müslümanların bugün sahip oldukları bilginin kaynakları çok sonraları ortaya çıkmıştır. Ona göre şu andaki İslami görüşe göre, en az üçüncü/dokuzuncu yüzyıldan ve hatta muhtemelen daha eski zamanlardan kalma el yazmalarında da teyid edildiği gibi

²² Gerhard Böwering, “Chronology and the Qur’ân”, *Encyclopaedia of The Qur’ân*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden-Boston-Köln: Brill, 2001), 1: 331-332.

²³ Arthur Jeffery (ö. 1959) de bunu iddia etmiştir: “İslâmî kaynaklarda verildiği şekli ile bir Kur’an tarihinin kurmaca bir şey olduğunu orta koymak için çok da büyük bir çaba gerekmez. En kesin olan şey; Peygamber vefat ettiğinde toplanmış, düzenlenmiş, dizilmiş herhangi bir vahy bütününden bahsedilemeyeceğidir.” Arthur Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur’ân; The Old Codices* (Leiden: E. J. Brill, 1937), 5.

²⁴ Bk. Angelika Neuwirth, “Form and Structure of The Qur’ân”, *Encyclopaedia of The Qur’ân*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden–Boston: Brill, 2002), 2: 246-247.

Hız. Peygamber öldüğünde, Kur'anî vahiy onun bazı takipçileri tarafından ezberlenmiş²⁵ ve birkaç kişi bazı âyetleri çeşitli materyallere yazmıştı.²⁶ Bununla beraber vahiylere onun tarafından izin verilmiş eksiksiz ve kesin bir derlemesi yoktu.²⁷ Ölümünden kısa bir süre sonra, bu yazılı ve ezberlenmiş kayıtların ilk bir araya getirilmesi Ebû Bekir'in emri ile yapılmış ve bu yapraklar üzerine yazılmıştır (*suhuf*).²⁸

Bu konuda en yetkin çalışmaları yapmış olan modern dönem oryantalistlerinden John Burton²⁹ "Kur'an'ı iki kapak arasına ilk toplayan Ebûbekir'dir" kaydını zikreder.³⁰ Çoğunlukla İbn Ebû Dâvûd'un (ö. 316/929) *Kitâbü'l-Mesâhif* ini (Arthur Jeffery

²⁵ Madde yazarı Alan Jones'a göre Kur'an'ın yazılı kültür haline gelmeden evvel sözlü kültür olarak aktarılageldiği ve Kur'an öncesinde yazılı malzemenin varlığı bilinmektedir. Bundan dolayı bu yazılı malzemenin Kur'an öncesinde Arapçayı şekillendirebilecek derecede bir form üstünlüğüne kavuştuğu söylenemez. Bununla beraber bazı şekillerin, nokta ve hareke benzeri şeylerin İslam-öncesi şiirlerinde bulunduğu bir gerçektir. "Kur'an'ın yazısı meselesi başka bir konudur zira onun aslı olarak nakledilme şekli *müşafehe* yolu ile dir. Bundan dolayı, metinde (*En'âm*, 91) Musa'ya dair hikayenin resmedilmesinde olduğu gibi, her türlü yazılı versiyon ikincil formdur." Bk. Jones, "Orality and Writing in Arabia", 588-590.

²⁶ Kur'an'ın Hız. Peygamber zamanında yazımı ile alakalı klasik İslâmî kaynaklardan gelen rivâyetlerin nakledilmesine dair bir değerlendirme için bk. Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı* (Ankara: İlahiyât Yay., 2004), 48-54.

²⁷ "Eğer bir kimse Rasûlullah zamanında Kur'an cem' edilmiş mi idi? diye bir sül edecek olursa bunun cevabı şudur: Hız. Peygamberin zamanında Kur'an insanların kalblerinde ayrı ayrı bulunuyor idi ve yirmi küsur senede âyet âyet nâzil olmuş idi. Yirmi senede diyen de vardır. Rasûlullah vefat ettiğinde Kur'an'ın bir mushafta bir araya getirilmemiş olduğunda rivâyetlerin tevâtürü vardır ve bu konuda hiçbir ihtilaf söz konusu da değildir." Bk. Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî el-Mekkî, *Kitâbü'l-İbâne 'an Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Abdülfettah İsmail Şiblî (Kâhire: Dâru'n-Nehdati'l-Mısr, 1977), 57. Bunun izahı olarak şu sebepler ileri sürülmüştür: Rasûlullah zamanında bunu gerektirecek Kur'an'ı bir koruma ihtiyacı yoktur. Vahy devam ettiği için nâsîh-mensûh âyetler de olabiliyordu yani Kur'an metni henüz tamamlanmamış halde idi. Vahyin nihayeti ile Rasûlullah'ın vefatı arasındaki süre buna imkân verecek kadar değil idi. Bk. Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1980/1400), 1: 233-243; ayrıca bk. Ebû'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008/1429), 1: 57.

²⁸ Harald Motzki, "Mushaf", *Encyclopaedia of the Qur'an*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden-Boston: Brill, 2003), 3: 464-465. İslami kaynaklarda Hız. Peygamberin yazdırdığı metinleri evinde muhafaza ettiği ve Hız. Ebûbekir'in de onları oradan balyalar halinde çıkardığı ve derlemeye de bunu esas kıldığı zikredilmiştir. Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 1: 58; Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV, 1983), 49; Ebû'l-Kâsım Muhammed İbn Ahmed İbn Cüzey, *et-Teshîl li 'Ulûmi't-Tenzîl*, tsh. Muhammed Sâlim Hâşim (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1995/1415), 1: 6-7. Modern oryantalist düşünce de buna benzer bir cem' ve istinsaktan bahseder. Her ne kadar bir kaynakta Kur'an'ın ilk olarak papirüse yazıldığı söylense de bu iki durumda da Kur'an parşömenlere yazılmıştır. Bk. Rice, *The Unique ibn al-Bawwab Manuscripts*, 1; ayrıca bk. Abbott, *The Rise of the North Arabic Script*, 1: 52; ayrıca bk. Grohman, "From the World of Arabic Papyri", 45.

²⁹ Wansbrough'nun talebesi olmasına rağmen Burton bu önemli eserinde, revizyonist anlayışın özellikle ekolün başlatıcısı Schacht'ın (ö. 1969) Kur'an'ın yazılı metinlerinin Hız. Peygamberden en az 150-200 yıl sonra ve hocası Wansbrough'nun ise nerede ise 150 yıl sonra ortaya çıktığı şeklindeki iddialarını tekrar etmek yerine "bu boşlukta ne oldu?" sorusu ile meşgul olmaktadır. Hocası Wansbrough da onun bu eserindeki başarıyı teslim etmiş ve kendisinin tahriklerine rağmen onun yaklaşımının daha bilimsel ve detaylı olduğunu itiraf etmiştir. Bk. Haluk Songur, "John Burton (1929-): The Collection of the Qur'an Adli Eseri Özeline", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 4, 2004, 204.

³⁰ John Burton, *The Collection of the Qur'an* (New York: Cambridge University Press, 2010, ilk baskı 1977), 121. Bu rivâyet İbn Ebû Dâvûd'dan verilmiştir. Bk. Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, ed. Arthur Jeffery (Kahire 1936/1355), 6.

tarafından yapılan tahkikli neşrini) kaynak olarak gösterir. O, ilk cem' faaliyetini yapanın Hz. Ali (ö. 40/661) olduğu şeklindeki görüşün hadis kriterleri açısından tenkide tabi tutulduğunu belirtir. Ona göre cem' konusunda ilk mesele, bu hadisenin vuku'u değil ilk kimin tarafından yapıldığıdır.

“Ali dedi ki: “Allah, Ebûbekir'e rahmet etsin Kur'an'ı iki kapak arasına ilk getiren o idi”³¹ ve yine “Mushaflar konusunda en büyük mükâfat Ebûbekir'e aittir zira o Kur'an'ı iki kapak arasına ilk getirendir”³²; Hişâm b. Urve babasının şöyle söylediğini rivâyet eder: “Rasûlullah'ın vefatından sonra Ebûbekir Kur'an'ı cem' etti”.³³ Yine Kur'an'ı ilk derleyenin Ömer olduğu rivâyeti de İbn Ebû Dâvûd'da bulunmaktadır ki bu rivâyette “Ömer Kur'an'ı tek bir ciltte (*Mushaf*) toplayan sahabe idi. O, Kur'an'ı toplamak istedi ve insanlara ‘Her kim Hz. Peygamberin ağzından doğrudan Kur'an'dan bir âyet sahibi ise buraya bize getirsin’ diye ilan etti”.³⁴

Burton, Hz. Peygamberin vefatından sonra insanlardan kendisini çekmesi ile alakalı Hz. Ali'den gelen rivâyetlerden bazılarında onun “Kur'an'ı iki kapak arasına toplayıncaya kadar” şeklinde yemin ettiğini nakletmek suretiyle cem' işini ilk yapanın Hz. Ali olabileceği şeklinde bir ihtimale de kapı açmaktadır.³⁵ “İki kapak arasında”, “tek ciltte” gibi kavramları şöyle bir ele alıp baktığımızda ve naklin de sahih olduğunu farz ettiğimizde “ceme'a'l-Kur'an” cümlesi “Kur'an'ı ezberlemek” manasına gelebilir.³⁶ Aynı şekilde Hz. Ömer için “cem'” kavramının kullanılması da “eşâra bi cem'ihî” yani “onu toplamayı emretti” şeklinde bir nasihat anlamına da alınabilir.³⁷ Schwally (ö. 1919) de Burton'a göre “ceme'a” kelimesinin “hıfzetmek” anlamına geldiği denklemini kolay bir şekilde yuttu fakat bu kavramın takdiren “eşâra bi cem'ihî” anlamına muâdil olarak kullanılmasını es geçti.³⁸

³¹ Bk. İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 6

³² Bk. İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 5

³³ Bk. İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 6

³⁴ Bk. İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 10

³⁵ Burton, *The Collection of the Qur'an*, 122. Burton, bu rivâyetin tek bir râvîden geldiği ve dolayısı ile çok güvenilmemesi gerektiği şeklindeki yorumcuların değerlendirmesine de yer verir. Rivâyetin tek râvîden geldiğine dair bk. Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-'Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Kahire: Dâru'l-Kütübi's-Selefiyye, 1939/1348), 9: 10; ayrıca bk. İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 10.

³⁶ Orijinal kaynak için bk. İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 10

³⁷ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9: 10; ayrıca bk. İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 10

³⁸ Bk. Burton, *The Collection of the Qur'an*, 123.

Kern, Peygamber'in vefatından sonra sahabenin meseleleri için kendi kararlarını verecek bir konumda hissettiklerini ve Kur'an'ın cem'ini Peygamberden herhangi bir işaret gelmemesine rağmen yaptıklarını söylemiştir³⁹ Oryantalist çalışmalar, klasik İslâmî kaynaklarda geçtiği şekilde Ridde savaşlarında şehid olan sahabe sayısının onbin civarında olduğunu belirtirler.⁴⁰ İbnü'l-Cezerî'ye göre (ö. 833/1429) bu savaşlarda 500 civarında hafız sahabe şehit olmuştur.⁴¹ Bu kaynaklarda geçen ve Hz. Ömer'in de Kur'an'ın cem'i meselesini açarken kullandığı "kurrâ" kavramının ne anlama geldiği de oryantalistlerce mercek altına alınmıştır. Schwally'ye göre, Buhârî, Tirmizî (ö. 279/892), Taberî, Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra), İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]) Kur'an'ın çoğu sûrelerini hıfz etmiş olanları *kurrâ* kavramı ile karşılamaktadırlar. Ya'kûbî ve Taberî gibi bazıları ise "hameletü'l-Kur'an" kavramını kullanırlar. Aslında bu kavramın manası biraz belirsizdir. Zira Arapça'da "hamele" kavramını "hameletü'l-hadîs"den veya Mizzî (ö. 742/1341) ve İbn Sa'd gibi (ö. 230/845) "hamele hadisen 'an'dan mülhem olarak ya da Zehebî'de (ö. 748/1348) olduğu gibi "ilmen 'an" kavramından gelecek şekilde sırasıyla "taşımak, yüklenmek", "ezberlemek" veya "nakletmek" anlamlarına getirecek hiçbir şey yoktur. Bundan dolayı Schwally'ye göre biz muhtemelen yabancı bir nesnenin mekanik bir nakli ile karşı karşıyayız. Hem Yahudi-Ârâmî hem de Güney Arabistan-Habeş sözlüğünde buna muâdil bir kavram olmadığından dolayı geriye sadece Orta dönem Farsça'sı kalıyor. Fakat Farsça *hîrbuz* kelimesinin Arapça çoğulu olan ve *hameletü'd-Dîn* kavramını gösteren *harâbidhat* ile ne kastedildiği de sorgulanabilir bir husustur.⁴²

Neuwirth (d. 1943) geleneksel rivâyetleri, siyâsî kısıtlamaları herkesçe kabul edilen bir açıklama ve bir gerekçe olarak tanımlar ki buna göre cem' faaliyeti bir şekilde aceleyle getirildi ve bundan dolayı da süreç daha ziyade mekanik bir biçimde ilerlemek zorunda kaldı.⁴³ Bundan da öte klasik İslâmî kaynaklarda vahyin daha önceden bir

³⁹ Linda L. Kern, "Companions of the Prophet", *Encyclopaedia of the Qur'an*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden-Boston-Köln: Brill, 2001), 1: 388. Yine bk. Burton, *The Collection of the Qur'an*, 119. Klasik İslâmî rivâyetlerde Hz. Peygamber zamanında Kur'an'ın cem edildiği şekilde gelen bazı ifadelerdeki cem' kelimesinin "yazılı bir şekilde bir araya getirmek" değil de "ezberlemek" anlamına geldiği belirtilmiştir.

⁴⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dâru Süveydân, 1967), 3: 294; Theodor Nöldeke, Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträsser ve Otto Pretzl, *The History of the Qur'an*, ed. ve çev: Wolfgang H. Behn, "Texts and Studies on the Qur'an" içinde, ed. Gerhard Böwering, Jane Dammen McAuliffe, Bilal Orfali ve Devin Stewart (Leiden-Boston: Brill, 2013), 8: 223, dp. 4.

⁴¹ Bk. Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*, nşr. Muhammed Ali ed-Debbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye), 1: 7; ayrıca bk. Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 55.

⁴² Nöldeke ve diğerleri, *The History of the Qur'an*, 8: 223, dp. 4.

⁴³ Neuwirth, "Form and Structure of The Qur'an", 247. Burada onun 'cem' ile Hz. Osman zamanındaki *istinsah* faaliyetini kastettiği de söylenebilir.

derlemesinin yapıldığını iddia eden nakiller vardır fakat hadis âlimleri bu rivâyetlerin senesinde kopukluk bulunduğunu söylemişler ve Hz. Ali'nin olayında olduğu gibi bu rivâyetlerde bahsi geçen “cem’ etme” olayının “ezberleme” anlamında olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁴

Cem’ işinin Hz. Zeyd’e tevdi edilmesini zikreden hadislerde geçen “iki şahit”ten maksadın ne olduğu özellikle hadis kritiği açısından muhaddislerin de ilgilendikleri bir konu olmuştur.⁴⁵ Bu konudaki görüşlerin şu başlıklar altında toplandığı söylenebilir: 1- Ezber ve yazım 2- Vahiy yazılı materyalin Rasûlullah’ın huzurunda yazıldığına dair iki sahabenin şâhitliği 3- Bu belgede yazılan âyetin Rasûlullah tarafından son arzada okunduğuna dair iki sahabe şehadeti.⁴⁶ Gerçekleşmesi çok zor görünen bu şartların vaz’ edilmiş olması, cem’ işinin ümmet tarafından nasıl bir titizlikle ele alındığını gösterdiği ve iş bittiğinde ortaya çıkan kâmil metnin bütün İslam ümmeti tarafından tasdikinin alınmasında büyük rol oynadığı da zikredilmiştir.⁴⁷

Tevbe sûresinin son iki âyetinin yalnızca bir sahabede bulunduğuna dair rivâyetler ve bu sahabenin kimliği hakkında da çok farklı bilgiler gelmiştir.⁴⁸ Bu rivâyetlerden yola çıkıldığında burada ya bu âyetlerin yalnızca Ebû Huzeyme/Huzeyme b. Sâbit (ö. 37/657) tarafından biliniyor olduğu ya da yazılı kaydın yalnızca onda olduğu gibi ihtimaller söz konusu olabilir ki klasik İslam uleması bu noktaları tek tek incelemişlerdir.⁴⁹ İslam uleması bu âyetlerin diğer sahabe tarafından bilindiği fakat sadece yazılı kaydın anılan sahabede olduğu kanaatini taşıdıkları görülmektedir. Zira onların arasında zaten Kur’an’ı baştan sona hıfz etmiş olanlar var idi. Yine sahabenin kendisine ait Mushaflarda bu âyetlerin olmadığı yönünde de herhangi bir haber vârid

⁴⁴ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 10; İbn Hacer (ö. 852/1449) de özellikle Hz. Ali meselesindeki rivâyetin zayıf olduğunu belirtir ve burada kastedilen derlemenin “ezberleme” anlamına alınması gerektiğini vurgular. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9: 10.

⁴⁵ Bu rivâyetler için bk. İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 6, 10; Ebu'l-Abbas Şehâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî li şerhi Sahihu'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1304), 7: 447.

⁴⁶ Bu görüşler için bk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, nşr. Râtib Hâkimî (1968/1388), 7-8; Ömer Özsoy, *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi* (Ankara: İlahiyat Yay., 2002), 63; Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 58. İbn Hacer ise burada kastedilenin “yazılı metin” ve “hıfz” olduğunu (bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 12: 12; Suyûtî, *el-İtkân*, 1: 58) belirtmektedir. Muhsin Demirci bunun kabul edilmesi halinde cem’ faaliyetindeki bu şartın çok basite indirgenmiş olacağını söylemekte ve aslolanın getirilen yazılı belgenin Hz. Peygamber tarafından bizzat okunmuş ve yazdırılmış olduğunun iki şahitle ispatı olduğu kanaatini izhar etmekte ve İbn Hacer’in bu kıstasın vâkıa ile mutabık olmadığını savunmaktadır. Bk. Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: İFAV, 1997), 147.

⁴⁷ Bk. Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 59.

⁴⁸ Bk. Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 8; *Tefsîr*, 199; *Kitâbü'l-Ahkâm*, 51.

⁴⁹ Bk. Özsoy, *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*, 64-65. Yine bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 12: 12; Ebû İsâ et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. İbrahim Atva İvaz (Riyad: el-Mektebetü'l-İslâmiyye), “Kitâbu Tefsiri'l-Kur'an”, 10.

olmamıştır. Sahabe Mushaflarını ele aldığı eserinde Sicistânî (ö. 391/1001 [?]) herhangi bir farklı kayd sunmamaktadır.⁵⁰

Nöldeke-Schwally de Zeyd b. Sâbit başkanlığında yapılan ilk derlemeye dair rivâyetleri eleştiriye tabi tutmaktadırlar. Mesela Tirmizî’de geçen Huzeyme b. Sâbit isminin Kur’an’ın cem’i ile alakası olmayan bir Huzeyme olduğu söylenir. Yine Hz. Ebû Huzeyme’nin kimliği ve Kur’an’ın cem’i hadisesindeki ayırt edici rolü üzerinde uzunca durulur. İbnü’n-Nedîm, Buhârî, Tebrîzî ve Suyûtî’ye dayanarak aslında onun Ensardan olduğunu ve Ebû Huzeyme b. Evs b. Zeyd ile aynı kişi olduğunu iddia eder. Buhârî, Dâni (ö. 444/1053) ve Kurtubî’de (ö. 671/1273) Huzeyme ve Ebû Huzeyme yanyana görülür. İsimlerin farklı iki kişiye ait olduğu ve ikisinin de Ensardan olmaktan başka bir aslı bağlarının olmadığı da ifade edilmiştir. Bu isimler üzerinden acaba hangi âyetler geldi ve bunlar vahyolunan son âyetler mi idi gibi sorular canlılığını korumaktadır.

“Bu iki fikrin nedensel alakası hakkında kesin bir söz söyleyemeyiz. Fakat ne olursa olsun bu kronolojik düzenlemenin asılsız olduğu muhakkaktır. William Muir (ö. 1905)⁵¹ ise bunun tam aksi bir fikirdedir ki ona göre bu âyetler çok sonraları keşfedilmiştir. Zira son nâzil olan âyetlerin herkes tarafından çok iyi biliniyor olması gerekirdi”.⁵²

Yine onlar Hz. Zeyd’in bu istisna ile keyfi bir davranışta bulunduğunu söylemek suretiyle hem Hz. Zeyd, hem komisyon hem de işin başında bulunan halife ve dolayısı ile Kur’an metninin kendisi ile ilgili şaibeli bir durum söz konusu olabileceğini telmih etmişlerdir. Zeyd’in çalışma yöntemine dair gelen rivâyetler üstü kapalı bir şekilde diğer kıraatleri imhâ ederken onun orijinaleri takip ettiğini varsayar. Bununla beraber Schwally’e göre Zeyd’in büyük bir sûreye basit bir şekilde ekleyiverdiği *Tevbe* 129 ve 130. âyetleri onun bazen keyfi kararlar vermekten sakınmadığının işaretidir. Ona göre eğer bu bölüm iki değil üç âyetten oluşsa idi Zeyd ayrı bir sûre oluşturacaktı.⁵³

⁵⁰ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü’l-Mesâhif*, 50 vd.

⁵¹ Onun *The Life of Mahomet* isminde bir eseri vardır. “İbn Hişâm, Vâkidî, Taberî gibi kaynaklara dayanarak ve kısmen A. Sprenger’in *Life of Muhammad*’inin etkisi altında kalarak yazılan eser, XIX. yüzyılda Batı’da Hz. Peygamber hakkında yapılan en hacimli çalışma olması yanında İngilizce’de Arapça kaynaklar kullanılarak telif edilen ilk çalışma olma özelliğine de sahiptir... Müellif, Resûl-i Ekrem hakkında yer yer saldırgan bir dil kullanmaktan geri durmamış ve eserini Hz. Muhammed’in peygamberliğinin uydurma, kendisine indiğini söylediği vahyin bilinçaltından gelen şeyler olduğu esasına dayandırmıştır.” Bk. Christine Woodhead, “Muir, Sir William”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 94.

⁵² Bk. Nöldeke ve diğerleri, *The History of the Qur’ân*, 225, dp. 15-16.

⁵³ Bu iddialar için bk. Nöldeke ve diğerleri, *The History of the Qur’ân*, 228.

“Et-tâbût” kelimesinin yazımı ile alakalı sıkıntının ne zaman olduğu da tartışılmış hususlardandır. Müellifi meçhul olan ve Jeffery tarafından neşredilen *Kitâbü'l-Mebânî* isimli eserde bu kelime üzerindeki imlâ meselesinin Hz. Ebûbekir zamanındaki cem’ faaliyeti esnasında vuku bulduğu iddia edilmiştir.⁵⁴ Yine Jeffery’ye göre klasik birçok âlim Ali ve İbn Mes’ûd’a ait olduğu söylenen şahsi Mushaf lar ile genel kabul görmüş olan ve şu an elimizde olan *Mushaf* arasında sûre tertibi dışında bir farklılığın olmadığını açıkça zikreder.⁵⁵

Hz. Ebûbekir zamanında derlemesi yapılan mushafın ne olduğu konusu da ayrı bir husustur. Buna göre önce Hz. Ebûbekir’de kalmış vefatından sonra Hz. Ömer’e geçmiş ondan da kızı, müminlerin annesi Hz. Hafsa’ya (ö. 45/665 [?]) intikal etmiştir.⁵⁶ İbn Şebbe (ö. 262/876) ve talebesi İbn Ebû Dâvûd es-Sicistânî’den gelen ve başka kaynaklarda da bulunamayan bir rivâyete göre bu ilk *Mushaf* Hz. Hafsa’dan sonra halife Mervân tarafından insanları yanlış noktalara çekebileceği endişesi ile imha edilmiştir.⁵⁷ Buhârî gibi kaynaklarda ise bu ilk *Mushaf*ın son serencamına dair bir rivâyet bulunmamaktadır.⁵⁸ Oryantalistler arasında Hz. Hafsa’nın mezkûr *Mushafa* sahip olup olmadığı ve eğer sahip idi ise bu *Mushaf*ın özelliklerinin ne olabileceği ve yine başına ne gelmiş olabileceğine dair farklı fikirler geliştirildiği ve aralarında bir yeknesaklığın olmadığı müşahede edilmektedir. Mesela Schwally’nin listelemiş olduğu Mushaf lar arasında Hz. Hafsa’nın mushafının bulunmayışını eleştiren Richard Bell (ö. 1952),

⁵⁴ Bk. (Yazarının ismi bilinmiyor) *Mukaddimetân*, nşr. Arthur Jeffery (Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1954/1375), 21-22. Bu eser Arthur Jeffery tarafından neşredilmiştir. Mektebetü'l-Hancî tarafından Kahire’de 1972’de ikinci baskısı yapılmıştır. Jeffery bu başlık altında neşrettiği kitapta iki ayrı yazma eserin daha tenkitli neşrini gerçekleştirmiştir. Bu kitap, Kur’an’ın cem’i ve kıraat farklılıkları ile ilgilenmektedir. Bir bölümü, müellifi meçhul olan (yazma eserin birinci varağı kayıptır) *Mukaddimetü Kitâbi'l-Mebânî* isimli eseri ihtiva etmektedir. Yalnız müellif, yazma eserin ikinci sayfasında bu kitabı yazmaya 425 tarihinde başladığını ve *Kitâbü'l-Mebânî fi Nazmi'l-Mebânî* ismini verdiğini söylemektedir. İkinci bölüm ise İbn Atiyye (ö. 543/1147) tarafından kendi tefsirine (*el-Muharrarü'l-Vecîz*) mukaddime olarak kaleme alınan *el-Câmi’u'l-Muharrar*’dan oluşmaktadır. Hem Nöldeke, hem de öğrencisi Schwally araştırmalarını bu eserler üzerine bina etmişlerdir. Bu iki eserde kullanılan dil, üslup ve isnâd zinciri bu eserlerin müelliflerinin İspanyali Müslümanlar olduklarını göstermektedir. Bu bilgiler için bk. Mohammad A. Chaudhary, “Öryantalizm’in Kıraat Farklılıklarına Bakışının Tenkidi-Arthur Jeffery Örneği”, çev: Mahmut Ay (İstanbul: İstanbul İlahiyat Fak. Dergisi 25, 2011), 189, dp. 1.

⁵⁵ Bu türden rivâyetler ve düşünceler için bk. *Mukaddimetân fi ‘ulûmi'l-Kur’an*, 33.

⁵⁶ Bk. Buhârî, *Tefsîr*, 199; *Fedâilü'l-Kur’an*, 8; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u'l-Beyân ‘an Te’vîli'l-Kur’an*, nşr. Mahmud Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Dâru'l-Me’ârif), 1: 60; İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 9; Suyûtî, *el-İtkân*, 1: 57.

⁵⁷ Bu bilgi için bk. Ebû Zeyd Umer en-Nemîrî İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera*, nşr. Fehim Muhammed Şeltût, 3: 1003; İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 21. Ebû Ubeyde (ö. 223 veya 224/838), Mervân’ın bu ilk mushafı yaktığına dair tek rivâyetin bu olduğunu söylemiştir (bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9: 17).

⁵⁸ Taberî ve *Kitâbü'l-Mebânî* müellifinin aktardıklarının şaşırtıcı ve tarihi gerçeklerle bağdaşmadığı söylenmiştir. Zira onlara göre Hz. Hafsa’nın vefatı sonrasında Hz. Osman, Abdullah b. Ömer’den (ö. 73/693) söz konusu mushafı istemiş ve onu yakarak imha etmiştir. Bu durumda Hz. Hafsa’nın Hz. Osman’dan önce vefat etmiş olması gerekir ki bu tarihi hakikatlere muhalif bir durumdur. Zira Hz. Hafsa, Hz. Osman’ın vefatından 9 sene sonra vefat etmiştir. Bk. Maşalı, *Kur’an’ın Metin Yapısı*, 65-66.

“Hafsa'nın suhuf'a yazılı bir şekilde bir Kur'an nüshasına sahip olduğu kesin gözükmemektedir; bunda herhangi bir şüphesiz söz konusu değildir” demektedir ve Hz. Hafsa'nın *Mushafı* konusunda şüphesiz yersiz görmektedir.⁵⁹ Burton, gelenekten gelen farklı nakiller dolayısıyla ile oryantalistlerin kesin bir neticeye varamadıklarını söyleyerek oryantalist çalışmalar arasında tutarsız görünen yerlere bir nevi açıklama getirmiş ve klasik İslami anlayışı doğrudan yargılamaya yoluna gitmemiştir.

“Farklı evreleri bir araya getirmek için bir alet gerekmektedir. Bu, Ömer'in kızı olmasının yanısıra Peygamberin hanımı da olan Hafsa'nın suhuf'u dolayısıyla ile de oynanılan bir roldür. Çözüm daima tutarlı bir şekilde bulunamayabiliyor. Zira biz, Kur'an'ın derlenmesinin başlangıcı olarak da betimlenmiş olan Osman Kur'an'ının başlangıcına dair farklı nakiller buluyoruz. Modern Avrupalı yazarlar Hafsa'nın nüshasının bu manada oynadığı rolü ciddi olarak abarttılar... İslâmî kaynaklı nakillerin yüzeysel bir araştırmasındaki başarısızlık dolayısıyla ile bu yazarlar Osman metninin Hafsa'nın nüshasının basit bir çoğaltılmasından başka bir şey olmadığını kabul ederler ki⁶⁰ bu kesinlikle hatalı bir şeydir.”⁶¹

4. ORYANTALİSTLERCE CEM' RİVÂYETLERİNE GETİRİLEN ELEŞTİRİLER

Klasik İslâmî kaynaklarda aktarılan Kur'an'ın cemine dair hadiseler hakkında oryantalistler tarafından bazı soru(n)lar ortaya atılmıştır. Kur'an'ın toplanmasının Hz. Ebûbekir zamanında yapıldığını belirten metinlerde, materyal olarak papirüs parçalarının, taşların, deve kemiklerinin vs kullanıldığının zikredilmesine getirilen tenkitlerin başında Hz. Peygamberin vefatına kadar resmî olarak kabul edilmiş bir kayıttın ortaya konmadığı ve sûreleri bir araya getirmek üzere de bir çaba içerisine girilmediği gelmektedir. Hadislerin farklı senetleri arasında var olan ihtilaflar ve derleme işinin kimin fikri olduğu hususunda tam bir birliğin söz konusu olmadığı da eleştiri noktalarındandır. Derleme işinin yapılmasının nedeni olarak zikredilen Yemâme savaşında şehit olan sahabilerden çok azının Kur'an'ı tam olarak ezbere bilenlerden olduğu da bir diğer tenkit noktası olarak tezahür etmektedir. Bir diğer önemli tenkit

⁵⁹ Bk. Richard Bell, *Introduction to the Qur'an* (Edinburgh, 1953), 40.

⁶⁰ Bunun için bk. Bell, *Introduction to the Qur'an*, 44; Ayrıca bk. Nöldeke ve diğerleri, *The History of the Qur'an*, 258. Nöldeke, İbn Mes'ûd ile Zeyd b. Sâbit arasında yapılan kıyaslamalarda geleneksel bir hata yapıldığını savunur. Ona göre Peygamberin İbn Mes'ûd'a yetmiş sûre okumuş olması onun tüm Kur'an'ı ezberlediği anlamına gelmez aksine o yetmiş sûre ezberlemiş iken genç Zeyd tüm Kur'an'ı hafız etmiş idi. Yine İbn Mes'ûd'un kendine mahsus bir nüshasının olması da seçimde etkili olmuştu. “Bu rivâyet, Osman Kur'an'ının Hafsa'nın nüshasının kopyasından başka bir şey olmadığı gerçeğini ıskalamaktadır. Bundan dolayıdır ki istinsah işi için model nüshanın editörü ve müstensihisi olan Zeyd b. Sâbit'ten daha uygun bir kimse olamazdı”.

⁶¹ Burton, *The Collection of the Qur'an*, 166

noktası da böylesi önemli bir resmi derleme faaliyetini yapan otoritelerin yeterli çoğunlukta olmadığı noktasında temerküz etmektedir. Zira diğer Mushafların farklı merkezlerde otorite olarak kabul edilmeye devam ettiği müşahede edilmektedir. Bir diğer çok önemli tenkit noktası da Kur'an'ın cem'i vazifesinin kendisine tevdi edildiği Zeyd b. Sâbit'in Kur'an'ı bir mushafta topladığında bu mushafın Hafsa'nın yanında bulunmuş olmasıdır. Bütün bu ve benzeri değerlendirmelerden yola çıkarak Hz. Ebûbekir zamanında Kur'an'ın resmî olarak tam bir derlemesinin kesinlikle yapılamamış olduğunu iddia edenler olmuştur.⁶²

Hem klasik hem de modern dönem oryantalistlerinin Kur'an'ın cem'inin ilk ne zaman ve kim tarafından yapıldığı şeklindeki bir soruyu çok farklı şekillerde cevapladıkları görülmektedir. Mesela Motzki'nin belirttiği üzere Schwally, Kur'an'ın ilk cem'inin Hz. Ebûbekir'in emri uyarınca yapıldığı şeklindeki bir tarihlendirmeyi reddetmiştir.⁶³ Burada bir karşılaştırma imkânı vermesi açısından Schwally, İslami kaynaklarda birbirinden çok farklı görünen rivâyetleri zikretmek suretiyle aslında Müslümanlar arasında da bu konuda bir birliktelik olmadığı şeklinde bir yargıya ulaşmaya çalışmaktadır. Ayrıca kendi yaklaşımının da bütün bu yargılar içerisinde bir yer tutacak tutarlıkta olduğunu kanıtlamak istemiştir. Yalnız bütün bu farklı rivâyetleri aldığı kaynakların büyük çoğunluğunun Müslüman âlimlerce birincil kaynak olarak kabul edilmeyen tarih kitapları (*Ya' kûbî tarihi*, *Taberî tarihi* vs) ve yine son zamanlarda yazılmış (Schwally'nin eserini yazdığı zaman açısından son zamanlar ki burada Juynboll'un ansiklopedi maddesini kullanıyor olması bir örnek olarak verilebilir) oryantalist kaynaklar olması Schwally'nin temsil değeri çok da yüksek olmayan kaynakları tercih ettiği şeklinde bir itiraza yol açabilir.

“Her ne kadar standart nakilde Ömer ilk derlemenin tek akıl babası olarak görünüyorsa da projenin hayata geçirilmesinden sorumlu iş başındaki halife olması hasebi ile teknik yöneticiyi atayan kişi, lider mevkiinde olan ve esasen projeyi yürütün kişi Ebûbekir'dir. Bununla birlikte, özet metin izin verdiği sürece, ilk halifeyi tamamen göz ardı eden ve yukarıda belirtilen tüm işlevleri onun enerjik halefinin önceliğine bağlayan başka bir rivâyet daha vardır. “Ömer, Kur'an'ı yapraklarda toplayan ilk kişidir” rivâyetinin⁶⁴ sözleri, muhtemelen sadece girişimin tamamlanmasının değil, aynı zamanda onun başlangıcının da bu halifenin hilafetine denk geldiğine dair daha geniş bir

⁶² Mesela bk. Watt, *Bell's Introduction to the Qur'ân*, 41-42.

⁶³ Bk. Motzki, “Mushaf”, 465.

⁶⁴ Schwally, Suyûfî'nin hadiste geçen “ceme'a” kelimesini “eşâra bi-cem'ihî” şeklinde tefsir etmesinin sadece bir ses/uyum kurgusu olduğunu söyler. Bk. Nöldeke ve diğerleri, *The History of the Qur'ân*, 226, dp. 18.

anlam ifade ediyor. Öte yandan, Ömer'in Kur'an'ı derlemeden önce öldüğü ifadesi, onun zaten tasarlamış olması muhtemel nihâî mütevâtir metin ["final canonical recension"] için bir göndermedir."⁶⁵

5. HZ. OSMAN DÖNEMİ (644-656) VE İSTİNSAH

Zeyd b. Sabit başkanlığında Hz. Osman zamanında yapılanlar istinsah için başlangıç sayılmıştır. Madigan'a göre, her ne kadar daha erken dönemde böyle bir teşebbüsde bulunmuş olması umulan bir şey olsa da standart hale getirilmiş yazılı mushaf İslam geleneğine göre Peygamberden 20 yıl sonra Osman dönemine kadar başarılı bir şey değildir.⁶⁶ Ayrıntılarda (hangi metod takip edildi, kaç adet Mushaf istinsah edildi vs) çeşitli fikirler geliştirilir. Ayrıntılar dendiğinde hem Müslüman âlimlerce bugüne kadar yazılmış eserlerde ele alınıp incelenmiş olan hususlar ve hem de onlardan menkul rivâyetlere dayalı mercek altında büyütölmek suretiyle ihdas edilen yeni olaylar kastedilmektedir. Hem klasik oryantalist kaynaklar hem de -ansiklopedi maddelerinin de dâhil olduğu- modern oryantalist çalışmalar farklı sahabe Mushafı, kıraat farklılıkları, siyasi tehakküm dolayısı ile kullanılması gibi detaylarda yoğunlaşmaktadır. Harald Motzki'nin konuyu Burton'un *The Collection of the Qur'ân*'ı ve Schwally'nin *The History of the Qur'ân*'ın ikinci bölümündeki yaklaşım şekline göre ele aldığı görölmektedir. Ona göre Ebû Bekir'in derlemesinden yirmi küsur yıl sonra, Osman'ın hilafeti sırasında, Kur'an'ın diğer koleksiyonlarının takipçileri [sahabe Mushafı] arasındaki uyuşmazlıklar, halifenin Kur'an'ın resmî bir koleksiyonunun yapılmasına ve imparatorluğun en önemli idari merkezlerine kopyalarının dağıtılmasına ve mevcut diğer koleksiyonların da imha edilmesine neden oldu. Bu resmî nüsha, Kureyş kabilesinden üç kişinin yardımı ile ve Ebû Bekir'in ricası üzerine zaten yapmış olduğu ve Hafsa'nın istinsah heyetinin emrine verdiği ana mushafın cem' esasları takip edilerek Zeyd b. Sâbit tarafından tekrar gözden geçirildi. Motzki'ye göre Kur'an'ın bu hilafet edisyonu, *el-Mushafu'l-Osmânî*, hızlı bir şekilde genel kabule mazhar oldu ve artık Müslümanlar arasında mevsûkiyeti müsellemin metin [*textus receptus*] oldu. Müslümanların Kur'an'ın yazılı külliyyatının aslına dair geleneksel olarak kabul ettikleri görüş kısaca budur. Bu da çok sayıda kaynakta nakledilen iki rivâyete dayanmaktadır. Ama İslami kaynaklarda alternatif nakiller de bulunabilir.⁶⁷

⁶⁵ Schwally'nin Hz. Ömer'in "recm âyeti" hakkında söylediği rivâyet edilen söze dair zikrettiği kaynakların nerede ise tamamı tarih kitaplarıdır. Hz. Ömer'in kişiliğinin âyet olmayan bir şeyi âyetmiş gibi kabul ettirmek için inat etmesine müsait olmadığını da kaydeder. Daha sonra bu hususu başka bir şekilde ele aldığı düşünöğü ve birbirine muhalif olarak gördüğü bir başka hadis grubunu zikreder. Burada gördüğü bazı açmazları belirtir. İslami kaynakların birbirini tutmayan hadis gruplarına sahip olduğu ve dolayısı ile bu kaynakları hemencecik kabul etmenin çok da mantıklı bir şey olmadığı fikrindedir. Bk. Nöldeke ve diğerleri, *The History of the Qur'ân*, 226-227.

⁶⁶ Bk. Daniel Madigan, "Book", *Encyclopaedia of the Qur'ân*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden-Boston-Köln: Brill, 2001), 1: 247.

⁶⁷ Bk. Motzki, "Mushaf", 464-465.

“Encyclopaedia of the Qur’ân”da Kur’an’ın yazılı külliyâtı ile bağlantılı maddeler şunlardır: “Collection of the Qur’ân”; “Codices of the Qur’ân”; “Calligraphy”; “Arabic Script”; “Art and Architecture”; “Ornamentation and Illumination”; “Manuscripts of The Qur’ân”; “Everyday life”; “Ritual and The Qur’ân”.

Ansiklopedi maddelerinde öncelikle konunun İslami kaynaklarda verilmiş şekline yer verilir. Bu maddelerde hiçbir kaynağa dayanılmadığını söylemek hatalı bir şey olacaktır. Böwering’e göre 4 mushaf istinsah edilmiştir. Kureyş lehçesi esas alınmıştır ve bu ana mushafa uymayan bütün Mushafların imhası emredilmiştir. Sonrasında ise oryantalist çalışmaların çoğunluğunun ana hususiyetlerinden olmak üzere şâz diyebileceğimiz rivâyet ve nakiller esas alınarak düşünce örgüsü kurulmuştur. Böwering, Kur’an’ın cem’i ve özellikle istinsahı sonrasında İbn Mes’ûd ve takipçilerinin kendi mushafını imha etme emrine karşı geldikleri ve İbn Mes’ûd kıraatini okumaya devam ettikleri hususunu düşüncesinin merkezine yerleştirir. Yine bu rivâyetlerde Hafsa’nın da boy gösteriyor olması muhtemelen Ebûbekir, Ömer ve Osman zamanlarına ait rivâyetlerin bir arada olmasına imkân tanıyan bir mekanizmanın ve İslam cemaati arasında geniş manası ile fark edilememiş olarak kalmış mevsûk bir metin için iş görmüş olabilir. Kur’an’ın cem’i kronolojisinin bu cihetindeki zorluklara rağmen, bilim adamları genellikle Kur’an’ın resmî olan harekesiz metninin Osman’ın hilafeti zamanında tesis edilmiş olduğunu kabul ederler ve yine onlara göre Zeyd b. Sâbit bunun faaliyete geçirilmesinde çok mühim bir rol oynamıştır.⁶⁸

Bu oryantalist yaklaşıma göre Kur’an’ın standartlaştırılarak umumi kabule mazhar olan harekesiz metin külliyâtının daha seçik bir resmini elde etmek için bir dizi unsur göz önünde bulundurulmalıdır. **1-** Peygamber de aslında Kur’an’ın yazılı bir formunu oluşturma işine girişmiş ve fakat tamamlayamamıştır **2-** Onun vefatını müteakip 20 sene süresince Müslümanlar Kur’an’ın standartlaştırılması işi ile değil fetihlerle meşgul oldular **3-** Standart hale gelmiş Kur’an metni ihtiyacı özellikle Kûfe, Basra ve Şam gibi merkezi şehirler kurulduktan sonra Müslümanların yeni bir form almaya başladıkları zamanlardan sonra belirmiştir **4-** Medine’de Zeyd b. Sâbit başkanlığında tamamlanan “Osman Metni”, esasında hepsinin Peygamber hayatta iken başladığı bilinen ve diğer öncü şahsi nüshalarla beraber birisi Kûfe’de Abdullah ibn Mes’ûd’a, diğeri Şam’da Übey b. Kâ’b’a ve diğeri de Basra’da Ebû Musa el-Eş’arî’ye

⁶⁸ Benzer değerlendirmeler için bk. Böwering, “Chronology and the Qur’ân”, 332-333.

(ö. 42/662-63) ait oldukları kabul edilen metin farklılıklarını içeren Mushaflara paralel gelişen bir hadise olarak görülmelidir.⁶⁹

Çağdaş oryantalist yazarlar, geleneksel olarak kabul edilmiş cem' faaliyetini sûrelerin tertibinde aslî işleve sahip olarak almakta ve bunu oluşturulan *Yeni Mushaf* olarak tanıtmaktadırlar.

“Kur'an'ın cem'inin bu geleneksel açıklaması, metnin kendisi tarafından sunulan delil ile uyum halindedir. Zira yalnızca hâricî teknik bir kıstasa göre düzenlenmiş sûrelerin tertibine dair hiçbir kronolojik veya teolojik gerekçe ileri sürmeyen *Yeni Mushaf*, bir *Mushaf* olarak cem' edilmesinin bastırılmaz izlerini sergiler. Zahirde Kur'an kendisini husûsî bir üslûb altında doğrudan bir tasnife izin vermeyen mühim bir yapısal çeşitliliğin bağımsız metnlerinin bir külliyyâtı olarak ortaya koyar.”⁷⁰

Klasik İslâmî kaynaklarda şahsî Mushaf sahibi hafız sahabelerin İslam şehirleri geliştikçe farklı şehirlere gidip yerleştiği ve bir İslâmî eğitim faaliyetinin yürütücüleri olduğu nakledilir. Oralarda “yedi harf” ruhsatından kaynaklı kendi şahsi okuyuşlarını ta'lîm etmeleri dolayısı ile farklı kıraatlerin ortaya çıkışının nüveleri atılmıştır. Kaynaklarda bu hadiseler arasında tenakuz ve çözülemez gibi görünen hususların bir tahlili yapılmakta ve tarihi hadiseler ve rivâyetlerle de desteklenmiş bir şekilde bir çözüme ulaşılmaktadır. Bu gelişmeler neticesinde şahsi nüsha sahibi sahabilerin buldukları şehirlerde kendi okuyuşları ve Mushafları yaygınlık kazanmıştır.⁷¹ Bu nüshaların takip edilmeye devam edilmesinden nâşî Müslümanlar kıraat ihtilafları meselesi ile baş başa kaldılar.⁷² Burada özellikle Azerbaycan ve Ermenistan seferlerinde meydana gelen farklı kıraat okumalarına bağlı ihtilafların neticesinde Huzeyfe b. el-Yemân'ın (ö. 36/656) uyarıları neticesinde⁷³ önlem alınması mübrem bir ihtiyaç olarak

⁶⁹ Benzer bir tasnifte bulunan Böwering, bu yaklaşımını (özellikle de bunun şahsi nüshalara muhalif ve karşıt olarak geliştirilmiş siyasi bir hareket gibi gösterilmesi) Arthur Jeffery'den almakta ve bu yapılandırma şeklini ona bağlamaktadır. Yani bu meselenin kendilerinden gelen rivâyetlerce değerlendirilmek zorunda olduğu ilk elden klasik İslami kaynaklara bu fikri atfedilebilecek herhangi bir unsur bulunmamaktadır. Ona göre Hz. Ali kronolojik sıralamayı esas alarak bir Kur'an nüshası oluşturmuş ve fakat Hz. Osman Mushaflarının yazılmasından sonra onun yakılmasına mücadele etmiştir Böwering, “Chronology and the Qur'an”, 333.

⁷⁰ Neuwirth, “Form and Structure of The Qur'an”, 246-247.

⁷¹ Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 66

⁷² İbn Abdullah Şehâbüddîn Ahmed b. Yahya el-Umerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, nşr. Fuat Sezgin (Frankfurt: Ma'hedü Târîhü'l-'ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1989/1409), 25: 170.

⁷³ Bu kişinin Huzeyfe b. el-Yemân olduğuna dair bk. Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 9; Tirmizî, *Kitâbü Tefsîri'l-Kur'an*, 10. Yine bk. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera*, 3: 991-993; İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 19; Ebû 'Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *el-Mukni' fi Resmî Mesâhifi'l-Emsâr*, nşr. Muhammed Sâdık Kamhâvî (Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye), 14.

ortaya çıkmış ve ehl-i kitabın durumuna düşmekten korunmak üzere tek bir mushafta Müslümanların birleşmesi için girişimler başlatılmıştır.⁷⁴

Bütün bunların neticesinde 4 kişilik bir istinsah heyeti oluşturulmuştur.⁷⁵ Nöldeke, Taberî'den heyette bulunanlar hakkında bazı farklı isimlere yer vermiştir.⁷⁶ Yine kaynak olarak Dâni'nin *el-Mukni*'ni vererek heyette Saîd b. Âs'ın (ö. 59/679) değil de Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85) ile Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687-88) olduğunu iddia etmektedir. Hatta ona göre bu iki şahıstan birincisi yani Abdullah b. Amr zühdü ile bilinen, hadis külliyyatı otoritesi, hadis ve edebiyatta yetkin kimselerden olup halife Hz. Osman'ın kendisini Mısır valiliğinden azlettiği ve halifeye karşı tertiplenen orduya katılan Amr b. Âs'ın (ö. 43/664) oğludur. Dolayısı ile Nöldeke-Schwally'e göre onun komisyonda olma ihtimali yoktur. Bu oryantalistlere göre dîni yetkinliği ve tefsirdeki yeri dolayısı ile Abdullah ibn Abbâs ise bu vazifeye en uygun kişi gibi durmaktadır. Zaten Kur'an'ın resmen tesbiti gibi bir hadisede Hz. Peyamberin ailesinden bir ferdin bulunmasına olan meyil de onun isminin zikredilmesine bir kanıt olabilecek niteliktedir.⁷⁷ Bu nakle de yer veren Maşalı (d. 1967); "*El-Mukni*'de gerçekleştirdiğimiz taramalarda böyle bir rivâyete rastlayamadık. Nöldeke'nin bu noktadaki bilgi kaynağı muhtemelen Sayrafi'nin (ö. 359/969-70) *Nüketü'l-İntisâr*'ıdır. Zira o, bazı rivâyetlerde heyet üyeleri olarak Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr ve Abdullah b. Amr b. Âs isimlerinin zikredildiğinden bahsetmektedir" şeklinde bir düzeltmede bulunmaktadır.⁷⁸ Öte yandan Nöldeke-Schwally'e göre bu üç kişi, Kureyşli olmalarından dolayı sahip oldukları yüksek sosyal mevkinin istinsah faaliyetinin kamuya aktarımında büyük bir güven sağlayacağı düşüncesi ile komisyona dâhil edilmişlerdir.

"Kur'an'ın istinsahı komisyonu ve burada yer alanların vazifelerinin detaylarına dair gelen bütün farklı nakilleri biz reddedip buna da makbul

⁷⁴ Nöldeke, Huzeyfe b. el-Yemân ile ilgili herhangi bir İslâmî kaynağa istinad etmeksizin (burada verdiği kaynak Juynboll, *Encyclopedia*, s. 231, col. 2'dir) bir bilgi aktarıyor. Buna göre Huzeyfe kendi savaşçıların ve Suriye'den gelen mücâhitlerin Kur'an okuyuşlarındaki farklılıktan dehşete düşmüş ve mezkûr sefer sonrası önce Kûfe'ye uğramış ve burada vali Saîd b. Âs'a fikrini açıklamış ve ona İbn Mes'ûd ile talebeleri dışında herkes iştirak etmişti. İslam devletinin başkenti olan Medine'ye gelip halife Hz. Osman'ı durumdan haberdar etmiş ve halife de durumu sahabenin ileri gelenleri ile istişare etmiş, komutanın endişesi tam bir ittifakla kabul görmüştü. Müteakiben hadise klasik İslami eserlerde anlatıldığı şekli ile vuku bulmuştur. Bu bilgiler için bk. Nöldeke ve diğerleri, *The History of the Qur'an*, 251-252.

⁷⁵ Buhârî, *Bâbu Fedâilü'l-Kur'an*, 4971, s. 531; İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 19; Dâni, *el-Mukni*, 14; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kübrâ* (Haydarâbâd: Matbe'atü Meclis-i Dâirati'l-Me'ârifü'l-Osmâniyye, 1346), 2: 385.

⁷⁶ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili'l-Kur'an*, 1: 60; ayrıca Muhammed b. Abdillâh Sayrafi, *Nüketü'l-İntisâr li nakli'l-Kur'an li'l-Bâkillânî*, nşr. Muhammed Zağlûl Selam (İskenderiyye: Menşee'tü'l-Me'ârif, 1971), 359.

⁷⁷ Bk. Nöldeke ve diğerleri, *The History of the Qur'an*, 253.

⁷⁸ Bk. Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 67-68, dp. 248; ayrıca bk. Sayrafi, *Nüketü'l-İntisâr*, 358.

sebeb olarak şunları söyleyebiliriz. Heyetin 4 üyesinin biyografileri incelendiğinde Zeyd b. Sâbit'in Hazrec kabilesinin bir soyu olan Benî Neccâr'dan bir Medine'li olduğu görölmektedir. Bir genç olarak onun sık sık Peygamberin kâtibi, özellikle de vahy kâtibi olarak görev yaptığı ve daha sonra Hafsa'nın elindeki mushafı yazdığı bilinmektedir. Osman zamanında kadı olarak görev yaptığı, bir başka rivâyete göre maliyeden sorumlu olduğu veya elçi olduğu da rivâyet edilmiştir.⁷⁹

İstinsahın meydana geliş aşamaları ile ilgili olarak Buhârî'den İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) yolu ile gelen bir rivâyete göre Hz. Ebûbekir zamanında cem' edilen ve Hz. Hafsa'da bulunan sayfeler istenmiş ve istinsah da bu doğrultuda gerçekleşmiştir.⁸⁰ Taberî de Hz. Hafsa'dan bu ilk derlenen sayfelerin talep edildiğini ve bu sayfelerle yeni toplanan nüsha arasında bir fark olmadığının görölmeye üzerine istinsah işinin yapıldığı belirtilir. Ama asıl zikredilmesi gereken, onun bu bilinen istinsah faaliyetinden önce bir derlemenin daha gerçekleşmiş olduğunu söylemesidir.⁸¹

Bazı klasik kaynaklar cem' ve istinsah hadiselerini birbirinden ayrı değil iç içe ele almışlardır.⁸² Birçok oryantalist bu tarz eksikliklerden yola çıkarak Hz. Ebûbekir'in yaptığı derlemenin sadece şahsi bir *Mushaf* olduğu gibi neticelere ulaşmıştır.⁸³

5. 1. Çoğaltılan Nüshalar ve Sonrası Gelişmeler

Kaç mushafın istinsah ettirildiğine dair farklı rivâyetler olmakla beraber Mushaf'lar arasındaki imlâ farklılıklarına yer veren rivâyetler esas alındığında sayılarının en az altı olduğunu söyleyen âlimler vardır.⁸⁴ Hz. Osman, istinsah ettirilen bu Mushaf'lardan sonra Müslümanlar arasında *resm* ve *kıraat* ihtilaflarına meydan vermemek için bütün şahsi nüshaların imha edilmesini emretmiştir.⁸⁵ Ansiklopedide Hz.

⁷⁹ Bk. Nöldeke ve diğerleri, *The History of the Qur'an*, 256-257. "Kaynaklarda Sa'id'in "lehçesi en fasih olan kimse" olması dolayısı ile komisyona dâhil edildiği yönündeki bilgiler Nöldeke'nin bu iddiasını olumsuzlar." Bk. Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 66-82.

⁸⁰ Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 9.

⁸¹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1: 61-62. Hz. Ebûbekir zamanında sadece vahyin yazılı olduğu materyalin bir araya getirildiği, Kur'an'ın bir *Mushaf* haline gelmesinin Hz. Osman zamanında gerçekleştiği kanaatinde olanlar vardır. Taberî'nin kanaati de buna yakındır. Bk. Sayrafî, *Nüketü'l-İntisâr*, 351.

⁸² Mesela Dâni, önce istinsahla ilgili rivâyetleri sonra da Hz. Ebûbekir zamanındaki cem' faaliyeti ile alakalı nakilleri aktarır ki bu da onun bu iki hadiseyi salt kronolojik birbirini takip etme şeklinde ele almadığını göstermektedir. Bk. Dâni, *el-Mukni*, 15.

⁸³ Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 75.

⁸⁴ Bk. Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 243.

⁸⁵ İmha emrinin değerlendirilmesi için mesela bk. Kâdi Ebûbekir el-Mâlikî İbnü'l-Arabî, *el-'Avâsim mine'l-Kavâsim fi Tahkiki Mevâkifi's-Sahâbe ba'de Vefâti'n-Nebî*, nşr. Muhammed Cemil Gâzî (Beirut: Dâru'l-Cil, 1987/1407), 83.

Osman'ın bu faaliyeti, Kur'an'ı parçalanmaktan koruyan ve sonrasında yedili sistemin, harekeleme ve noktalama ile yapılan yeniliklerin Hafs rivâyeti ile takip edilen tek kıraat olarak nihayetlenmesine yol açan yegâne unsur olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.⁸⁶

Bununla beraber Tirmizî ve Sicistânî'de aktarılan bilgilere göre özellikle Abdullah İbn Mes'ûd buna karşı çıkmıştır. Mezkûr kaynaklarda gelen bir rivâyette İbn Mes'ûd Kûfelilere şöyle seslenmektedir: “Ey Kûfeliler! Mushaflarınızı gizleyiniz ve onları aşırınız. Çünkü Allah Teâlâ ‘kim bir şeyi aşırırsa kıyamette o aşırıldığı şey ile gelir’ buyurmaktadır. Bu sebeble sizler de Allah’a Mushaflarınızla kavuşunuz.”⁸⁷

Oryantalistler bu bilgiyi kullanarak istinsah ettirilen Mushaflarda bir birliktelik sağlanmadığı yargısına varmak istemişlerdir. Nitekim Jeffery, insanların Osman'a şiddetli bir şekilde karşı çıktığını ve hatta özellikle Kûfe'de halkın bu emre ittiba edenler ve ona karşı çıkanlar olarak ikiye ayrıldığını iddia etmiştir.⁸⁸ Bu yaklaşıma şu şekilde bir itiraz getirilebilir: Eğer İbn Mes'ûd cem' olayına veya bunun Zeyd b. Sâbit'e havale edilmesine karşı çıkmış olsa idi bunu daha önce Ebûbekir zamanında da yapardı. Onun şahsi nüshaların imha edilmesi hadisesine itiraz ettiği görülmektedir. Hatta bundan dolayı sahabenin ileri gelenlerinin onun bu tavrını benimsemedikleri rivâyet edilmiştir.⁸⁹ Yine bu itiraz sahiplerine göre Osman bütün ümmetin ortak kanaati ve arzusunu yerine getirmiş ve bu noktada tam bir icmâ sağlanmıştır.⁹⁰ Yine Ali de bu yaptığı dolayısı ile Osman hakkında ancak hayır söylenmesi gerektiğini beyan etmiş ve bütün muhtemel tenkitlerin önüne set çekmiştir. O, bu işi bütün bir ümmetin onayı ile yapmıştır.⁹¹

Watt, Nöldeke-Schwally'e göre Osman zamanındaki istinsah faaliyetlerine getirilebilecek en önemli tenkit noktalarının başında Hafsa'nın elinde bulunan mushafın resmî mushafla bağlantısındaki zayıflık geldiğini belirtmektedir. O, Nöldeke-Schwally saptamasını esas almakta ve istinsah olayında en can alıcı tenkit noktasının Hafsa nüshası olduğunu belirtmektedir. Ona göre genel olarak Hafsa nüshası aslî bir önemi hâiz gibi görünmüyor. Bu nüsha, Peygamber vefat ettiğinde onun tarafından

⁸⁶ Bk. James A. Bellamy, “Textual Criticism of The Qur'ân”, *Encyclopaedia of the Qur'ân*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden-Boston: Brill, 2006), 5: 238-239.

⁸⁷ Bk. Tirmizî, *Kitâbü Tefsîri'l-Kur'an*, 10.

⁸⁸ Jeffery, *Materials*, 8.

⁸⁹ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'an*, nşr. Mervân el-Atiyye-Muhsin Harâbe-Vefâ Takiyyüddîn (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995/1415), 283; Mukaddimetân, 20.

⁹⁰ Muhammed Sâlim Muhaysin, *Fî Rahâbi'l-Kur'âni'l-Kerim* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1980-1982/ 1400-1402), 1: 57

⁹¹ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 22; Sayrafî, *Nuketü'l-İntisâr*, 359; Muhammed b. Yahya b. Ebî Bekr el-Endelûsî, *et-Temhîd ve'l-Beyân fî Makteli's-Şehîd Usmân b. Affân*, nşr. Kerem Hilmi Ferhat Ahmed (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2002/1423), 182.

düzenlenmiş olan kitabdan başka bir şey içeremez. Dolayısı ile bu nüshanın “Osman Metni”ne temel olması çok zordur.⁹² Hafsa mushafının Mervan b. el-Hakem (ö. 65/685) tarafından imha edildiğini bildiren haber de bir kafa karışıklığının halline yönelik önemli bir çaba olarak görülmektedir.⁹³

İlki kadar mühim bir yer tutmasa da bir başka tenkit noktası, Hz. Zeyd’e istinsahda yardım eden kişilerle alakalıdır. Kureyş lehçesinin kullanılmasının emredilmiş olmasını, Kur’an’ı bir nevi sun’î bir noktaya çekeceği iddiası ile doğru bulmayan Schwally, istinsahda zikredilen isimlerin aslında hiçbirinin uygun olmadığı fikrindedir.⁹⁴ Bu düşünceye de itirazlar yükselmiştir. Zira muhtemelen heyette bulunanların vazifesi, o güne kadar bilinen kaynakları kullanmak sureti ile vahyin toplanmasından ibaretti. Dolayısı ile Schwally, heyetin ana gayesinin Hafsa’nın elinde bulunan nüshadan, bu nüsha ile tam uyumlu bir Mushaf oluşturmak olduğu gerçeğini gözden kaçırmaktadır. Hafsa’da bulunan nüshanın yeni bir baskı gerçekleştirmek için yeterli olmadığını gösteren yeni belgeler Schwally’nin bu düşüncesini nakzetmektedir.⁹⁵ Bu yaklaşımın sahipleri “daha öncesinde ne olmuş olursa olsun şu anda bizim elimizde bulunan Kur’an metni Hz. Osman zamanında gerçekleştirilen bu Mushaflara mutabık olmalıdır” demeyi ve dolayısı ile Kur’an’ı son kertede bir insan grubunun kararına bırakmayı da ihmal etmezler. Watt’a göre bu mushafın neyi ihtiva edip neyi dışarıda bırakacağı tamamı ile heyetin vereceği karar neticesinde olmuştur. Sûrelerin sayısını, düzenini ve görünümünü de onlar yapmışlardır. “Bu heyetin yaptığı işin en küçük noktayı bile kaçırmamak anlamında ne kadar büyük olduğu düşünüldüğünde komisyon muhteşem bir iş çıkarmıştır.”⁹⁶

Bellamy (ö. 2015), hataları dâhil 1300 senedir Müslümanların samimiyetle takip ettikleri tek Mushaf olarak nakledilmiş olması dolayısı ile bunun kutsal bir hal aldığı söyler. Yani ona göre Müslümanlar bu noktada hatalı da olsa ısrarcı olduklarından dolayı Osman mushafına kutsallık izafe edilmiştir ki bu husus takdir edilmeyi hak etmektedir.⁹⁷

⁹² Bk. Watt, *Bell’s Introduction to the Qur’ân*, 43.

⁹³ Jeffery, *Materials*, 212 vd.

⁹⁴ Nöldeke ve diğerleri, *The History of the Qur’ân*, 253-256.

⁹⁵ Watt, *Bell’s Introduction to the Qur’ân*, 44.

⁹⁶ Bk. Watt, *Bell’s Introduction to the Qur’ân*, 44.

⁹⁷ Bellamy, “Textual Criticism of The Qur’ân”, 239.

5. 2. Osman Metni-Kıraat Karşılaş(tır)maları/Metin-Telaffuz Bağlantısı

Başlangıçta daha ziyade umumi kabule şayan olan *metn-i Osmânî/resm-i Osmânî*'nin o esnada bulunan diğer *şahsi Mushaf*lar ile müsbet-menfi ilişkisine yoğunlaşmış iken, *i'câmî* ve *i'râbî* noktaların dâhil edilmesi ile ağırlık alanı *imlâ* ile onun telaffuzu arasındaki ilişkinin seyrine doğru kaymıştır. Oryantalist metinler bu konuyu geniş bir şekilde işlemekte ve nihayetinde Kur'an'ın oluşum sürecini tarihi bir hadise olarak görüp, kronolojik yönleri ile incelemek suretiyle bir yer vermektedirler. Böwering, metinsel olarak bir bütün halinde ortaya çıkan Osman mushafının farklı kıraatler dolayısı ile şifâhî telaffuz ile bir nevi tasdiklenmesinin yapılmak zorunda kaldığını, ama daha sonra uygulamaya geçirilen birtakım yenilikler sonucunda yazılı metnin şifâhî telaffuz bağlantısından kendisini kurtararak bağımsız bir hale geldiğini belirtir. Ona göre Kur'an'ın harekesiz metninin oluşturulmasına paralel olarak “Osman metni”, şahsi veya ana merkezlerdeki mushafklar meselesi ile karşı karşıya kaldı. Yani tamamen harekelendirilmiş metnin ilanı Kur'an'ın farklı okumaları (*kıraat*) meselesi ile iç içedir. “Osman Metni”, belirli harfleri birbirinden ayırt etmeye yarayan ayırt edici işaretlerden yoksun, harekesiz bir iskelet halinde “yazınsal hataları” içeriyor olduğundan şifâhî okuyuş, metnin aslî telaffuzunu ortaya koymak mecburiyetinde kaldı.

“*Kur'an imlâsı* iki asırdan daha uzun bir süre boyunca adım adım geliştikçe ve harekesiz iskeleti ile şifâhî telaffuz arasındaki bağlantı gittikçe daha da belirginleştikçe Arap yazısının noksanlıkları tedricî olarak giderilebildi. Ve ekseriyette okumadaki farklılıklar ya uzlaştırıldı ya da bu tür okumalara alışılmaya başlandı. Böylece *yazılı metin*, hızlı bir şekilde sözlü telaffuz bağlantısından bağımsızlığını kazanmış oldu. Bu süreç “*scriptio plena*” ile neticelendi ki bu da Kur'an metninin tamamı ile harekelenmesi ve noktalanması manasına gelmektedir.”⁹⁸

Burton ve başka bazı madde yazarlarının hem yazdıkları maddelerde hem de müstakil eserlerinde Hz. Ebûbekir'in Kur'an'ı derlediği ve Hz. Osman'ın da karşılaştırıp tekrar düzenleyip mevsûkiyetini sağlanmış yegâne metin haline getirdiği şeklindeki klasik İslami rivâyetlerdeki kabule odaklanılmaktadır. Dolayısı ile İslami kaynaklara göre Hz. Peygamberin vefatını takiben Hz. Ebûbekir ve Hz. Osman Kur'an'ın derlenmesinde iki sorumlu önemli şahsiyettir. Onlara göre burada kendisine yeterli değer verilmeyip kıyıda şâz olarak kalmış nakiller incelenmelidir. Mesela cem' mevzuunda Hz. Ebûbekir'in de Hz. Ömer'in de derlemeyi yapamadan öldüklerini iddia eden sesler her daim olmuştur. Bu nakiller, Müslümanların bu hususta bir kafa karışıklığı içerisinde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre Kur'an'ın cem'ine

⁹⁸ Böwering, “Chronology and the Qur'ân”, 333.

dair erken dönem rivâyetleri bu hadisenin Ebûbekir'e, Ömer'e veya Osman'a atfedilmesi gibi birbiri ile bağdaşmayan riâyetlerden oluşmaktadır.⁹⁹

Bu arada oryantalist düşüncenin kendi arasında gel-gitler yaşadığı görülmektedir. Mesela Kur'an'ın cem'i konusundaki nakillerin birbiri ile çeliştiğine dair Nöldeke-Schwally yaklaşımını doğru bulmayan Burton, Peygamberi cem ve istinsah işinin dışında tutma konusunda Müslümanlar arasında bir icma olduğunu söyler. Bu dışta bırakma hususu Ebûbekir'in derlemesi konusundaki rivâyetlerde de vurgulanmış ve tekrarlanmıştır. Kur'an'ın cem'i konusunda her bir Müslüman tarafından paylaşılan en yaygın görüş, her ne kadar diğer hususlarda farklılaşsalar da, bütün hadisleri ve rivâyetleri bir araya getiren şey, bu faaliyet kimin elinden çıkmış olursa olsun onun asla Peygamber olmadığıdır yani onun bu hususta hiçbir dahli yoktur.¹⁰⁰

SONUÇ YERİNE

Kur'an'ın metinleşme tarihinin oryantalistler tarafından geniş bir incelemeye alındığı görülmektedir. Bir kavram ve dönem olarak Kur'an tarihinin ana safahatı öncelikle Hz. Peygamber hayatta iken nüzul döneminde Kur'an'ın inzal ortamını ele almaktadır. Kur'an'ın metinleşme sürecinde nüzul dönemini Hz. Ebubekir zamanı cem ve Hz. Osman dönemi istinsah faaliyetleri takip etmektedir. Oryantalist çalışma ve yaklaşımların konuyu klasik İslami yaklaşımdan farklı bir düzlemde ele aldığı müşahede edilmektedir. Bu bağlamda klasik oryantalist çalışmalarda olduğu gibi *Encyclopaedia of the Qur'an*'ın ilgili maddelerinde de Kur'an'a beşeri bir kaynak arama çabası kapsamında değerlendirilebilecek açıklamaların varlığından bahsedilebilir. Klasik oryantalist çalışmalarda olduğu gibi modern oryantalist araştırmalar da Kur'an'ın oluşum sürecinde İslami kaynaklarda ilk bakışta birbirine zıt gibi görünen rivayetleri öne çıkararak meseleye yaklaştıkları görülmektedir. Peygamberimizin ümmîliği gibi konular etimolojik çözümleme ile kelimenin farklı anlamları verilerek bu konularda Müslümanlar arasında bir yeknesaklık yokmuş izlenimi oluşturulmak istenmiştir. Nüzulünden itibaren Kur'an'ın yazıya geçirilmesi, cem edilmesi ve istinsahı konularında oryantalist yaklaşım meseleyi siyasi bir bağlam ile iç içe almakta ve olan biteni hâkim siyasi yapının yedeğinde anlama yolunu tercih ve teklif etmektedir. Abbasiler zamanındaki anti-Emevi hislerin hâkimiyeti dolayısı ile Hz. Osman'ın saygınlığının asgariye inmesi buna bir misal olarak verilmektedir. Kur'an'ın cem'ini gerçekleştirmiş olması dolayısıyla Hz. Osman mushaflaşma ve Kur'an kıraati tarihinde merkezi rolünü muhafaza etmiştir. Burton, salt bundan dolayı değil çok daha ilgi çekici teknik sebeplerden dolayı Hz. Osman'a atıfların yapıldığı kanaatindedir. Buna göre

⁹⁹ Bk. Burton, *The Collection of the Qur'an*, 229.

¹⁰⁰ Burton, *The Collection of the Qur'an*, 232.

kadim ve mütevâtir bir nakli garanti altına almak için Kur'an Hz. Muhammed'in en yakın halifelerinden bir isme eklemelidir. Bundan dolayıdır ki Kur'an külliyyatının atfedileceği yerler konusunda bir şekilde Peygamberin 4 halifesine yer verildiği görülmektedir.¹⁰¹ Oryantalist yaklaşıma göre aslında bütün bu yapılanlar, halifelerin Kur'an'ı ve kendi konumlarını bir nevi garanti altına alma çabası olmaktan başka bir şey değildir. Diğer birçok İslami konunun ele alınmasında rastlanılan bir yaklaşım tarzı olarak Kur'an'ın yazıya geçirilmesinin evrelerini de oryantalistler beşeri bir ürünün ortaya çıkmasında meydana gelen farklılıklar olarak değerlendirmeye tabi tutmaktadırlar. Modern dönemde her ne kadar farklı metodlar devreye sokulmuş olsa da klasik ve modern oryantalist çabanın yaklaşım ve hedeflerde birbirinden mahiyet olarak farklı olmadığı görülmektedir. Klasik İslami kaynaklara bakıldığında bu incelenen konuların her türlü muhalif görünen nakilleri ile ele alınarak çözüm yollarının sunulduğu müşahede edilebilecektir.

KAYNAKÇA

Abbott, Nabia. "The Rise of the North Arabic Script and its Kur'anic Development with a Full Description of the Kur'an Manuscripts in the Oriental Institute", *Oriental Institute Publications 50*. Chicago: The University of Chicago Press, 1939.

Bell, Richard. *Introduction to the Qur'an*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1953.

Bellamy, James A.. "Textual Criticism of The Qur'an", Jane Dammen McAuliffe (Ed.). *Encyclopaedia of The Qur'an*. C.V, Leiden-Boston: Brill, 2006.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Haydarâbâd: Matbe'atü Meclisi Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1346.

Bobzin, Hartmut. "Pre-1800 Preoccupations of Qur'anic Studies", Jane Dammen McAuliffe (Ed.). *Encyclopaedia of The Qur'an*. C.IV, Leiden-Boston: Brill, 2004.

Boullata, Issa J.. "Literary Structures of the Qur'an", Jane Dammen McAuliffe (Ed.). *Encyclopaedia of The Qur'an*. C.III, Leiden-Boston: Brill, 2003.

Böwering, Gerhard. "Chronology and the Qur'an", Jane Dammen McAuliffe (Ed.). *Encyclopaedia of The Qur'an*. C.I, Leiden-Boston-Köln: Brill, 2001.

¹⁰¹ Bk. Burton, *The Collection of the Qur'an*, 230.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi‘u’s-Sahîh li’l-Buhârî*. C.1, Kahire/Beyrut: Dâru’t-Te’sîl, 1433/2012.

Burton, John. “Collection of The Qur’ân”, Jane Dammen McAuliffe (Ed.). *Encyclopaedia of The Qur’ân*. C.I, Leiden–Boston–Köln: Brill, 2001.

Burton, John. *The Collection of the Qur’ân*. New York: Cambridge University Press, 2010 (ilk baskı 1977).

Chaudhary, Mohammad A.. “Oryantalizm’in Kıraat Farklılıklarına Bakışının Tenkidi-Arthur Jeffery Örneği”, Mahmut Ay (çev.). *İstanbul Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*. 2011.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *el-Mukni‘ fi Resmi Mesâhifi’l-Emsâr*. Muhammed Sâdik Kamhâvî (nşr.). Kahire: Mektebetü’l-Külliyeti’l-Ezheriyye.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *Kitâbü’l-Muhkem fi Nakti’l-Mesâhif*. İzzet Hasan (thk.). Şam-Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-Mu’âsır, 1418/1997.

Demirci, Muhsin. *Kur’an Tarihi*. İstanbul: İFAV, 1997.

Denny, Frederick Mathewson. “Community and Society”, Jane Dammen McAuliffe (Ed.). *Encyclopaedia of the Qur’ân*. C.I, Leiden-Boston-Köln: Brill, 2001.

Denny, Frederick Mathewson. “Qur’ân Recitation: A Tradition of Oral Performance and Transmission”, *Oral Tradition*. C.4/1-2, Columbia: University of Missouri, 1989.

Donner, Fred M.. “The Quran in Recent Scholarship”, *The Quran in its Historical Context*. Gabriel Said Reynolds (Ed.). London-New York: Routledge, 2008.

Draz, Muhammad Abdullah. *Introduction to the Qur’an*. New York: I.B. Tauris, 2000.

Ebû Şâme el-Makdisî, Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm. *el-Murşidü’l-vecîz ilâ ‘Ulûmin Tete’alleku bi’l-Kitâbi’l-‘Azîz*. İbrahim Şemsüddîn (nşr.). Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘ilmiyye, 1424/2003.

Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm. *Fezâilü’l-Kur’ân ve Me‘âlimühû ve Âdâbühû*. Ahmed Abdülvâhid el-Hayyâtî (thk.). C.II, Mağrib: Vizâratü’l-Evkâf ve’ş-Şüûni’l-İslâmiyye, 2009.

Endelûsî, Muhammed b. Yahya b. Ebî Bekr. *et-Temhîd ve’l-Beyân fi Makteli’ş-Şehîd Usmân b. Affân*. Kerem Hilmi Ferhat Ahmed (nşr.). Kahire: Dâru’l-Âfâki’l-Arabiyye, 1423/2002.

Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C.I, İstanbul: TDV, 1988.

Goldfeld, Isaiah. "The illiterate prophet (nabî ummî): An inquiry into the development of a dogma in Islamic Tradition", *Der Islam* 57. Heidemann, Stefan, Gottfried Hagen, Andreas Kaplony, Rudi Matthee ve Kristina L. Richardson (Ed.), Hamburg: De Gruyter, 1980.

Graham, William A. "Orality", Jane Dammen McAuliffe (Ed.). *Encyclopaedia of The Qur'ân*. C.III, Leiden-Boston: Brill, 2003.

Graham, William A. *Beyond the Written Word-Oral Aspects of Scripture in the History of Religion*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1987.

Grohman, Adolf. *From the World of Arabic Papyri*. Kahire: Al-Ma'âref Press, 1952.

Grohman, Adolf. "The Problem of Dating Early Qur'âns", *Der Islam* 33. Hamburg: Walter De Gruyter, 1958.

Günther, Sebastian. "Illiteracy", Jane Dammen McAuliffe (Ed.). *Encyclopaedia of the Qur'ân*. C.II, Leiden-Boston: Brill, 2002.

Hamidullah, Muhammed. *Kur'an-ı Kerîm Tarihi*. Salih Tuğ (çev.). İstanbul: İFAV, 1983.

İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed ibn Ahmed. *et-Teshîl li 'Ulûmi't-Tenzîl*. Muhammed Sâlim Hâşim (tsh.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-'Askalânî. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Kahire: Dâru'l-Kütübi's-Selefiyye, 1939/1348.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *Cevâmi'u's-sîreti'n-nebeviyye*. Abdülkerim Sâmi el-Cündî (thk.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2002.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*. Ebû Üsâme Selim b. 'İdü'l-Hilâlî (thk.). Kahire: Dâru ibn 'Affân, 1430/2009.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'an*. Esseyid Ahmed Sakar (nşr.). Kahire: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1393/1973.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî. *Kitâbu Ahbâri'l-Medîneti'n-Nebeviyye*. Abdullâh b. Muhammed b. Ahmed ed-Düveyş (thk.). C.I, Dâru'l-Aliyyân, 2011.

İbnü'l-Arabî, Kâdî Ebûbekir. *el-'Avâsım mine'l-Kavâsım fî Tahkîki Mevâkifi's-Sahâbe ba'de Vefâti'n-Nebî*. Muhammed Cemil Gâzî (nşr.). Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1407/1987.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*. Muhammed Ali ed-Debbâ' (nşr.). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1985.

Jeffery, Arthur. "Eclecticism in Islâm", *The Muslim World*. Samuel M. Zwemer (Ed.). C.XII, New York: Missionary Review Publishing Coop., 1922.

Jeffery, Arthur. *Materials for the History of the Text of the Qur'ân; The Old Codices*. Leiden: E. J. Brill, 1937.

Jones, Alan. "Orality and Writing in Arabia", Jane Dammen McAuliffe (Ed.). *Encyclopaedia of the Qur'ân*. C.III, Leiden-Boston: Brill, 2003.

Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdü's-Sârî li şerhi Sahîhu'l-Buhârî*. C.VII, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1304.

Kern, Linda L.. "Companions of the Prophet", Jane Dammen McAuliffe (Ed.). *Encyclopaedia of the Qur'ân*. C.I, Leiden-Boston-Köln: Brill, 2001.

Kevserî, Muhammed Zâhid. *Makâlâtü'l-Kevserî*. Kâhire: El-Mektebetü't-Tevfikîyye, 1373/1953.

Madigan, Daniel. "Book", Jane Dammen McAuliffe (Ed.). *Encyclopaedia of The Qur'ân*. C.I, Leiden-Boston-Köln: Brill, 2001.

Madigan, Daniel. *The Qur'ân's Self-Image: Writing and Authority in Islam's Scripture*. New Jersey: Princeton University Press, 2001.

Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. XXXI, İstanbul: TDV, 2006.

Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı*. Ankara: İlâhiyât Yay., 2004.

Mekkî, Ebü Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *Kitâbü'l-İbâne 'an Me'âni'l-Kirâ'ât*. Abdülfettah İsmail Şiblî (thk.). Kahire: Dâru Nehdati Misr li't-Tab' ve'n-Neşr, 1977.

Mir, Mustansir. "Names of the Qur'ân", Jane Dammen McAuliffe (Ed.). *Encyclopaedia of the Qur'ân*. C.III, Leiden-Boston: Brill, 2003.

Motzki, Harald. "Mushaf", Jane Dammen McAuliffe (Ed.). *Encyclopaedia of the Qur'ân*. C.III, Leiden-Boston: Brill, 2003.

Motzki, Harald. “The Collection of the Qur’ân: A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Developments”, *Der Islam* 78. Hamburg: Walter de Gruyter, 2001.

Muhaysin, Muhammed Sâlim. *Fî Rahâbi’l-Kur’ani’l-Kerîm*. C.I, Kahire: Mektebetü’l-Külliyyâti’l-Ezheriyye, 1400-1402/1980-1982.

Mukaddimetân. Arthur Jeffery (nşr.). Mısır: Mektebetü’l-Hancî, 1375/1954.

Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi ‘u’s-Sahîh li’l-Müslim*. C.1, Dâru’t-Tayyibe, 1427/2006.

Neuwirth, Angelika. “Form and Structure of The Qur’ân”, Jane Dammen McAuliffe (Ed.). *Encyclopaedia of The Qur’ân*. C.II, Leiden–Boston: Brill, 2002.

Nöldeke, Theodor, Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträsser ve Otto Pretzl. *The History of the Qur’ân*. Wolfgang H. Behn (Ed. ve çev.). Leiden-Boston: Brill, 2013.

Özsoy, Ömer. *Kur’an’ın Metinleşme Tarihi*. Ankara: İlahiyat Yay., 2002.

Rice, D.S.. *The Unique ibn al-Bawwab Manuscripts in the Chester Beatty Library*. Dublin: Emery Walker Ltd., 1955.

Sayrafî, Muhammed b. Abdillâh. *Nüketü’l-İntisâr li nakli’l-Kur’an li’l-Bâkillânî*. Muhammed Zağlûl Selam (nşr.). İskenderiyye: Menşetü’l-Me’ârif, 1971.

Sicistânî, Ebûbekir Abdullah ibn Ebî Dâvûd Süleyman ibnü’l-Eş’as. *Kitâbü’l-Mesâhif*. Arthur Jeffery (tsh.). Kahire: el-Matbe’atü’r-Rahmâniyye, 1936/1355.

Sicistânî, Ebûbekir Abdullah ibn Ebî Dâvûd Süleyman ibnü’l-Eş’as. *Kitâbü’l-Mesâhif*. Muhibbü’d-Dîn Abdü’s-Sübhân Vâ’iz (thk.), Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1415/1995.

Songur, Haluk. “John Burton (1929-): The Collection of the Qur’an Adlı Eseri Özelinde”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 4. Konya: Şelale Matbaa ve Cilt, 2005.

Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’an*. 1.Basım. Şüayb el-Arnâvut (thk. ve thr.), Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1429/2008.

Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi ‘u’l-Beyân ‘an Te’vîli’l-Kur’an (Tefsîru’t-Taberî)*. Abdullâh b. Abdülmuhsin e’t-Türkî (thk.). C.I, Kahire: Dâru Hicr li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr, 2008.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (thk.). Kâhire: Dâru'l-Me'ârif bi-Mistr, 1387/1967.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmi'u'l-Kebîr*. 1.Baskı. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (thk.). Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.

Torrey, Charles Cutler. *The Commercial-Theological Terms in the Korân*. Leiden, 1892.

Umerî, İbn Abdillâh Şihâbüddîn Ahmed b. Yahya. *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*. Fuat Sezgin (nşr.). C.XXV, Frankfurt: Ma'hedü Târîhi'l-'ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1409/1989.

Watt, W. Montgomery. *Bell's Introduction to the Qur'an*. (en son gözden geçirilmiş baskısı 2015). Edinburgh: Edinburgh University Press, 1970.

Woodhead, Christine. "Muir, Sir William", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C.XXXI, İstanbul: TDV, 2006.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (nşr.). Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1400/1980.

GELENEKTEN HAREKETLE “ÖZGÜRLÜK-TUTARLILIK, SÜBJEKTİFLİK-OBJEKTİFLİK VE FARKLILIK-ORTAKLIK” İKİLEMLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Turgut AKYÜZ*

ORCID ID: 0000-0002-1763-6289

Öz: Akıl, insan olmanın temel ayırt edici vasfı yani faslıdır. Mantık kitaplarında insanı tanımlarken kullanılan “nâtık” ifadesi; konuşmak, düşünmek ve akıl sahibi olmak anlamlarını ifade etmektedir. Akıl, dini açıdan da önemli ve hatta gereklidir. Temel usul metinlerinde akıl sahibi olmak ve sahip olduğu bu akı kullanmak; birey olmak ve ahlaki ve hukuki tüm eylemlerinden sorumlu olmak için şart koşulmuştur. Akıl söz konusu olduğunda aklın tarifinden sonra en önemli soru, aklın hakikati bilip bilemeyeceğidir. Üçüncü önemli sorunun ise aklın, hakikati anlamada ne kadar isabet ettiği hususu olduğunu söyleyebiliriz. Bu sorunun ilk olarak farklı insan bireylerinin akıllarının aynı derecede olup olmadığı ve dahası bu farklı bireylerin, sahip olduğu akıl melekesini ne kapasitede kullanabileceğini içine alır. Devamında ise bu farklı bireylerin sahip oldukları akılları kullanırken ne derece ortak davrandıkları yani elde ettikleri ilke ve bilgilerin diğer bireylerinki ile ve dahası dış dünya ile ne kadar örtüştüğü meselesi gündeme gelir. Bu iki mesele iç içe geçmiştir ve tutarlık ve farklılık başlıkları altında tartışılmış olup günümüzde de hala sübjektiflik ve objektiflik tartışmaları ile güncelliğini devam ettirmektedir. İnsanlık bir türdür (nev) ve tür, bütün bireylerinde eşit olarak gerçekleşmektedir. Ayrıca insan, tabiatın da bir parçacı veya bir kopyasıdır yani küçük alemdir. Bu iki husus, farklılık ve ayrılıkları belli bir ortak paydada birleştirme ve uzlaştırma imkânı sağlamaktadır. Çalışmamızda ilk olarak ele alınacak konu, tutarlılık ve objektiflik meselesidir. Aklın hakikati bilmesi ile alakalı bir başka mesele ise aklın sağlıklı çalışmasına engel olabilecek olan hususların ele alınmasıdır. Mantık

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Mantık Anabilim Dalı, turgutakyuz@hotmail.com.tr

Geliş Tarihi: 13/08/2020

Kabul Tarihi: 19/08/2020

kitaplarında; doğruluk ve yanlışın ölçüleri, çelişki ve tutarsızlık gibi hususlar incelenmiştir ki bunlar, aklın sağlıklı kullanılmasındaki teknik ayrıntılardır. Beş sanat bahsinde da aklın önündeki psikolojik ve sosyal bazı engellerin üzerinde durulmuştur. Ahlak kitaplarında ise bu husus daha da sistemleştirilerek insan aklının çalışmasına engel olan iç ve dış etkenler incelenmiştir. Bu çalışmamızda ikinci olarak bu hususlardan en önemlisi olan; aklın özgürlüğü yani tarafsızlığı ve ön yargılardan uzak oluşu ele alınıp incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Subjektiflik, Objektiflik, İç Tutarlılık, Dış Tutarlılık, Düşünce Özgürlüğü, İfade Özgürlüğü, Doğruluk ve İnanç İlişkisi, Dogmalar ve Taassup.

AN ASSESSMENT ON THE DILEMMAS OF “FREEDOM-CONSISTENCY, SUBJECTIVITY-OBJECTIVITY AND DIFFERENCE-COMMONALITY” BASED ON TRADITION

Abstract: The reason is the main distinguishing feature of being human, that is, his differentia. The term "nātiq" used to describe human beings in logic books means talking, thinking, and having a reason. The reason is also important and even necessary from a religious standpoint. In the main "usul" texts, having reason and using this reason is stipulated for being an individual and being responsible for all his moral and legal actions. As far as the reason is concerned, the most important question after the description of the reason is whether the reason can know the truth. It is possible to mention that, the third important question is how accurate is the reason in understanding the truth? This question first includes whether the reasons of different human beings are of the same degree, moreover, to what capacity these different individuals can use their faculty of reason. Following this, the issue of how common these different individuals use their reasons comes to the fore. The following issue which arises is how do these different individuals behave when using their minds, that is, how much the principles and knowledge they obtained overlap with those of other individuals and, moreover, with the outside world. These two intertwined issues were discussed under consistency and difference before, and still continue to be up to date with objectivity and subjectivity discussions today. Humanity is a species and species occurs equally in all of its individuals. In addition, the human being is a particle or a copy of nature, that is, the small realm. These two aspects provide the opportunity to combine and reconcile differences and separations on a common ground. The first issue to be addressed in our paper is the consistency and objectivity. Another issue related to knowing the truth by reason is the handling of the issues that may prevent the mind from working properly. In logic books; issues such as the measures of right and wrong, contradiction and

inconsistency are examined and these are technical details in the well-directed use of reason. In five art discussions, we emphasized some psychological and social barriers to reason. In ethics books, this issue is systematized and internal and external factors that prevent the human mind from working is examined. The second issue to be addressed in our paper is the freedom of reason -the most important of these issues-that is its impartiality and independence from prejudices.

Keywords: Subjectivity, Objectivity, Internal Consistency, External Consistency, Freedom of Thought, Freedom of Expression, Relationship of Truth and Belief, Dogmas and Conservatism.

GİRİŞ

Metafizik ve mantık ilimlerinin gelişmesindeki ana problemin; varlık-bilgi veya bir diğ er ifadeyle gerçeklik-doğ ruluk ilişkisi olduğunu söylemek mümkündür.¹ Bu konudaki ilk belirgin tartışmalar Parmenides'te (M.Ö. 515-460) görülmektedir. Fakat Parmenides'in görüşlerini Eflâtûn (M.Ö. 448-327) ve Aristoteles'in nakilleri ile biliyoruz.² Aristoteles (M. Ö. 384-322) bilim ve felsefe geleneğinin en eski ve güncel problemlerinden birisi olan “bilginin kaynağı” yani “doğ ruluğ un ölçüsü” meselesini izah etmek için Mantık ilmini sistemleştirmiştir.

Konuyu kendi yorumlarımızla özetleyerek daha anlaşılır ve daha somut bir şekilde ortaya koymak gerekirse; Parmenides'e göre aslında tüm kâinât özdeş olduğu için insanın bilgisi ile dış dünyadaki varlıklar özdeştir diyebiliriz. Her ne kadar Parmenides, varlık-bilgi ya da akleden-akledilenin ayniliğ ini doğ rudan ifade etmemiş olsa da görüşlerini devam ettirdiğ imizde varacağımız yer burasıdır.³ Fakat gariptir ki bu görüş, atomcu ve materyalist ilk çağ filozoflarının görüşleri ile de özdeşleşmektedir. Zira “eser teorisi” olarak da adlandırabileceğ imiz atomcu görüşe göre de insanın bilgisi ile dış dünyadaki varlık aynıdır.⁴ Bu materyalist teori, sonraki dönemlerde eleştirilmiş ve ana gelenek tarafından kabul edilmemiştir.

Eflâtûn'a göre ise insan bilgisinin kaynağı “ideler” olup; ideler “Tanrının ilmi” diyebileceğ imiz gerçek anlamda var olan şeylerdir. Bizim bilgimiz ise bu gerçek alemin yansıması olup sınırlı ve perdelenmiştir. Bu durumda insan, gerçek bilgiye ulaşmak için belli bir mertebeye erişmeli ve ideler ile mülaki olmalıdır. Genellikle mağara veya gölge

¹ Ali Durusoy, “Niçin Mantık”, *Yakın Doğ u Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2020), 202-203.

² Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi; Thales'ten Baudrillard'a* (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 51 vd.

³ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 51-52.

⁴ Bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: Yorum Üzerine (el-İbâre)*, metin ve çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 2.

istiiaresi ile açıklanan bu yaklaşımı ise “misal teorisi” olarak isimlendirebiliriz. Bu görüşün sonucu, insan bilgisinin değersizleşmesine ve insan bilgisi ile dış dünya arasındaki ayrımın derinleşmesine neden olmuştur ki bu yüzden Aristotelesçi gelenek tarafından itiraza maruz kalmıştır.⁵

Aristotelesçi gelenek ise harici varlık ve zihni varlık dolayısıyla da varlık ile bilgi arasındaki aynılığı ve farklılaşmayı dengede tutmaya çalışarak uzlaştırmış ve “sûret teorisi” diye bildiğimiz görüşünü vazetmiştir. Bu görüşe göre gerçek varlıklar dış dünyada olan bireyler ve olaylardır (eşyâ ve ümûr). Bu tek tek şeylerin bilgisine gerçek anlamda bilimsel bilgi (ilim ve burhân) diyemeyiz. Gerçek anlamda bilgiler, kavramlar (tasavvurlar-ideler) yani tümeller (küllîler) ile başlamaktadır. Bu durumda bilgi, insanda olup biten bir şeydir ve bu yüzden de sübjektiftir.⁶

Buna karşılık olarak sofistler tarafından Parmenides ve Eflâtûn’un görüşlerinden hareketle başka bir teori geliştirilmiştir. Söz konusu teoriye göre dış dünya ve insan bilgisi tamamen farklıdır. Buraya kadarki kısma Aristoteles de katılmaktadır. Fakat sofistler, sübjektifliğe fazla vurgu yaparak objektiflik ve tutarlılıktan taviz vermişlerdir.⁷ Aristoteles’e göre bilgi her ne kadar insanda da olsa insan zihni ile tabiat arasındaki uyumdan dolayı insan bilgisi kesin (kat’î) veya kesine yakın (ekserî) derecede doğrudur.⁸

Aristoteles insanda olan bu bilginin dış dünya ile örtüşmesini “uyum” yani “fıtrat ve tabiat” ile izah etmiştir. Şöyle ki varlık, bilinmeye müsaittir ve insan da bu bilgiyi elde edebilme kabiliyetine sahiptir. Bu yüzden duyular bize bilgi verir ve verdikleri bilgi zorunludur yani bu bilgi dış dünya ile de uyumludur ve de doğrudur. Fakat duyular sınırlıdır ve aynı zamanda hata edebilir. İşte burada devreye “akıl” girer. İnsan aklı, tabiat ruhu ya da kâinâtta nizam (sünnetullâh) ile uyumludur. Buradaki “logos” kavramının hem insan aklı hem de kâinâtta düzen ve ilk ilke anlamında kullanılmış olması, kanaatimizce tesadüfi değildir.⁹ Zira akıl, duyuların eksik bıraktığı yerleri tamamlayacak, yanlışlarını düzeltecek, duyularla elde edilen bilgileri sistemleştirip genişletecek kabiliyete sahiptir.

⁵ İbn Sînâ, *eş-Şifâ: İkinci Analitikler*, metin ve çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 133-134. Ayrıca bkz. Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 87-88, 93vd.

⁶ Bkz. İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 133-134.

⁷ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 70-71.

⁸ Aristoteles, *Analitika el-Ûlâ*, en-Nassu’l-Kâmil li mantiki’l-Aristo, thk. Ferid Cebir (Beyrut: Dâru’l-fikri’l-Lübnânî, 1999), 225.; Aynı müellif, *Analitika es-Sâniye*, 534.

⁹ Bkz. Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 47vd.

Fakat unutulmamalıdır ki akıl, bu uyarılma ve genellemeyi yaparken kendinde bulunan fitri ilkelerden, edindiği bilgilere dayanarak oluşturduğu klli kaidelerden ve duyu verilerinden istifade etmektedir. Özetle ifade etmek gerekirse Aristoteles ve takipçileri, zihni varlık ile harici varlık arasındaki uyumu, kategoriler ile yani dış dünya ile insan zihni arasındaki uyumla; dolayısıyla da Şeylerin tabiatı ve fitratı ile izah etmeye çalışmıştır.¹⁰ Bu tabiatın bir başka gereği ise tabiatın sahibi olan türün bütün bireylerinde söz konusu fitrat ve tabiatın aynı Şekilde (ama derece farkı olabilir) bulunmasıdır. Kısacası insanların zihinleri arasında bir ilişki; dolayısıyla bir uyum vardır. Aristoteles insanların zihinleri arasındaki bu ilişkiyi, mıknatısın çekim kuvveti ile izah etmeye çalışmıştır. Böylece insanların akli yetileri aynıdır ve akıl ilkeleri tüm insanlarda aynı Şekilde alışır. Aynı Şeylerin farklı kişiler tarafından aynı renkte görünmesi, aynı kavramlardan aynı Şeylerin anlaşılması, aynı Şeylerin farklı zamanlarda ama aynı Şartlarda ve vasıflarda aynı Şey olarak bilinmesi bu uyum ve ilişkiye delil olarak gösterilebilir.¹¹

1. AKLIN GEREKLİLİĞİ

Bilim ve felsefe açısından akıl; duyardan gelen verileri işleyen, sınırlı bilgileri genişleten, dağınık bilgileri sistemleştirip kaideleştiren, duyardan hatalarını tashih eden, hatta duyardan varlığını ve bilgi kaynağı olduğunu ortaya koyan, insanların duygularını kontrol eden yani insanın sadece duygularına göre hareket etmesini engelleyen ve farklı bilgiler arasında tercih yapmamızı sağlayan bir yetidir. Bu anlamda akıl, kendi verilerinin sağlamasını da yapabilme kabiliyetindedir.¹² Bir başka ifade ile aklımız olmasa idi bilgilerimiz tekil ve dağınık kalırdı. Ayrıca varlığı sınırlı olarak bilir, yine mesela geçmişten ders alamaz (tezekkür) ve geleceğe dair öngörülerde (tedebbür) bulunamazdı. Yani aklımız sayesinde irade sahibiyiz ve yine bu akıl sayesinde medeniyet üretebiliyoruz.

Dini açıdan ise akıl, en temelde temyiz ve idrak yetisi olup dinin hükümlerini alma, anlama, kabul etme ve yorumlama için gerekli bir yetidir. Yine akıl sayesinde insan hak ve batıl dn ayrımı yapabilmektedir. Ayrıca akıl sayesinde dinin hükümlerini uygulama gücüne sahibiz.¹³ Bu yüzden dn, aklı olanlara hitap etmekte ve aklını

¹⁰ Bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: Fizik (Taba)*, metin ve ev. Muhittin Macit ve Ferruh zpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 122vd. Krş. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: Kategoriler (el-Maklt)*. Ayrıca bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: Metafizik-I (İlâhiyyât)*, metin ve ev. Ekrem Demirli ve mer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 83vd.

¹¹ Bkz. Aristoteles, *Kitâbu'l-Maklt*, thk. Ferid Cebir (Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1999), 38, 39, 44. Ayrıca bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: Kategoriler (el-Maklt)*, 79vd.

¹² Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibu'l-liye*, (Beyrût: 1987), VII/56vd.

¹³ Bkz. Eb Mansûr Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), III/510vd.

kullanabilme kudretine sahip olan kişileri sorumlu tutmaktadır; hatta aklın kullanılmasını emretmektedir.

2. AKLIN ÖZGÜRLÜĞÜNÜN ÖNEMİ

Düşünce özgürlüğü olarak da ifade edilen aklın özgürlüğü meselesi, “ifade özgürlüğü” diye bilinen şeyden farklıdır.¹⁴ İfade özgürlüğü, sosyal ve siyasi bir durum olup insanların inandıkları ve bildikleri yani zihinlerinde olan şeyleri başkalarına aktarma hakkıdır. Oysa aklın özgürlüğü daha derin ve temel bir husustur.

Aklın özgürlüğünden kasıt, akıl mekanizmasının sağlıklı çalışmasına müdahale edilmemesi ve aklın sağlıklı çalışmasının önündeki engellerin kaldırılmasıdır. Aklın çalışmasını etkileyen şeyler denilince genelde daha belirgin olarak eğitim ve çevre gibi dış etkilere dikkat çekilmiştir. Fakat aslında mantık ilminin bir amacı da insanın doğru/tutarlı bilgi sahibi olması ve yine zihnin yanlışlardan korunmasıdır. Mantık ilmi, bunu yaparken daha çok tanım, önerme ve kıyasın şekli, yapısı ve şartları gibi teknik şartlar üzerinde durmuş gibi görünüyor. Fakat hatâbe ve şiir gibi sanatlara bakıldığında insan aklının kendi içindeki bazı engelleri üzerinde de durulmuştur. Akli kendi içinde kısırlaştırıcı ve sağlıklı çalışmasına engel olan şeyleri klasik metinler bağlamında şöyle özetleyebiliriz:

- Aklın sağlıklı çalışmasının ilk şartı aklın ilkelerini bilmek ve akli bu ilkelere göre kullanmaktır. Özdeşlik ve çelişmezlik ilkeleri ile Burhan bölümünde anlatılan şeylerin özeti budur.
- Aklın sağlıklı çalışmasının bir başka şartı ise akla, başlangıç olarak, belirli doğru bilgiler sunmaktır. Zira insan akli, başlangıç bilgileri olmadan çalışmaz. Yine kendisine sunulan veriler yanlış olduğunda da yine akıl sağlıklı çalışmaz. Bunlar, önermelerin içeriği ve bu içeriklere bağlı kıyas şekillerinde anlatılan hususlardır.
- Yanlışla inanmak, yanlışlı doğru görmek veya yanlışlı doğru göstermeye çalışmak, aklın sağlıklı çalışmasının önünde bir engeldir. Mugalata bölümünde bu bahisler işlenmiştir.
- Kendi görüşünde ısrar etmek ve bunu muhataba kabul ettirmeye çalışmak, aklın fitratına aykırıdır. Bunun bir çeşidi de her şeyi bildiğini zannetmek, aklın ve duyuların sınırlarını idrak etmemek ve kendi bilgisinin kesin doğru olduğunda ısrarcı olmaktır. Cedel bölümünde işlenen bir konu da budur.

¹⁴ Bu ayrımın netleşmesinde Prof. Dr. Sinan CANAN'ın videolarından istifade edilmiştir. Bu yüzden kendisine şükran ve teşekkürlerimizi iletiyoruz.

- İnsanın duygu ve tercihleri mesela öfke, sevgi ve nefret gibi durumlar, akli perdeleyebilmekte veya olumsuz etkilemektedir. Şiir bölümünün asıl amacı da insan duygularının terbiye edilmesi, duyguların akla gölge değil de destek olmasının sağlanmasıdır.

- İnsanların hayatları ve çevrelerine olan bağları da doğru bilginin önündeki engeldir. Hatâbe konularına bakıldığında sosyal ve siyasi durumların veya örfün, bilginin kaynağı ve doğruluğun ölçüsü üzerinde nasıl etkiler yapıldığına işaret edildiği görülecektir.

Özetle klasik mantık kitaplarında aklın doğru kullanımına yönelik esasların yanında aklın hata yapmasına sebep olabilecek iç ve dış şartlar üzerinde durulmuştur. Bunlar kısaca; mantığın temel ilkeleri ve beş sanatta ifade edilmiştir. Yine tanım bahsinde tanımın eksik ve kapalı olması yani doğru tanımın şartları; önerme bahsinde ise sahit bir önermenin şartları verilmiştir.

3. DOĞRULUK VE İNANÇ İLİŞKİSİ: DOĞRU OLDUĞU İÇİN İNANIYORUZ YOKSA İNANDIĞIMIZ İÇİN DOĞRU KABUL ETMİYORUZ VEYA DOĞRULUK İNANÇTAN ÖNCEDİR

İnanç ve akıl ilişkisi, birçok farklı başlık altında tartışılmıştır. Kalam ilminin doğuşu dikkate alındığında, Müslümanlar, inançlarını, muhalifler karşısında savunmaya çalışmış ve akli olarak da bu inançlarını izah etme gayreti içinde olmuşlardır.

Daha önce tarafımızca din-akıl ilişkisine dair bir bildiri kaleme alınmıştır.¹⁵ O yüzden bu çalışmamızda ayeti kerimelerde ve hadisi şeriflerde zikredilen şeyleri özetlemekle yetinmek istiyoruz:

- Hiçbir ayeti kerimede akletmek, düşünmek ve araştırmak kötülenmemiş; aksine emredilmiştir.

- Bazı ayeti kerime ve hadisi şeriflerde fazla soru sormanın eleştirilmesi, olumlu anlamdaki tahkik için değil olumsuz ve gereksiz şüphe ve tartışmalar için geçerlidir.

- Şer'î naslarda, çok düşünmek veya çok bilmenin kötü olduğuna dair bir ifade olmayıp sadece bazı mugalata ve cedel türleri olumsuz olarak nitelendirilmiştir. Bu çeşit olumsuz ifadeler mantık kitaplarında da varittir.

¹⁵ Turgut Akyüz, "Aklın Epistemolojik Tarifi Bağlamında Din-Akıl İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"*, (Eskişehir, Osman Gazi Üniversitesi, Aralık 2019), 33-44.

- Hatta çeşitli ayeti kerimelerde bilenlerle bilmeyenlerin bir olmadığı ifade edilmiş ve gerçek anlamda müminlerin ve müttakilerin ancak ilim sahibi kimseler olabileceği emredilmiştir.
- İnsanları hakikatten uzaklaştıran şeyin, aklın kullanılmaması ya da yanlış kullanılması olduğu ifade edilmiştir. Birçok ayeti kerimede kafirlere; “*Niçin aklınızı kullanmıyorsunuz?*” sorusu yöneltilmiş; yanlış yolda olanların akılsız ya da eksik akıllı olduğu beyan edilmiştir.
- Aklın sağlıklı çalışmasını engelleyen durumlardan ilki nefis ve şeytan gibi insanın tutku ve duyguları olarak beyan edilmiştir. Yine çevre de insanın aklını sağlıklı kullanmasına engel olarak gösterilmiştir.
- Yine kendi düşüncesine körü körüne bağlı olma ve taklit, her şeyi bildiğini iddia etme ya da mevcut bilgileri araştırıp incelemeyen kesin doğru olduğunu kabul etme de insanın hakikati görmesine engel olarak ifade edilmiştir. “*Kalbin mühürlenmesi*” olarak ifade edilen şeyin, bu tür taassuplar olduğunu söyleyebiliriz.
- Ayeti kerimelerde yaratılışın başlangıcı, gökler ve insanın yaratılışı üzerinde düşünme emredilmiştir. Birçok ayeti kerimede tarihten örnekler verilmiş ve yine yeryüzünde gezip dolaşarak ibret almak ve tefekkür etmek emredilmiştir.
- Hadisi şeriflerde akıllı kişilerle istişare etme ve akıllı kimselerin görüşlerini dikkate alma emredilmiştir.
- Özetlemek gerekirse ayeti kerimelerde aklın birçok yetisinin kullanılması emredilmektedir: Bilim ve felsefe yapmak, anlamak (fehm), ibret almak (itibar), geçmişe dair şeyleri hatırlamak (tezekkür), geleceğe dair şeyleri ön görmek (tedebbür) ve yeni şeyler araştırıp üretmek (tefekür) gibi.
- Asıl önemlisi insanın katıldığı ya da muhalif olduğu her türlü bilgi ve görüş üzerinde, dahası kâinât üzerinde tefekkür ederken “insaf”lı olmasının tavsiye edilmesidir.

“*İnsaflı olmak*” kelime olarak “*ortayol ve itidal*” anlamına gelmektedir. Teorik olarak insafın, iki aşırı ucu da görerek ona göre karar verme; uygulamada ise, sevgi ya da nefret gibi tüm ön yargılardan kurtularak tarafsız olarak düşünmek ve karar vermek olduğunu söyleyebiliriz.

Bir başka ifade ile ayeti kerimelerde aklın, her türlü taassuptan uzak olarak kullanılması yani aklın özgürleştirilmesi emredilmiştir. Buradan hareketle şeriate muhatap olan aklın ve emredilen akletme işlemlerinin, tabii akıl olduğunu

söyleyebiliriz. Bu anlamda akıl; felsefe ve bilim geleneğimizdeki aklın tabiatı ile örtüşmektedir.¹⁶

Yine buradan hareketle İslam dininin, inananlarına, hakikat olduğu için kendisine iman edilmesini talep ettiğini ifade edebiliriz. Yani İslam, bana tabi olun ve sonra da beni tek hakikat kabul edin şeklinde bir iddiaya sahip değildir. Aksine, aklınızı kullanın ve bunu yaparken de insafly olun; sonra yerler ve göklerin yaratılışı hakkında tefekkür edin, tarihi araştırın, kendinizi de muhasebe edin; sonuçta hakikati bulacaksınız demektir. Bu durumda Müslümanlar, hakikat olarak kabul ettiği için İslam dinine iman etmektedirler.

Şayet önce bilgi değil de iman emredilse idi o zaman insanların yanlış inançları kabul etmeleri de mümkün ve meşru olurdu. Yani herkes kendi inandığında ısrar eder, her kişi kendi bildiklerinin nihai gerçek olduğunu iddia ederdi. Ayeti kerimede bir insanın, araştırmadan ve düşünmeden, inandıklarında ve bildiklerinin doğru olduğunda ısrar etmesi tahkir edilmiştir.¹⁷

4. TUTARLILIK, SÜBJEKTİFLİK VE OBJEKTİFLİK

Bilgi ve düşüncede “tutarlılık” ve “uyum” denildiğinde iki şey kastedilmektedir: İç tutarlılık ve dış tutarlılık. Dış tutarlılık, objektiflik ile ifade edilen anlamlardan birisidir. Örneğin bizim zihnimizdeki bir önermenin dış dünya ile örtüşmesi gibi. Mesela biz “A, B’dir” deriz. Gerçekten de dış dünyada A, B ise buna muvafakat yani uyum ve tutarlılık diyoruz. Yine mesela “A, B değildir” şeklinde bir önerme kurduğumuzda bu durum dış dünyada da aynen vaki ise burada da dış tutarlılık şartları sağlanmış olur. Objektifliğin bir diğer anlamı ise bütün insanların bilgisi arasındaki uyumdur. Bu konuya çalışmanın ileriki aşamalarında değinilecektir.

İç tutarlılık ile iki şey kastedilir: Birincisi, kişinin, önerme ve kıyas kurallarına bağlı kalmasıdır. Örneğin; “Her A, B’dir” ve “Her B, C’dir” önermelerinden “Her A, C’dir” ve “Bazı A’lar C’dir” sonuçları çıkarıldığında burada bir iç tutarlılık yani şekli uyum söz konusudur. Fakat şartlar ve vasıflar aynı olduğu sürece, mezkur iki öncülden “Bazı A’lar C olamaz” gibi bir sonuç çıkarılamaz. Şayet çıkarılır ise burada tutarsızlık ve çelişki meydana gelir ki insan zihni bu şartlarda çalışamaz.¹⁸

İç tutarlılıktan ikinci kasıt ise kişinin çıkarımlarının, genel bilgi birikimi ile uyumlu olmasıdır. Bu tür tutarlılık, her insan zihni için aranan bir durumdur. Aksi halde kısa ya da uzun vadede insanın düşünce bütünlüğü bozulur. Bir takım ilk bilgilerin

¹⁶ Daha fazla bilgi için bkz. Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, VII/99vd.

¹⁷ Bkz. Bakara, 148.

¹⁸ Bkz. İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, 60vd.

olmadığı; dahası bu bilgiler arasında bir tutarlılık olmadığı durumlarda insan zihninin düşünce üretmesi zor olacaktır.¹⁹

Varlık-bilgi ayrımı esas olarak alındığı için genel olarak mantık geleneğinde bilginin sübjektif bir durum olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar bilginin cevher mi yoksa araz mı olduğuna dair görüşler, konu hakkında farklı tutumların ortaya çıkmasına sebep olmuş olsa da burada sübjektiflikten kasıt, bilginin insanda olup biten bir şey olması ve en az dış tutarlılık kadar iç tutarlılığın da önem atfedilmesidir.²⁰ Şöyle ki:

İnsanın ilk bilgi kaynağı duylardır. Duylarla ilgili ilk bilinmesi gereken şey, duyların varlığa dair sınırlı bilgi vermesi ve yanılma ihtimalinin bulunmasıdır. Duyu bilgileri ile alakalı bir başka şey ise; duylara dayalı bilgilerimizin beynin yorumu olmasıdır. Örneğin dış dünyada birçok ses vardır fakat kulak bunlardan sadece belli frekansları algılayabilir. Beyin ise frekansları yani aslında gelen gürültüleri yorumlayarak sese dönüştürür. Bunu yaparken de önceden kendisinde kayıtlı dilsel bilgileri kullanır. Bu yüzden insan, dili öğrenir ve öğrendiği dile göre farklı kelime dağarcıkları oluşur. İşte beyin, bu kendisinde kayıtlı şeyler sayesinde sesleri bir nevi tahmin ederek yorumlar. Aynı şey, renkler için de geçerlidir. Aslında renkler, insan beyninin enerji yoğunluğu ve frekanslarını yorumlamasıdır. Yoksa dış dünyada renk diye bir şey yoktur.²¹

İnsan düşüncesinin de beyindeki bu kayıtlı verilere dayanıyor olmasından dolayı insan bilgisinin yoruma ve tahmine dayalı olduğunu söyleyebiliriz. Yani duyu verileri zaten beynin yorumlamalarıdır. Duylarda bir eksiklik olursa beyin bunu tamamlar, yanlış tarafları düzeltir. Beyin bilgileri hafızaya kaydederken de müdahale eder yani olduğu gibi kaydetmeyebilir. Ayrıca hatıraları daha sonradan tadil ettiği de gözlemlenmiştir. Düşünce ve çıkarımlar, hafızamızda kayıtlı bilgilerin harmanlanması, işlenmesi, genelleştirilmesi ve yorumlanması olduğuna göre; dahası insanın bilgi birikimi arttıkça genelleme yapabilme ve tasnif yeteneği de artacağı için; bilginin sübjektif bir boyutu vardır.²² Bu ise bilgilerin doğruluğu ve geçerliliği konusunda tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Peki düşünce insan zihninde olup biten bir şey ise; dahası bilgi, zihindeki bir suret ya da suretlendirme işlemi ise, objektiflik nedir? Yani gerçeği nasıl bileceğiz ve

¹⁹ Bkz. İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 7vd.

²⁰ Bkz. İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 27vd.

²¹ Bkz. Kenneth W. Ford, *101 Soruda Kuantum; Göremediğiniz Dünya Hakkında Bilmeniz Gereken Şeyler*, çev. Barış Gönülşen, (İstanbul: Alfabilim, 2019), 45vd.; 213vd.

²² Thomas Nagel, *Zihin ve Evren; Materyalist Neo-Darwinci Doğa Görüşü Neden Neredeyse Kesinlikle Yanlış?*, çev. Özge Çağlar (İstanbul: Jaguar Kitap, 2015), 42vd.; 81vd.

dahası gerçeklik hakkında karşımızdakinin bilgisiyle bizim bilgimizi nasıl rtstreeiz? Tam bu noktada insanın önemli bir özelliğini esas almak gerekiyor.

5. İNSANIN BİLGİ VE BİLME SRECI: İNSAN, TABİATIN DOLAYISIYLA BİLGİNİN VE BİLME SÜRECİNİN BİR PARÇASIDIR

Duyuların beynin yorumu olması ve düşüncenin de zihinde olup biten bir olay yani sübjektif bir Şey olması tartışmalarında ıskalanmaması gereken en önemli husus, insan ile tabiat arasındaki uyumdur. İnsan, tabiat hakkında araştırma yaparken ve özellikle de akıl yürütürken, bazen kendisinin de o tabiatın bir parçası olduğunu unutuyor. Meseleyi özetlemek gerekirse:

- Maddi olmayan Şeyler bir araya gelerek maddeyi; yani atom altı parçacıklar, atomu oluşturmaktadır. Bu, varlıktaki ilk düzeydir.
- Varlıktaki ikinci düzey, cansız olan maddi Şeylerin bir araya gelerek canlılığı yani hücreleri, yapıları ve sistemleri oluşturmasıdır.
- Buraya kadar ki aşamada iki önemli husus vardır: Birincisi, taşın yapısı ile hücrenin yapısı benzerdir zira ikisi de aynı atomlardan oluşmaktadır. İkincisi ise hücre, taşın aksine canlıdır. Yani burada bir düzey farkı ve sıçrama vardır. Canlılığın nasıl ortaya çıktığını bilmiyoruz ama canlılığı ve canlılığın ne olduğunu bilebiliyoruz.
- nc düzey ve sıçrama ise bilinçtir. Nasıl ki cansız atomlar canlı hücreleri oluşturuyor ise bilinçsiz hücre ve yapılar bilinçli varlıkları oluşturmaktadır.
- Bilincin de kendi içinde düzeyi vardır; istemli hareket, kendini tanıma, bilme, düşünme ve irade gibi.
- Maddeyi oluşturan Şey, atomu bir arada tutan ve atomları da bir araya getiren enerji ve kuvvettir. Aynı kuvvetler canlılığın işlenmesini de sağlayan etkilere sahiptir.
- Aslında bilinç de yine ilk başta maddenin bu özelliği ile sonra da canlılık ile izah edilmektedir. Örneğin DNA'lar, bilgileri proteinlerle kodlar ve yine bu proteinleri özümleyerek çalışır. Canlılık da aslında atomların aksine bu ilişkileri kaydedip tekrarlayabilmek; devamında ise enerji üretmek ve bu enerjileri kullanmaktır. Buradaki enerji ise ta ilk başta atomu oluşturan ve atomları bir araya getiren enerjidir.
- İstemli hareket ve duyu algısı da aslında maddenin bu yapısı ile alakalıdır. Yani bazı maddeler bazı maddeleri etkiler, yine enerjiler bazı proteinlerde farklı etkilere sebep olur. Aslında duyuların idraki, iletilmesi ve beynin bunu yorumlaması da yine bu mad-

denin ilk özelliklerinin canlı organizma tarafından bilinçli ve istekli olarak organize edilmesi ve kullanılmasıdır.

- Düşüncenin maddi tarafı yani beyindeki kısmına baktığımızda beyin bilme, karar verme ve düşünme eylemlerinin de elektro-kimyasal olaylar olduğunu görüyoruz.

Yani aslında duyu verileri dediğimizde duyuları oluşturan maddenin ana özellikleri ile temel canlılık özellikleri devrededir. Şöyle ki beyin, duyu organları ile dış dünyaya dair olayları algılar. Bunun için algı reseptörleri duyunun türüne göre enerji miktar ve frekansına bağlı olarak tepki verir. Genel olarak ifade etmek gerekirse etkileri ve bağları oluşturan şey, elektron hareketleridir. Yine bu hareketler ve iyonizasyon sayesinde reseptörler tarafından algılanan duyu sinyalleri yani impulslar beyne iletilir. Her iletiyi alan reseptör ayrıdır ve özeldir. Her impulsu ileten nöron da özeldir. Örneğin işitme nöronu ya da görme nöronu gibi. Her nöron zincirinin beyinde bağlı olduğu bölge de ayrıdır ve özel nöron öbeğidir. Beyin, bu özel nöronlardan gelen impulsları nöronun türüne göre yorumlayarak bilgiye dönüştürür. Örneğin işitme organından gelen impulsun şiddeti ve frekansı, ses olarak yorumlanır. Aynı impuls, görme nöronları tarafından iletilerek beyin yine görmeye dair ilgili bölümüne iletilse idi renk ve görüntü olarak yorumlanacaktı.²³ Yani buradaki fark, beyin ve nöronların yapı farkıdır. Bir başka ifade ile kulak sinirlerini görme merkezine bağladığımızda kulağımızla görüntü elde etmemiz mümkündür. Ama tabii ki buradaki görüntü gözle elde edilenden farklı olacaktır.

Fakat buradaki asıl önemli nokta; duyuların algılanma, iletilme ve yorumlanma süreçlerinde maddenin temel biyo-kimyasal özelliklerinin kullanılmasıdır. Örneğin iyonizasyon gibi. Yani hem beyin hem de duyu organları ile ilgili hücreler, madde ile özdeş atomlardan oluşmaktadır. Ayrıca bu iletişim ve organizasyonda kullanılan veri akışında da yine temel elektro-kimyasal olaylar; örneğin elektronlar ve fotonlar kullanılmaktadır. Bu da insan duyusunun ve beyinin; madde ile özdeş yapıda olduğu ve maddi olanla ve hatta atom altı alem ile aynı kaidelere göre çalışmasıdır. Özetle ifade etmek gerekirse duyu verilerinin idraki ve hafızaya kaydedilmesinde Newtoncu ve kuantum fizik kuralları geçerlidir.

Düşünceye gelince; düşünce, beyinde kayıtlı bilgilerin işlenmesi, genelleştirilmesi ve aradaki boşlukların doldurulmasıdır. Düşünme eyleminin fiziki yani görünen ve deneylenen kısımlarını göz önüne aldığımızda insan aklının şöyle çalıştığını ifade etmek mümkündür:

²³ Rose, 21. Yüzyılda Beyin, 177vd.

- İnsanın ilk bilgi kaynağı duyu verileridir. Bu veriler sırası ile alınır, işlenir ve saklanır.
- Sonraki süreç ise farklı duyu verilerinin beyin tarafından birleştirilmesidir. Örneğin beyin, görme ve duyma organlarından gelen verileri birleştirerek mesela bir insana ait bilgileri oluşturur ve bunu saklar.
- İnsan aklının ilk işlemi (ki beyinden farklı olarak aklı burada düşünme, çıkarım ve karar verme yetisi anlamında kullanıyoruz) beyinde saklanan bu verileri işlemesi ve buradan bir takım ilk bilgiler ve ön kabuller veya genel kaideler çıkarmasıdır (tasavvurât).
- Akletmenin ikinci ve asıl süreci ise bu kayıtlı bilgileri, diğer bilgiler ve elde edilen genel kaideleri de dikkate alarak yorumlaması ve boşlukları doldurarak buradan yeni bilgiler elde etmesidir. Bu bilgi geçmişe dair bir olayın hatırlanarak oradan dersler çıkarılması (tezekkür) veya geleceğe dair tahminler (tedebbür) ve icatlar (fıkr-tefekkür) yapılması şeklinde olabilir (tasdikât yani önerme ve kıyas bahisleri).
- Tüm bu süreçlerde dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta; “bilinçdışı” ve “bilinçli” kavramlarıdır. İnsan beyni genel olarak otonom ve bilinçdışı çalışır. Örneğin odadaki saatin sesi yararlı ya da zararlı değilse yani gereksiz bir şey ise beyin bu sesi arka plana atar ve biz bu sesi duymayız. Genel olarak insan zihninin günde 70.000 düşünce ürettiği ama bunlardan sadece birkaçının bilgi olarak kaydedildiği kabul edilmektedir.

Burada iki ilginç durum vardır: Birincisi beynin bizden bağımsız olarak duyu verilerini alması, yorumlaması, işlemesi ve saklamasıdır.

İkincisi ise beynin genel olarak bilinç dışı yani bizim irademiz dışında sürekli olarak ve kendi başına çalışmasıdır. Bu durumda aslında bizim bilinçli dediğimiz şey, bilinçdışı tarafından oluşturulan ve süzülüp önümüze konulan bilgilerdir. Yani beynimiz bizden bağımsız olarak bir takım bilgileri işler ve kaydeder. Sonra önemli gördüklerini bilinç alanına taşır. Biz de irademizi de kullanarak bu bilgileri işleriz ve sonuçta ortaya çıkan verileri onaylar ya da reddederiz.²⁴

Gerek ilk duyu verilerinin oluşması, gerekse bilinçli bilgilerimiz üzerinde bilinçdışı olayların fazla etkisi olması ve asıl önemli tüm bu süreçlerin maddenin temel özellikleri ile yani kuantum fiziği ve biyo-kimyasal kurallara ve olaylara bağlı olarak çalışması, insan bilgisinin objektif olabileceğine dair elimizdeki en sağlam veridir.

²⁴ Nagel, *Zihin ve Evren*, 56vd. Krş. Dennett, *Özgürlüğün Ervimi*, 191vd.; 323vd.

Gelenekte bu mesele, insanın “Küçük Alem” oluşu ile izah edilmeye çalışılmıştır.²⁵ İnsan nefsinin, bitki ve diğer canlıların nefislerini de içermesi; yine insanın mizacının tabiattaki elementlerden oluşması gibi hususlar da yukarıda özetle sunulan modern verilerle uyusmaktadır.²⁶

6. FARKLILIK NE KADARDIR?

İnsan beyninin ve aklının işleminde fizik dünyanın kurallarının geçerli olması yani insanın kâinâtın bir parçası olması, bilgi ve çıkarımları ile tabiat arasındaki uyuma en büyük delildir. Yani objektifliğin ilk dayanağı, insanın yani dolayısıyla insan aklının, tabiatın bir parçası olmasıdır. Zira biz, bilgi ve eylem süreçlerinde tabiatın dışında değiliz. Ondan bağımsız da değiliz. Onun bir parçasıyız ve dahası tabiatın kanunları ile sınırlıyız.

Bir başka ifade ile bilgide aslolan şey, bilgimizin dış dünya ile örtüşmesidir. Bunun ilk yolu da aklın doğa haline uygun kullanılması yani aklın özgürlüğü olduğunu ifade etmiştik. Bgide önemli olan ikinci şey iç tutarlılıktır.

Bu noktada ortaya çıkan üçüncü bir mesele ise iç tutarlılığımızın diğer insanlarla uyumlu olması konusudur. Zira her ne kadar ilk önemli olan şey iç tutarlılık ise de toplum halinde yaşadığımız için diğer insanlarla da tutarlı olmak konusu karşımıza çıkmaktadır.

Diğer insanlarla bir uyum ve ortaklıkta olmamızın ilk temeli, kâinâtın bir parçası olmamızdır. Böylece kâinâtle uyumlu olduğumuz için belli bir düzlemde ortak noktalarımız ve uyumlu/tutarlı taraflarımız vardır. Fakat diğer taraftan her insan, nasıl fizyolojik olarak birbirinden farklı ise eğitim süreçleri ve davranışlar açısından da bir diğerinden farklıdır. Bu durumda iki farklı insanın, aynı fiziki imkanlara sahip olması, aynı eğitimi alması ve tüm süreç boyunca benzer davranışlarda bulunması neredeyse imkansızdır. Eğitimlerin ve eğilimlerin farklı olması, neticede bilgi ve düşüncede de farklılık olmasına yol açmaktadır. Zira insanın bilgisi değıştikçe çıkarımları ve yine mesela bilgi tasnifleri değışmektedir. Bu da sonuç olarak insanların birbirinden farklı davranışlara ve farklı akli çıkarımlara sahip olması anlamına gelmektedir.

Bu meselede bilinmesi gereken şey ise; ortaklık ve farklılığın ölçüsü ve aradaki dengedir. İlk olarak insanın kâinâtın bir parçası olduğunu ifade etmiştik. Temel yapı, canlılık ve bilinç düzeyleri dikkate alındığında bir insan ile bir taş ve yine mesela bir

²⁵ Bkz. Turgut Akyüz, *Ebübekir Zekeriyâ er-Râzî'nin Felsefî Görüşleri; İlâhiyyât (Metafizik) ve Tabiiyyât (Doğa Felsefesi)*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2017), 203vd.

²⁶ Bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: Metafizik-I*, 57vd.

insan ile bir başka canlı türü arasında sanılandan daha çok benzerlik bulunmaktadır.²⁷ Bu durum farklı insan bireyleri için de geçerlidir. Yani her ne kadar insanlar birbirinden farklı bireyler ise de yine de aralarındaki benzerlikler, farklılıklardan çok daha fazla ve çok daha temeldir.

Diğer taraftan ortaklık ve uyum demek yüzde yüz uyumlu olmak veya yüzde yüz aynı olmak anlamına gelmemektedir. Örneğin bir dili konuşan bütün insanlar, bütün kelimelerden tam olarak aynı şeyi anlamayabilirler. Yani illa anlayış ve kullanım farkı olabilmektedir. Fakat bu ortak bir dil olmadığı anlamına gelmez. İnsanların bilgileri, düşünceleri ve tercihleri arasında da benzer bir durum söz konusudur. Her insan beden ve eğitim/tercih olarak birbirinden farklı olduğu gibi davranış ve bilgi farklılıklarının yaşanması da mümkündür. Fakat bu farklılıklar temel şeylerde olmadığı sürece sorun yoktur. Hatta belki de fitrata uygun olan her bireyin farklı tercihlerde ve çıkarımlarda bulunmasıdır. Zira hayat, bizim bildiğimizden daha geniş ve daha karmaşık olduğuna göre farklı bilgiler ne kadar bir araya gelirse gerçekliğin bir resminin çizilmesine belki de o kadar daha çok yaklaşmış olacaktır.

Meseleyi klasik mantık bilgisi açısından izah etmek gerekirse: Bir şeyin asıl hakikati ve mahiyet olan tür (nev'); cins, fasıl, hâsse ve arazlar ile inşa edilir. Cins, türü diğer türlerle ilişkilendiren yani türün başka türlerle benzerliğini ortaya koyan kurucu öğedir. Böylece türler, yukarı doğru gidildiğinde birbirleriyle ortak bazı özelliklerde birleşirler. Arazlar için de aynı durum söz konusudur. Zira arazlar da birçok türde hatta birçok cinsten ortak bulunurlar. Böylece cinsler ve arazlar ile varlıklar arasındaki benzerlikler inşa edilir.

Fasıl ise türün bireyleri arasındaki asgari ortak özelliklerdir. Faslı tür ile eşit kabul ettiğimizden fasılın, türün bütün bireylerinde ve her zaman bulunması gerektiğini kabul ederiz. Böylece türün bütün bireyleri de özdeş olurlar. Peki ya türler ve bireyler arasındaki farklılık nasıl meydana gelmektedir?

Türü diğer türlerden ayıran temel özelliğin fasıl olduğunu ifade etmiş idik. Türleri birbirinden ayıran bir başka öğe ise hâsselerdir. Böylece türleri birbirinden ayırt etmiş oluruz. Fakat türler, fasıl ve hâssede ortak olmak ve aynı cinsin altında bulunmak bakımından özdeşlik arz ederler.

Bireyleri birbirinden farklı kılan ilk şeyin hâsseler olduğunu söyleyebiliriz. Zira bir türün birden fazla hâssesi olabilir ve hâsseler bütün bireylerde, bütün zamanlarda, aynı şekilde bulunamayabilirler. Böylece bireyler arasındaki farklılıklar meydana gelir. Bireyleri birbirinden farklı kılan bir başka özellik ise arazlardır. Zira arazlar çok sayıdadır ve her bireyde aynı arazlar bulunmayabilir. Veya birden fazla

²⁷ Rose, 21. *Yüzyılda Beyin*, 75vd.

bireyde aynı arazlar bulunsa da bu arazların aynı derecede bütün bireylerde bulunmaları söz konusu olmayabilir. Böylece arazlar sayesinde bireyler arasında başka bir farklılık meydana gelir.

Bireyleri daha ileri derecede birbirinden ayıran bir başka şey ise fasılların bütün bireylerde aynı derecede bulunamayabileceğidir. Örneğin “insan, bilen canlıdır” dediğimizde “bilen”i fasıl olarak kabul ettiğimizde; bütün insanların bilme dereceleri aynı olmayacağı için insan türünün bireyleri arasında farklılık meydana gelir.

Fakat cins, hâsselerden ve hatta fasıldan daha umum olduğu için türü inşa eden şeyler arasındaki ortaklığın, farklılıktan fazla olduğunu ifade edebiliriz. Aynı şekilde fasıl da hâsseye göre daha umumdur. Böylece yine türün bireyleri arasındaki ortaklık, farklılıktan daha fazla olmuş olur. Ayrıca gerek fasılların gerekse arazların, bireylerde farklı derecelerde bulunması, farklılığın fazla olduğunu göstermez. Aksine ortak noktalar daha fazladır fakat arada bazı oran farkları vardır. Bu durumda bireyler arasında nitelik olarak fazla bir fark bulunmayıp; söz konusu farklar ancak nicelik bakımındandır. Tanımda niceliğin değil de niteliğin esas alınması; bir başka ifade ile tanımın mutabakata göre değil de tazammuna göre yapılması da ilave edildiğinde; nicelik farkının, mahiyetler arasında önemli bir farklılığa sebep olmadığını söyleyebiliriz.²⁸

7. KABULLER VE DOGMALAR

İnsan zihninin çalışması ile alakalı birkaç sınırı bilmekte fayda vardır:

- İnsanın duyuları sınırlıdır. Örneğin göz, birçok ışık türünden çok az frekans aralığını görebilir. Bu akıl için de geçerlidir. Yani bu durumda aklın bir alt sınırı ve üst sınırı vardır.
- Aklın alt sınırı, aklın bir takım ilk bilgiler (evâil ve bedîhiyyât) ve ilkeler (mebâdi' veya el-usûlü'l-mevzûa) olmadan çalışmıyor olmasıdır. Yani aklın çalışması için bir takım ilk bilgiler gerekir ki bunlar ilk olarak duyu verileridir. Yine aklın çalışmaya başlaması için bir takım ilkeler gereklidir ki; bunlar, mesela, varlığın var olduğu, doğruluk ve özdeşlik ilkeleridir. Bu ilk bilgiler ve ilkeler olmadan akıl bir çıkarımda bulunamaz.
- Aklın üst sınırı ise bilgilerinin sınırlı olması ve hata edebilme ihtimalinin bulunmasıdır.

²⁸ Bkz. İbrahim Halil Üçer, “Mıknatıs Neden Çeker? İstisnai Özellikler (Havâss) Etrafında İbn Sina Fiziğine Yeni Bir Bakış”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24/46 (2019/1), 17vd.

Buna göre bilimlerde bir takım ilk yasalar, başlangıç hipotezleri ve teoriler bulunur. Bilim bunlarla başlar. Örneğin Newton yasaları ya da kuantum fizik ilkeleri gibi. Aksi halde insanın ne bilim yapması ne de hayatını devam ettirmesi mümkündür.

Fakat diğer taraftan bu ilk kabuller ve teoriler veya bilimle elde edilen bilgiler, mutlak ve nihai gerçek değildir. Örneğin Newton yasaları 18. ve 19. yüzyıllar boyunca çok fazla bilimsel çalışmanın yapılmasına, üretim ve teknolojiye imkan tanımıştır. Fakat 20. yüzyılın başlarından itibaren Newton fizik kurallarının atom altı dünyada geçerli olmadığı ortaya çıkmıştır. şayet Newton yasaları olmasa idi bu kadar bilimsel ve teknolojik gelişme mümkün olmazdı. Dahası Newton yasaları hala belli alanlarda iş görmektedir. Fakat diğer taraftan felsefi şüphe ve araştırma olmasa idi yani zaten her şeyin bilindiği kabul edilse ve bilim de sadece bu kabul ve taklitten ibaret olsa idi; yeni gelişmelerin ve yeni doğru bilgilerin bulunma imkanı kalmazdı. Hatta bilimsel ve felsefi faaliyetler tümüyle durur idi.²⁹

SONUÇ

Sonuç olarak öncelikle aklın kullanılmasında, tabii ve fitri şartlarına riayet edildiği sürece hiçbir sakınca olmadığı gibi hatta bu durum gereklidir. Burada sorun olan, aklı kullanmak ya da aklı çok kullanmak değil; şartlara ve sınırlara riayet etmemektir. Zira insan, tabiatın bir parçasıdır ve akıl da tabiatın bir parçası olan bu insanın bir özelliğidir. Logos kavramının hem akıl hem de tabiat kanunları anlamında kullanılması, akıl ile tabiat arasındaki bu uyuma işaret etmektedir.

İnsan aklını özgürleştirilmesi yani çalışmasına engel olan her türlü etkiden kurtarılması, bazı görüş ve bilgi farklılıklarına sebep olacaktır. Aslında buradaki farklılık bir sorun değil; aksine bir nimettir. Yeter ki bir takım şartlar ve sınırlar dikkate alınsın. Farklılığı problem yapan ise farklılığın kendisi değil farklılıkları çatışmaya dönüştürmektir.

İnsanın bir takım inanç ve ilk kabullerinin olması da tabii ve hatta gereklidir. Fakat bu ön kabuller, nihai ve tek gerçek haline dönüştürülürse işte orada araştırma ve düşünme eylemleri son bulur. Bunun sonucu ise insanın ilk bildiği ve kabul ettiği şeyleri, nihai gerçek olarak algılaması, yeni ve farklı şeylere açık olmamasıdır. Oysa insan, farklı şeyleri birbiri ile kıyas ederek (temyiz) doğru-yanlış ayrımı yapabilmektedir. Doğru-yanlış ayrımı (huşun-kubh meselesi) olmadığında ise gerçeklik ve hatta hak din diye bir şey olmaz. Zira bu durumda herkes kendini içinde bulduğu değerleri mutlak doğru kabul eder. Hatta daha da ileri giderek insan, her şeyi bildiğini iddia edebilir ve mutlak doğruların sadece kendisinde olduğunu zannedebilir.

²⁹ Bkz. Thomas Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2019), 121vd.; 133vd.

Ön kabullerin mutlak bilgi olarak kabul edilmesi ve insanların kendi inançlarını başkalarına zorla kabul ettirmeye çalışmasının yıkıcı olmasına en büyük örnek; Ehli re'y'in ilk ve önemli bir temsilcisi olan Mu'tezile'nin, kendi inançlarını otorite ve ideoloji haline getirerek Ahmed bin Hanbel'i cezalandırması verilebilir. Böylece ehli re'y, hakikati araştıran bir tavır olmaktan çıkıp hakikatçilik oynayan bir konuma düşmüştür. Tabi ki bu durumun tek sebebi bu değildir. Ama bu baskı ve iddiaların, insanlarda ehli re'ye karşı bir antipati oluşturduğunu söyleyebiliriz. Veya en azından Mu'tezile alimlerini, kendi hakikatlerini nihai doğru olarak kabul ettirmeye çalıştıkları andan itibaren hakikati araştırmaktan vazgeçmişlerdir diyebiliriz. Zira insan, zaten elinde olduğunu bildiği bir şeyin ardına düşmez. Klasik tabirle ifade etmek gerekirse: “*Hâsıl olanın yeniden tahsil edilmesi mümkün/normal/gerekli değildir.*”

KAYNAKÇA

Akyüz, Turgut. “Aklın Epistemolojik Tarifi Bağlamında Din-Akıl İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”. I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil ve İletişim”. Eskişehir, Osman Gazi Üniversitesi, Aralık 2019, 33-44.

Akyüz, Turgut. *Ebübekir Zekeriyâ er-Râzî'nin Felsefî Görüşleri; İlâhiyyât (Metafizik) ve Tabîyyât (Doğa Felsefesi)*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2017.

Aristoteles. “Analitika el-Ülâ”. *en-Nassu'l-Kâmil li mantiki'l-Aristo*. thk. Ferid Cebir, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1999.

Aristoteles. “*Analitika es-Sâniye*”. *en-Nassu'l-Kâmil li mantiki'l-Aristo*. thk. Ferid Cebir, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1999.

Aristoteles. “*Kitâbu'l-Makûlât*”. *en-Nassu'l-Kâmil li mantiki'l-Aristo*. thk. Ferid Cebir, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1999.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi; Thales'ten Baudrillard'a*. İstanbul: Say Yayınları, 2014.

Dennett, Daniel C. *Özgürlüğün Ervimi*. çev. Çağatay Tarhan, İstanbul: Alfabilim, 2016.

Durusoy, Ali. “Niçin Mantık”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2020), 201-216. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2020.6.1.06>

Ebü Mansûr Mâturîdî. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. ed. Yusuf Şevki Yavuz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Ford, Kenneth W. *101 Soruda Kuantum; Göremediğiniz Dünya Hakkında Bilmeniz Gereken Şeyler*. ev. Barış Gönölşen, İstanbul: Alfabilim, 2019.

İbn Sînâ. *el-İşârât ve't-tenbîhat*. metin ve ev. Ali Durusoy, Muhittin Macit ve Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.

İbn Sînâ. *eş-Şifâ: Fizik (Tabîa)*. metin ve ev. Muhittin Macit ve Ferruh Özpilavcı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.

İbn Sînâ. *eş-Şifâ: İkinci Analitikler*. metin ve ev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.

İbn Sînâ. *eş-Şifâ: Metafizik-I (İlâhiyyât)*. metin ve ev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.

İbn Sînâ. *eş-Şifâ: Yorum Üzerine (el-İbâre)*. metin ve ev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.

Kuhn, Thomas S. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2019.

Nagel, Thomas. *Zihin ve Evren; Materyalist Neo-Darwinci Doğa Görüşü Neden Neredeyse Kesinlikle Yanlış?*. ev. Özge ağlar, İstanbul: Jaguar Kitap, 2015.

Râzî, Fahreddîn. *el-Metâlibu'l-âliye*. Beyrût: 1987.

Rose, Steven. *21. Yüzyılda Beyin*. ev. Levent Can Yılmaz, İstanbul: Ginko Bilim, 2019.

Üçer, İbrahim Halil. “Mıknatıs Neden Çeker? İstisnai Özellikler (Havâss) Etrafında İbn Sina Fiziğine Yeni Bir Bakış”. *Dîvân Disiplinlerarası alışmalar Dergisi*, 24/46 (2019/1), 1-63. <https://doi.org/10.20519/divan.614128>

THE IMPACT OF ENERGY SECTOR OF KAZAKHSTAN WITH THE GLOBAL AND REGIONAL POWERS

Togzhan TURGANBAYEVA*

ORCID ID: 0000-0003-0242-2007

Abstract: Today, energy security has become an enormous part of national security policies. Energy security policies of states throughout the world have different characteristics in terms of importing and exporting countries. Therefore, states have started to design and implement energy security policies within the scope of their geographical, political, and economic conditions. Kazakhstan is a new sovereign country trying to lead a new policy that makes it an equal partner to other countries of the global community. Thanks to its wealth of hydrocarbon resources in the Caspian region Kazakhstan attracts foreign countries with the intention of purchasing resources. The country's energy policy is based on to what extent Caspian's resources impacts on the foreign policy of Kazakhstan. The landlocked geography and underdeveloped infrastructure bring more active policies based on its energy potential. In this study, I try to show the development of the Kazakh energy policy in view of the country's relations with the USA, Russia, China, the European Union and Turkey via their projects. Having a very complicated geopolitical environment and a young economy, Kazakhstan decided back in the 1990's to lead a multi-vector and well-balanced foreign policy. Also, this study shows the possibilities of future development in the energy sector of the country.

Keywords: Energy Policy, Kazakhstan, Multi-vector, Hydrocarbon Resources, the Soviet Union.

* Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi tturganbayeva@gmail.com

Geliş Tarihi: 06/09/2020

Kabul Tarihi: 30/09/2020

KAZAKİSTAN ENERJİ SEKTÖRÜ ÜZERİNDEKİ KÜRESEL VE BÖLGESEL GÜÇLERİN ETKİSİ

Öz: Günümüzde enerji güvenliği, ulusal güvenlik politikalarının önemli bir parçası haline gelmektedir. Dünya genelinde ülkelerin enerji güvenliği, petrol ve doğalgaz kaynaklarını ithal ve ihraç etmek açısından farklı özelliklere sahiptir. Bu nedenle çoğu ülkeler coğrafi, siyasi ve ekonomik şartlarıyla kendi enerji güvenliği politikalarını uygulamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Kazakistan da, küresel topluluğa ait ve diğer ülkelerin karşılığında eşit haklara sahip olan, kendi politikasını yürütmeye çalışan yeni bir egemen ülkedir. Hazar Havzası'nda bulunan zengin hidrokarbon kaynaklarının bir kısmına sahip olan Kazakistan, yabancı yatırımcıların dikkatini çekmektedir. Fakat ülke coğrafyası karada bulunup okyanustan uzak kalması, ayrıca boru hatlarının altyapısı çürümüş halde olması, Kazakistan'ın enerji potansiyelini daha da artırır ve aktif bir dış politika yürütmesi gerekliliğini gösterir. Bu ve buna benzer meselelerin üstünde durarak çalışmamızda Kazakistan'ın ABD, Rusya, Çin, Avrupa Birliği ve Türkiye gibi ülkelerle kurduğu enerji ilişkilerini ortak projeler vasıtasıyla gösterilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Enerji Politikası, Kazakistan, Çok Vektörlü, Hidrokarbon Kaynakları, Sovyetler Birliği.

INTRODUCTION

The energy factor is one of the most important economical sector in the modern world and therefore the hydrocarbon resources of the Caspian Sea are very attractive for a number of countries. The main reason for the desire to be a shareholder in this region is to weaken dependency on energy resources in the Middle East and to find some oil production ways. Today, the power of weapons is becoming less important and world actors compete with each other in different ways from time to time. Therefore the main obligation of any country is to protect its energy resources. Nowadays such great powerful actors as Russia, the USA, China, EU countries are still very much dependent on oil. The majority of OPEC countries became important figures in global trade. Their words and decisions influence the conditions of international relations.¹

Kazakhstan had been under Soviet rule for 70 years, but the collapse of the Soviet Union ended with the independence of the country which was declared on December 16, 1991. But Kazakhstan faced an economic crisis. To overcome this problem, Kazakhstan had to follow an economic development policy based on promoting foreign investments in the sector of oil and natural gas resources. From the beginning, Kazakhstan's leadership started using energy resources as key advantage for its own

¹ Nurzhan Aitmakhanov, "The Oil Factor in the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan", *Taiwan International Studies Quarterly*, 2/2 (2006), 64-79.

‘multi-vector’ policy in the international arena. Thanks to rich natural resources within the borders and especially in the Caspian Sea, Kazakhstan attracted the attention of powerful and energy-consuming countries. In the post-Soviet period, it was obvious that Kazakhstan would lead its ‘multi-vector’ policy based on its 30 billion barrels worth of hydrocarbon reserves, namely crude oil, which takes the eleventh place in the world.

The energy sector is the backbone of the Kazakh economy which provides a large part of budget revenues and hard currency. The Energy Factor in the Foreign Policy of Kazakhstan takes 65 earnings for the country’s budget. At this point, it is reasonable to bring to the table the given topic which is one of the main issues of our days. Since Kazakhstan possesses substantial hydrocarbon resources, global powers such as the USA, EU countries, Russia, and China have shown great interest. In this study, the process and partnerships of the country are discussed. Additionally, the main problem in the country’s foreign policy, which is the status of the Caspian Sea, will be mentioned. The developments in the energy field between Kazakhstan and other countries are described through their implemented pipeline projects.

The purpose of the study is to research and investigate the connection between hydrocarbon resources and multi-vector foreign policy in the timeframe of 1991 to 2020. After 30 years of independence and controlling its foreign policy, it needs to look back and open up developments. As a young government in the international arena with valuable hydrocarbon resources and difficulties relatively to foreign policy, Kazakhstan has been in a position where energy assets might be used for dealing with foreign policy challenges. Here comes up the question: *How is Kazakhstan using oil and natural gas resources in its own multi-vector foreign policy?*

1. THE ENERGY POLICY OF KAZAKHSTAN

After the fall of the Soviet Union, the country’s economy broke up that affected the energy sector negatively. By the 1990s, the lack of a country’s energy industry following the economic collapse and the rising of the Caspian Sea led to the energy crisis. Therefore the production level of energy resources decreased. In the first years, the economy suffered quite a lot, declining significantly until 1995. It recovered gradually from 1995 to 1997, but it was hit again in 1998 in response to the Russian economic crisis. However, the situation in the country significantly changed in the early time of the new era when Kazakhstan’s economy had grown up to an average 8% rate annually in 10 years.²

Throughout these years, President Nazarbayev declared a “multi-vector” policy to

² Pier P. Raimondi, (2019). “Central Asia Oil and Gas Industry – The External Powers’ Energy Interests in Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan”, *SSRN* (Erişim 15 Temmuz 2020)

attract foreign investments and promote the national economy, as he understood that the only good way to boost the economy was to provide stability to the whole system. Therefore, Nazarbayev focused on exploiting hydrocarbon reserves present in the subsoil to attract foreign investors and require technologies, especially from Western countries.

On December 27, 1994, the Parliament adopted the Foreign Investment Constitution that stated that the right investment methods should provide a stable and secure partnership among investors. As a result of the government's strategy, by 1995, in the goal of improving the oil and natural gas sectors, the decline in the energy sector was stopped and improvement of production was observed, lost economic relations with the world were rebuilt, the interest of foreign investors was increased rapidly. The privatization of state properties was of great importance in the realization of the Oil Industry Development program. In the post-independence period, Kazakhstan privatized most of the country's energy stocks.

There are around 15 fields in Kazakhstan such as Tengiz, Kashagan, Karachaganak, Uzen, Zhetybai, Zhanazhol, Kalamkas, Kenkiyak, Karazhanbas, Kumkol, North Buzachi, Alibekmola, Central and East Prorvas, Kenai, and Korolevskoye. Three major oil and gas projects of them such as Tengiz, Kashagan, and Karachaganak Kazakhstan's energy sector will be expected growth up to 104 million tons by 2025. Undoubtedly, the three major stocks have positively influenced the country's overall production.

Collaboration with foreign investing countries was the main target of Kazakhstan's leadership in the post-Soviet era. It needs to be emphasized that providing a good environment for foreign investors means privatization. In this way, the privatization of the country's industrial sector has taken place from the very early stages of independence. Kazakhstan was the first country that applied for such a program among the former Soviet countries in the 1990s.³ After the economic revolution in the country, foreign investors were granted equal rights to Kazakh investors, and restrictions preventing businesses' from improvement were lifted. During this process, two main oil and natural gas fields, Tengiz and Karachaganak were shared between Chevron, Agip, British Gas, Gazprom, Lukoil, Exxon Mobil, and other foreign companies. In November 1996, the Canadian company Hurricane Hydrocarbons Ltd. acquired 89.5% of Yuzneftegaz, which ran an oil field in the Aral region, and decided to rebuild its organizational structure. The company's initial investment reached up to \$120 million. More than 3000 foreign companies have worked in the Kazakh market since 1994 and they have invested more than \$8 billion in total.

³ Sally Cummings, *Kazakhstan: Power and Elite* (New York: I.B. Tauris, 2005), 34.

Today, Kazakhstan, as one of the richest countries, is getting a chance to become a world leader in oil and natural gas production in the future. There are about 200 oil and natural gas fields in Kazakhstan. Kazakhstan places 11th in terms of the number of oil reserves in the world and 15th in terms of natural gas reserves. The general amount of hydrocarbon resources is expected to reach 11-12 billion tons. 70% of the country's oil reserves place in the western part of Kazakhstan. This shows how important the Caspian basin is and its status for the country.

2. KAZAKHSTAN'S POSITION REGARDING THE LEGAL STATUS OF THE CASPIAN SEA

Kazakhstan is one of the five countries with the majority of energy resources in the Caspian Basin. Today, Kazakhstan owns 2340 km of the overall length of the Caspian coast (7010 km) and obtains its biggest share compared to other coastline states. Therefore, Kazakhstan's approach to the Caspian Sea is clear and it has been claimed that it has the right to operate in the region in terms of the law.⁴

Despite the determination of the position of Kazakhstan in Caspian status after the independence, the country faces the legal status problem of the region, and the solution to this problem has become more and more difficult over the years. After the dissolution of the Soviet Union, newly formed countries like Azerbaijan, Kazakhstan, and Turkmenistan, including Russia and Iran have been struggling for the Caspian Sea. Realizing that the argument for the Caspian energy resources started being a serious international problem, Kazakhstan decided to protect its right in the region and brought its demands to the table. In 1994, Kazakhstan stated the need of accepting the Caspian region as the sea as its first step forward to getting its position in the Caspian status according to the 1982 UN Maritime Law Agreement. Although Kazakhstan advocates the implementation of the conditions laid down in the contract, other countries of the Caspian region demanded equal rights over the region. Despite the Kazakh president's statement, Iran offered the principle of 'joint ownership' and proposes to distribute a 20% share from the region. It is worth to say that Kazakhstan's oil and natural gas reserves in the Caspian region are more than of Russia's and Iran's. Kazakhstan is very efficient and advantageous both in terms of the amount and quality of oil and gas reserves and the length of the coastline. However, despite these facts, the share and influence of Kazakhstan remains very limited regarding the status of the Caspian Sea. But in fact, Kazakhstan has been supporting the division of the region into national sectors since the past.

⁴ Çağrı Yüce, *Kafkasya ve Orta Asya: Enerji Kaynakları Üzerinde Mücadele* (Ankara: Ötüken Kitabevi, 2006), 89.

During negotiations in 1994 and 1995, the problem related to the status of the Caspian Sea needed to be solved as soon as possible.⁵ The economic crisis that caused the collapse of the Soviet Union makes it difficult to search for a source of income. To recover the country's economy and to lift the economic crisis by selling oil and natural gas to the foreign market is considered as a rational solution for Kazakhstan. However, before accepting any investment for the oil and natural gas industry, Kazakhstan has to be approved by the other coastline states. The unsettled status of the Caspian Sea has been an obstacle to the oil production and pipeline construction in the region, as well as to run oil and gas projects for many years. Therefore, the emergence of cooperation and regional institutions within the Caspian Sea plays an important role in determining the geopolitical position of the country.⁶

Being aware of not achieving any result Kazakhstan decided to make a bilateral agreement with its neighbors. Therefore in 1998 Kazakhstan and Russia signed an agreement about the distribution of the Caspian Sea. In 2003, Kazakhstan, Azerbaijan, and Russia signed another agreement over the regional distribution. As a result of this agreement, the seabed is shared between Kazakhstan (29%), Russia (19%), and Azerbaijan (18%). Iran having the smallest share of the Caspian, argues that this agreement is against international law.⁷

Despite the discussions over the status of the region, the only is the coming together of riparian countries. Azerbaijan, Kazakhstan, and Russia came to terms over the northern part of the Caspian and made a definite share deal.

3. THE INTERVENTION OF GLOBAL POWERS INTO KAZAKHSTAN'S ENERGY SECTOR

3. 1. Russia

Although the Kazakh leadership is trying to balance its 'multi-vector', Russia remains a strong actor in Central Asia and it has tight relations with Kazakhstan. Undoubtedly there is a strong geographical tie as they share a 6,846 km long border. Moreover, 25,6% of the population in Kazakhstan is ethnic Russian, who mostly dwell the northern regions. Although some of the dependency is remarkable in the military, geographical and social aspects, but mainly it comes from the export of oil and natural

⁵ Четин-Байшов, "Каспий Мұнай Мәселесі Және Тарихи Жағдайдағы Қазақстан" *Journal of History* 3/94 (2019), 50-59.

⁶София Черницына., "Проблемы Каспийского Региона: Региональные и Глобальные Аспекты", *Обзоратель* 122/299 (2014), 92-100.

⁷ Darhan Hıdıralı, "Kazakistan'ın Hazar Politikaları", *Hazar'dan Karadeniz'e Stratejik Bakış*, ed. Okan Yeşilot (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014) 265-273.

gas. Despite being the world's second-largest producer of natural gas, Russia still tries to keep the price of natural gas under control by seizing Central Asian energy sources. The main reason for coming over the Central Asian natural gas sector is the possibility of stagnation in the Siberian basin and a desire of using other natural gas fields in the northern part for the future. On the other hand, natural resource reserves in Russian Western Siberia are decreasing day by day. At this point, two options are standing in front of Russia: the first one is investing to process the natural gas fields in Eastern Northern Siberia and the second one is to buy natural gas from Central Asian countries to break the gap in the energy market.

In 2001 the Russian economy started growing owing to the new oil Caspian Pipeline Consortium (CPC) that was launched that year. Despite the CPC's shares are divided between three countries (Russia, Kazakhstan, and Oman) and eight companies, the largest part is owned by Russia. The economic success of Russia comes from the export of hydrocarbon revenues. Prices of energy resources help to strengthen the national economy and set new foreign policy goals. Russian President Vladimir Putin sees the Caspian Sea as a strategic tool in foreign policy to consolidate its role in Europe. As for Russia, it seems without rich energy resources, Central Asia will not be able to take its energy superiority in Europe.⁸

To have a very successful partnership, both countries became members of the same organizations such as the Shanghai Cooperation Organization (SCO), the Eurasian Economic Community (EAEC), and the Collective Security Treaty Organization (CSTO). And the most important organization in the energy sector is the Eurasian Economic Community whose member states are Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia, and Tajikistan. These countries are committed to adopting common policies on trade, migration, currency exchange, and infrastructure development. Over the years EAEC member states started to increase their opportunities to have ties in the energy sector, transport area, trade area, and the Ruble zone.⁹

A few projects, in which Kazakhstan is involved, contribute significantly to the energy sector development in Russia. These projects are mostly connected to the construction of pipelines that would pass through the Russia. For example, the Russian company Lukoil runs a number of projects in Kazakhstan such as Atyrau - Samara (15.5 million tons per year) and Tengiz - Novorossiysk (17 million tons per year) oil pipelines and Central Asia – Center gas pipeline (25 billion cubic meters). In 2007 Lukoil

⁸ Roy Allison, "Strategic Reassertion in Russia's Central Asia Policy", *International Affairs* 80/2 (2004), 277.

⁹ Gregory Gleason, "Behind Uzbekistan's EAEC suspension: The 6+3 initiative", *Central Asia-Caucasus Analyst*, 10/22 (2008), 6-9.

invested \$287 million in several projects and this continues increasingly.¹⁰ In 2007 thanks to the company's support 1.60 million tons of oil and natural gas were produced in the Karachaganak field, and the production rate reached up to 10.5% in the following years. On the other hand, another Russian oil company, Rosneft, operates in the Kurmangazy field and has a 25% share output of the project. Additionally, Rosneft has a 50% of share from the Aday field in the Atyrau region.¹¹ Another Russian Company, Gazprom is the main natural gas supplier today among the Central Asian countries. Gazprom has been working with the gas purchase and sales, gas exploration and production processes, and the establishment of facilities in the region since 2001 in association with Central Asian natural gas producing countries. It also contributes to fuel and heating consumption for some regions in Kazakhstan. Gazprom collaborated with Joint Stock National Company KazMunaiGas and shows an example of successful cooperation throughout Central Asia. A joint venture between Gazprom and KazMunaiGas started under the name KazRosGas in June 2002 to raise the sale of Kazakh natural gas in the foreign market. Gazprom produced approximately 8 billion cubic meters of natural gas in Kazakh fields and exported it to Europe in 2009.¹² In July 2006 the presidents of Kazakhstan and Russia signed a protocol for producing and exporting natural gas in the Karachaganak field. By signing this agreement both countries confirmed that the natural gas producing in the Karachaganak field would be processed at the Orenburg factory (Russia) until 2022.¹³

Nearly 3000 Russian companies have been working in Kazakhstan and have received the biggest part of investments from Russia. The economic structure of the two countries is very similar, as most of the national interests are provided by the energy sector. For this reason, both countries continue to cooperate over the sharing of hydrocarbon reserves of the Caspian Basin. On the one hand, the fact that the economies of the two countries depend on hydrocarbon resources by selling the same products to the foreign market makes them competitors in the international arena.¹⁴

Russia has always been committed to buying Kazakh oil cheaper and selling it to the West more expensive. It is strategically important for Russia to prevent seeking

¹⁰ Sabina Mamedali, "Лукойл Инвестировал 9 млрд Долларов В Экономику Казахстана". *Новая Эпоха*. Erişim 29 Temmuz 2020. <https://yenicag.ru/lukoyl-investiroval-9-mlrd-v-yekonomi/284994/>

¹¹ Геологоразведка. *Rosneft* (Erişim 23 Temmuz 2020).

¹² İlyas Kamalov, *Rusya'nın Orta Asya Politikaları* (Ankara: SFN, 2011), 3.

¹³ Алексей Дундич, "Российский Вклад в Формирование Системы Энергетической Стабильности в Центральной Азии", *Центральная Азия: Актуальные Акценты Международного Сотрудничества*, ed. Валентина Шанкина (Москва: МГИМО–Университет, 2010) 40-43.

¹⁴ Ariel Cohen, *Kazakhstan: The Road to Independence. Energy Policy and the Birth of a Nation* (Singapore: Central Asia-Caucasus Institute, 2008), 54.

alternative export routes such as the Trans Caspian pipeline, considering that Kazakhstan could become a competitor in natural gas exports for Russia. Russia tries to prevent Kazakhstan from turning into an independent and effective energy player by using the vertical bond and institutional opportunities that it used to have. Kazakhstan is looking for alternative and rational solutions under this pressure. On the other hand, some experts in Russia argue that transportation of Kazakh oil through the Tengiz - Novorossiysk pipeline in transit is not profitable for Russia, and claim that Kazakhstan is seeking the best price for itself by implementing a multi-directional energy policy.¹⁵

According to the agreement signed by Gazprom, Turkmen, and Uzbek natural gas has been transferred to Russia through Kazakhstan since 2004. Kazakhstan has decided to carry out various projects on which companies to extract and transport its energy resources and to which markets it is transported, Russia has a great influence on the extraction of energy resources in the region and its transportation to the outside world. Although there are oil refinery factories in Kazakhstan which are connected to Russian gasoline and diesel. How meaningful it is to import oil from the south of Russia to the northern regions of Kazakhstan. Factors such as the oil export routes starting from Kazakhstan, passing through Russia, buying and selling energy resources with this country, membership in regional strategic organizations, most of the oil refinery factories close to Russia, and the lack of Russian power in the Caspian region could change the big energy game. These are the most important problems for Kazakhstan that need to be solved with regards to energy.

3. 2. China

The international dependency of China increases, whose economy has been developing since the 1980s. The biggest dependence comes from energy needs. Having 2.3% oil and 1% natural gas reserves in the world, China consumes 6% of the energy worldwide. While the dependence of the country in question on imported energy sources was 30% in 2003, it is estimated that this rate will reach 70% in 2023.¹⁶ In order to meet the needs, China has been using various strategies. In this sense, 50% of the hydrocarbon resources are transported to this country from the Middle East and 22% from Africa, and China remains adhered to the regions specified today. However, instability in the regions threatens China's energy security.¹⁷ In addition, 70 - 80% of

¹⁵ Zhanat Momynkulov, "Rusya'nın Hazar Bölgesi Enerji Politikasında Kazakistan", *Hazar'dan Karadeniz'e Stratejik Bakış*, ed. Okan Yeşilot (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014) 151-161.

¹⁶ Ren Dongfeng, *The Central Asia Policies of China, Russia, the USA and the Shanghai Cooperation Organization Process: A View from China* (Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, 2003), 7.

¹⁷ Huasheng Zhao vd., *In Central Asia: The View from Washington, Moscow and Beijing* (New – York: M.E. Sharpe, 2007), 160.

the oil exported to the country is supplied from the Malacca Strait, which is under the control of the USA. The fact that this region is under the control of the USA and it could close the transit route going to China should the China - USA tension increase in Taiwan. As an option, China keeps closer to the Central Asian states as they are safer in terms of geographical location.

The collapse of the Soviet Union, the establishment of newly independent states, and the decline of the population in some former Soviet republics offer China new interests and opportunities, especially in the energy sector. After the collapse of the Soviet Union, Kazakhstan established a diplomatic relationship with China in January 1992 in order to resolve borders demarcation issues, since the two countries share a 1782 km long piece of border and they have numerous cultural, linguistic, and historical exchanges in common. Having established diplomatic relations with China, Kazakhstan took a chance to diversify its energy routes which allows it to enter the international market. Since 1992 the Kazakhstan – China relations have been developing significantly well and it became strategically important for Kazakhstan to be less dependent on Russia's transit routes. As Kazakhstan announced its positive attitude to foreign investments and openness for partnership in the oil production sector, China stood by to support financially especially in the energy sector. China officially got into the oil sector in 1997 with buying 60% share in the Aktobe field from AktobeMunaiGas company. Consequently, the Chinese company CNPC invested over 4 billion dollars for the promotion of the stock. Since then China has slowly and firmly been controlling Kazakhstan's energy sector along with other projects providing better conditions for its economy. After the acquisition of oil and natural gas stocks, China has started investing in pipelines construction according to its diversification strategy.¹⁸

Within this strategy, China supports local pipeline projects financially which connects transnational pipelines running into Kazakhstan. At this point, Kazakhstan became a transit country for three routes of the Central Asia-China pipeline. The vital project the Kazakhstan – China Pipeline is considered beneficial for both countries. The Project consists of two parts: the first part Atasu – Alashankou was officially launched in December of 2005, the second part the Kenkiyak – Kumkol section was completed in September of 2009.¹⁹ These routes connect Kazakhstan and China and it seems to be an alternative way to Russian pipelines. The Omsk-Atasu pipeline starting from Russia and going through to Kazakhstan connected to Atasu-Alashankou which also provides

¹⁸ Zada Shalkieva, *Kazakistan Dış Politikası'nda Petrolün Rolü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 56-67.

¹⁹ Ardak Yesdauletova, "Kazakhstan's Energy Policy. Its Evolution and Tendencies", *Journal of Us-China Public Administration* 6/4, (Mayıs 2015), 31-39.

export of Russian oil to China.²⁰ The project, which is planned to transport 200 thousand barrels of oil per day, started working in 2006. China receives the majority of energy resources from the Kumkol field through this pipeline.²¹ There is also a downside of this project which is that the oil pipeline finishes at the border between Kazakhstan and China. Kazakhstan wants this route to be extended to the eastern part of China and even to the Southeast Asian market.

China is seeking diversification ways of oil and natural gas imports from the outside world. In this sense, Kazakhstan is the best candidate to fulfill Beijing's energy policy. Therefore, the Chinese leadership wants its own companies to invest more into the Kazakh energy sector. Today China controls 25% of Kazakhstan's energy industry and it seems to increase in the future. China successfully reached this peak due to the larger fields founded in the Caspian Basin. For example, CNPC bought about 8.33% of shares of Kashagan field which was explored in 2000.

Although the successful cooperation between China and Kazakhstan in the energy sector positively affects the country's foreign policy, it starts reflecting negatively on Kazakhstan's domestic policy. Because China's control of 25% of Kazakhstan's energy sector limits the opportunities of other investor partners coming to the country.²² It is important to note that China's influence on the Kazakh foreign policy has increased gradually, with the increasing relations between Kazakhstan and China, as well as the political and economic developments in the world, among the factors that have influenced Kazakhstan's foreign policy since 2015. It is obvious that in the coming years, China will become an attractive center for developing countries and will be one of the world's largest investors in trade and energy spheres. However, despite the fact Chinese investments and existence impact Kazakhstan's economy positively, there are some domestic downside damages caused to increasing worries about too much control China over the Kazakhstan energy sector. It is known that 25% of the oil stocks of Kazakhstan belong to China and increases from year to year by decreasing shares of other partners. The majority of demonstrations happened in 2016 calling Kazakhstan to stop selling its lands to China. Protestors demanded from the government to take

²⁰ Almas Korzhubayev, "Cooperation Between Russia and China in the Energy Sector Interests, Problems and Prospects". *Oil and Gas Eurasia* <http://www.oilandgaseurasia.com/articles/p/134/article/1427/> Erişim tarihi: 27 Mart 2020

²¹ "Речь об импорте по Казахстанско – китайскому нефтепроводу". *Нефть Канумал* <https://oilcapital.ru/news/export/21-01-2020/pochti-11-mln-tonn-nefti-poluchil-kitay-iz-kazahstana-v-2019-godu> Erişim tarihi: 13 Nisan 2020

²² Xuanli Liao, "A Silk Road for Oil: Sino – Kazakh Energy Diplomacy". *Journal Asia Pacific Business Review* 7(2), (2016),39.

responsibility and cancel the plan.²³

3. 3. The USA

Since Kazakhstan has gained its independence, the USA has actively gotten involved in the country's economy to make sure about the complete denuclearization of the country. In February 1994, Kazakhstan removed all nuclear weapons that belong to Russia. After reaching this goal the Clinton administration focused on the integration with the energy sector which is one of three crucial specificities in Central Asia. Undoubtedly one of the features of the American – Kazakh relations is energy partnership. In 2001, both countries established the US-Kazakhstan Energy Partnership focusing on nuclear security and energy partnership. In 2017 Washington and Astana (today Nur-Sultan) strengthened their tie and changed partnership into the dialog about the energy sector starting in 2018.²⁴

Chevron and ExxonMobil were the first companies that started integrating into Kazakhstan's energy sector. Both companies took over the major oil field Tengiz and formed TengizChevroil Company (TCO) in 1993 by signing PSA for over 40 years along with Lukoil, BG Group, and ENI and has purchased 18% of the Karachaganak field since that year.²⁵ As mentioned previously, Tengiz has been one of the biggest stock since the 1970's with proven high-quality oil reserves of 9 barrels which will be growing up to the following years. 50% of the total cost of the product produced in the field belongs to Chevron and 25% to ExxonMobil. After the creation of TCO, a total of 29.79 million barrels of oil were produced in the specified area in 2019, breaking the record of 27 years. If the total direct payments made by TCO in the same year is USD 8.5 billion, its general investment in Kazakhstan's economy is USD 24 billion. In 2016, TCO requested the expansion of the Tengiz site, and *the Future Growth Wellhead Project* was launched. Within the scope of this project, it is planned to increase crude oil production in the area to 12 million tons. It is estimated that the FGW project will cost about 36.8 billion dollars, and the resulting increase in products is expected to occur in 2022. By taking this step, the USA becomes the largest oil producer in the country by further strengthening its position in Kazakhstan's energy policy.

As Kazakhstan has a positive attitude toward foreign investments, American investors started to become important partners in the energy sector. The main goal of the American strategy regarding Kazakhstan is to weaken the Russian policy over the

²³ Raimondi, "Central Asia Oil and Gas Industry – The External Powers' Energy Interests in Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan", 30-32.

²⁴ Office of International Affairs, "U.S.-Kazakhstan Energy Partnership" (Erişim 28 Temmuz 2020).

²⁵ Rosemarie Forsythe, *The Politics of Oil in the Caucasus and Central Asia* (Abingdon-on-Thames: Routledge, 1996), 267.

country. Kazakhstan is the crucial point that allows the diversification of American's energy partnership. Therefore, the American administration made commitments to construct export routes starting from this country to Europe. The first step to the saving status quo was the construction of the CPC project in 2001 with the 1505 km long had been reformed and became the only pipeline running across Russia. CPC pipeline is the central line exporting oil from major stocks in Kazakhstan such as Tengiz, Korolevskoye ve Karachaganak to the Russian marine terminal Novorossiysk. Kazakhstan loaded its first tanker in 2001 thanks to CPC. At the moment there is another project BTC which is also supported by the USA and Kazakhstan. The pipeline starts from Baku and goes to Turkey.

3. 4. European Union

After oil prices were risen by OPEC at the beginning of the millennium, the importance of the Caspian Region increased significantly. Moreover, the export of Caspian reserves can be a good alternative to Russian hydrocarbon resources in the international market. For this purpose, the EU started assisting Kazakhstan with Interstate Oil and Gas Transport to Europe (INOGATE) and the Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia (TRACECA) programs in 1995. The major goals of the INOGATE Program are to support the efforts of the newly independent states in the following topics:

- Development and modernization of the regional gas transportation system, transportation of oil and petroleum products;
- Identification of alternative routes for carbohydrate transport from the Caspian Sea and Central Asia to the European and Western markets.²⁶

After the collapse of the Soviet Union, the country started cooperating with large European oil companies in investigating and producing the Caspian hydrocarbon resources. The EU-Kazakh relationship has been growing gradually since both sides established diplomatic relations in 1992. A number of bilateral agreements for political, economic, energy politics were signed cooperating with Germany, France, Italy, and the United Kingdom. But the first step was the Partnership and Cooperation Agreement signed in 1995 for a decade, finally, it was put into practice in 1999. As a part of the European energy, the strategy was creating the North Caspian Operating Company (NCOC) consortium which includes European companies such as Total, Eni, and Royal Dutch Shell that work on the offshore Kashagan oil field.

²⁶ Yerik Ilyassov, *Avrupa Birliği'nin Orta Asya'ya Yönelik Politikası ve Kazakistan* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 30-35.

European Union countries	Oil and Natural Gas Basins
Eni (Italy)	Karachaganak, Kashagan
Total E&P Kazakhstan (France)	Kashagan
Royal Dutch Shell (Holland)	Kashagan
British Gas (UK)	Karachaganak
Repsol YPF (Spain)	South Jambai
Petrom (Austria)	Tasbulat, Aktas
Maersk Oil (Denmark)	Dunga

A number of bilateral agreements for political, economic, energy politics were signed cooperating with Germany, France, Italy, and the United Kingdom. Today the Energy sector is one of the crucial features for economic development in the Kazakh-European relationship, as European countries look for new alternative ways for fulfilling their energy needs. Anyway, most of the oil exports goes to whereas the export of natural gas goes to Russia and China.²⁷ The growing share of Kazakhstan oil's export is delivered through BTC and CPC pipelines from major fields of the country. In this sense, Kazakhstan supported these two projects. They could soften the task regarding diversification of routes for increasing shares of the Tengiz, Karachaganak, and Kashagan fields. On the other hand, Kazakhstan is still dependent on Russia in exporting natural gas.

Although Kazakhstan became an important partner in the global energy sector serves its economic and political developments, this process has some unfavorable challenges as well. The foremost barrier is the high costs for transportation including a long duration of shipping.²⁸ Non-developed transport networks might be the actual reason why the former Soviet republics barely established connection after independence. Consequently, they mainly maintain their old Soviet bloc routes in the CIS framework and try to find a cheaper, better way for exporting. The Caspian Pipeline Consortium (CPC) remains the leading channel for the supply of oil from Kazakhstan to Europe, which accounts for 39.6% of Kazakhstan's oil exports. Previous financial problems (CPC debt) and supply security issues (protracted expectations of oil from the Caspian shelf), which cast doubt on the project's profitability, scared off European investors, who reduced their stake in CPC to 4% against the initial 10.6%. This made it

²⁷ Luca Anseschi, "The Tyranny of Pragmatism: EU-Kazakhstani Relations", *Europe-Asia Studies* 66/1 (2014), 7-8.

²⁸ Renata Mantel, "EU – Central Asia Relations in the Energy Sector with Special Focus on Kazakhstan", *L'Europe en Formation* 375 (Haziran 2015), 2-15.

impossible for them to influence the progress of the project.²⁹

3. 5. Turkey

Turkey was the first state which recognized Kazakhstan as a sovereign country in 1991. While it was being a part of the Soviet Union separated by political and historical circumstances, the connection between the countries had been lost. But when the crash came up to Soviet-era Kazakhstan and Turkey restored their relations. Turkey and Kazakhstan officially signed an agreement on political, trade, economic, scientific, technical, cultural, and social communication issues in 1991, diplomatic relations started in 1992, the embassies of both countries were opened, as the Turkish growing economy depends on the natural resources from abroad. In 2008 its energy needs were around 70% of imports, a year later it increased up to 90%.³⁰ In this sense, given the index makes Turkey's geography perfect to be a transit country between Europe and Central Asia. European countries see Turkey as an optional route to weaken its dependency on Russian exports.³¹

After gaining its independence Kazakhstan became a significant country for Turkey in the Caspian basin. In this context, Turkey is a good solution for diversifying energy transportation routes for Kazakh hydrocarbon resources. The vast amount of hydrocarbon resources are a secure supply for Turkey. From the energy security perspective, Kazakhstan has a high potential to contribute to Turkish energy supply security. So, Turkish-Kazakh energy relations need a new partnership apart from the KTM.

As has been mentioned above, Kazakhstan is dependent on Russian energy routes, for changing this dependency Turkey applied for the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) pipeline. The BTC is the main project and alternative route for diversifying export routes for both countries.³² However, the Russian Federation has been trying to keep Kazakhstan dependent on it. Russia has always been using the power of its hydrocarbon resources as a foreign policy tool. As a result, Russia was always against the possible expansion of BTC. Besides Russia, pressed Kazakhstan for the expansion of the pipeline and threatened with economic and military actions which became popular after

²⁹Михаил Лихачев, "Нефтяные инфраструктурные проекты ЕС и Казахстана", *Российский Институт Стратегических Исследований* (25 Nisan 2020).

³⁰ Gareth Winrow, "Turkey: An Emerging Energy Transit State and Possible Energy Hub", *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs* 46/3 (2011), 79-91.

³¹ Dastan Almen, *Turkish policy towards Kazakhstan* (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 64.

³² Esra Hatipoğlu, "Türkiye Kazakistan İlişkileri", *Türkiyenin Avrasya Macerası*, ed. Mustafa Aydın (Ankara: Nobel Basımevi, 2007), 275-324.

the Georgian Crisis in 2008.³³

CONCLUSION

As the most successful country in Central Asia, Kazakhstan identifies with the Turkic nomadic past, Islamic culture and civilization, as well as the multinational education that is a Soviet heritage. During the last thirty years of independence, Kazakhstan has become a country with a positive profile in the international community. By the 1990's collapse of the Soviet Union, the Kazakh leadership had been concerned by the difficulties of building a state and staying apart from other former Soviet countries in the global arena without being part of a large union. However, after a short time, the hydrocarbon resources of the country were discovered as the "pearl of Central Asia". In pursuit of the black gold, global powers were attracted by the state in terms of the wealth of hydrocarbon resources, which coincides with the period of the state-building efforts. The question is whether it will fall into the trap and suffer like other oil-producing countries. Additionally, the economic crisis experience caused after the collapse of the Soviet Union forces Kazakhstan to lead a multi-vector policy with the regional and global powers.

This paper shows that the hydrocarbon resources take up a significant place in the foreign policy of Kazakhstan and make an impact on its regional status in Central Asia. The country attempts to balance relations with the world's most powerful actors such as the USA, Russia, China, European countries and also benefits from these partnerships. Having hydrocarbon resources, which is the main goal of the strategy of the great powers in Central Asia, not only provides an advantage for Kazakhstan but also brings a disadvantage. There are some problems researched in this study: landlocked geography which is the main reason for the economic dependency on Russia, border and land problems with China and Russia, demographic issues, decrease of energy income, religious extremism and terrorism, the American presence in Central Asia, etc. To prevent these problems, Kazakhstan follows a balanced and multi-vector policy. To reduce its dependence without having tension between Russia and China, it increases the radius over other countries and tries to support the process of strengthening its independence.

As long as China tries over the years to get into the energy sector of Kazakhstan to fulfill its needs in energy, which will predictably increase its radius by 2030 – 2050 leaving behind the USA. Kazakhstan is the best transit country for both Eurasian and Islamic countries. As for the USA, it takes a significant place in the growing and

³³ Halil Yavuz, *A Comparative Study of Turkey's Energy Security Policies Towards Kazakhstan and Iraq* (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 65.

flourishing energy sector of Kazakhstan. The USA keeps offering opportunities to the country in such great areas as macroeconomic policies, innovative education, and administrative training. It's a matter of fact that Kazakhstan will have been leading a multi-vector energy policy for a long period of time. Another fact is that Russia is an exporter of hydrocarbon resources but it is also a competitor at the same time. This is the main feature that sets Russia apart from other actors such as the USA, the EU, China, the main consumer countries of oil and natural gas. At least this situation makes Kazakhstan better and fosters collaboration with other countries as equal business partners.

Although Kazakhstan tries to diversify export ways in the energy sector, Russia still has a great influence on the extraction and delivery of energy resources in the region to the outside world. There are some facts such as the oil export routes starting from Kazakhstan's territory passing through Russia, the purchase and sale of energy resources with this country, membership in regional strategic organizations, being close to oil refinery factories of Russia, and the absence of a third power that could change the energy game in the Caspian region. In the southern part of Kazakhstan there are refinery factories to process oil, but this is still not enough to process all the oil for export. How meaningful is it to import petroleum products from the south of Russia to the northern regions of Kazakhstan and to send the majority of oil products to Russia's oil processing factories? These are some of the important issues that need to be answered in the Kazakh energy sector.

Today, international conflicts, natural disasters, pandemics happening in the world influence the global oil and natural gas prices. Therefore, this also affects the country's export process. In this context, we see that COVID-19, which took effect in 2020, had a severe blow to oil prices. In the report of the Minister of Energy of Kazakhstan Nurlan Nogayev at the meeting of the Council of Ministers, declared that 51.5 million tons of oil were produced between January and June of 2020. It is determined that this figure has decreased to 1.4% compared to the last year. Although the trade route between Kazakhstan and China has been stopped, the export of oil and natural gas products has not stopped. However, the decrease in the oil price compared to the world market will cause a serious crisis in the economy of Kazakhstan. The crisis around the coronavirus epidemic is certain to have a significant impact on the economy of Kazakhstan and will soon cause an increase in inflation and a decrease in the income of energy and metallurgy companies. Even if the effects of the epidemic on the economy of Kazakhstan will improve, its economic developments may stall.

In my opinion, Kazakhstan should promote the economic and export diversification of all raw materials found in the territory of the country. It is necessary to

invest in technology for producing more oil and natural gas, and it is important for the country to employ educated experts in the energy sector. The country has to maintain good relations with its neighbors and continue a well-balanced policy as well. In conclusion, we should point out that the price of oil seems to be dependent on the global financial market, not on the oil market, and on fact this situation increases the risks in the state and the oil sector.

REFERENCES

Aitmakhanov, Nurzhan. "The Oil Factor in the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan", *Taiwan International Studies Quarterly*, 2/2 (2006), 64-79.

Anceschi, Luca. "The Tyranny of Pragmatism: EU-Kazakhstani Relations". *Europe-Asia Studies* 66 /1 (2014), 7-8.

Allison, Roy. "Strategic Reassertion in Russia's Central Asia Policy". *International Affairs* 80/2 (2004), 277.

Almen, Dastan. *Turkish policy towards Kazakhstan*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013. <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12616294/index.pdf>

Cohen, Ariel. *Kazakhstan: The Road to Independence. Energy Policy and the Birth of a Nation* Singapore: Central Asia-Caucasus Institute, 2008.

Cummings, Sally. *Kazakhstan: Power and Elite*. New York: I.B. Tauris, 1. Basım, 2005.

Dünya Enerji Konseyi Türk Milli Komitesi. *Petrol ve Doğal Gaz Çalışma Grubu Petrol Alt Çalışma Grubu Raporu*. Ankara: Türk Milli Komitesi, 2017. https://www.dunyaenerji.org.tr/wp-content/uploads/2017/10/petrol_raporu_304.pdf.

Dongfeng, Ren. *The Central Asia Policies of China, Russia, the USA and the Shanghai Cooperation Organization Process: A View from China*. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, 2003.

Forsythe, Rosemarie. *The politics of oil in the Caucasus and Central Asia*. Abingdon-on-Thames: Routledge, 1. Basım, 1996.

Gleason, Gregory. "Behind Uzbekistan's EAEC suspension: The 6+3 initiative". *Central Asia-Caucasus Analyst*, 10/22 (2008), 6-9.

Hatipoğlu, Esra. “Türkiye Kazakistan İlişkileri”. *Türkiyenin Avrasya Macerası*. ed. Mustafa Aydın. 275-324. Ankara: Nobel Basımevi, 2007.

Hıdıralı, Darhan. “Kazakistan’ın Hazar Politikaları”. *Hazar’dan Karadeniz’e Stratejik Bakış*. ed. Okan Yeşilot. 265-273. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.

Ilyassov, Yerik. *Avrupa Birliği’nin Orta Asya’ya Yönelik Politikası ve Kazakistan*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/33522/312454.pdf?sequence=1>

Kamalov, İlyas. *Rusya’nın Orta Asya Politikaları*. Ankara: SFN, 2. Basım, 2011.

Korzhubaev, Almas. “Cooperation Between Russia and China in the Energy Sector Interests, Problems and Prospects”. *Oil and Gas Eurasia* <http://www.oilandgaseurasia.com/articles/p/134/article/1427/> Erişim tarihi: 27 Mart 2020.

Liao, Xuanli. “A Silk Road for Oil: Sino – Kazakh Energy Diplomacy”. *Journal Asia Pacific Business Review* 7(2), (2016), 39.

Mantel, Renata. “EU – Central Asia Relations in the Energy Sector with Special Focus on Kazakhstan”. *L’Europe en Formation* 375 (Haziran 2015), 2-15. https://www.researchgate.net/publication/277137464_EUCentral_Asian_Relations_in_Energy_Sector

Mamedli, Sabina. “Лукойл Инвестировал 9 млрд Долларов В Экономикү Казахстана”. *Новая Эпоха*. 29 Temmuz 2020 <https://yenicag.ru/lukoysl-investiroval-9-mlrd-v-yekonomi/284994/>

Momyнкуlov, Zhanat. “Rusya’nın Hazar Bölgesi Enerji Politikasında Kazakistan”. *Hazar’dan Karadeniz’e Stratejik Bakış*. ed. Okan Yeşilot. 151-161. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.

Office of International Affairs. “U.S.-Kazakhstan Energy Partnership”. Erişim 28 Temmuz 2020. <https://www.energy.gov/ia/international-affairs-initiatives/us-kazakhstan-energy-partnership>

Raimondi, Paolo. “Central Asia Oil and Gas Industry – The External Powers’ Energy Interests in Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan”. *SSRN*. Erişim 15 Temmuz 2020. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3386053

Shalkeieva, Zada. *Kazakistan Dış Politikası’nda Petrolün Rolü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Winrow, Gareth. “Turkey: An Emerging Energy Transit State and Possible Energy Hub”. *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs* 46/3 (2011), 79-91. <https://doi.org/10.1080/03932729.2011.601118>

Yavuz, Halil. *A Comparative Study of Turkey's Energy Security Policies Towards Kazakhstan and Iraq*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018. <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12622015/index.pdf>

Yesdauletova, Ardak. “Kazakhstan’s Energy Policy. Its Evolution and Tendencies”. *Journal of US – China Public Administration* 6 /4 (Mayıs 2015), 31-39.

Yüce, Çağrı. *Kafkasya ve Orta Asya: Enerji Kaynakları Üzerinde Mücadele*. Ankara: Ötüken Kitabevi, 1. Basım, 2006.

Zhao, Huasheng vd.. *In Central Asia: The View from Washington, Moscow and Beijing*. New – York: M.E. Sharpe, 1. Basım, 2007.

Дундич, Алексей. “Российский Вклад в Формирование Системы Энергетической Стабильности в Центральной Азии”. *Центральная Азия: Актуальные Акценты Международного Сотрудничества*, ed. Валентина Шанкина. 40-43. Москва: МГИМО–Университет, 2010.

Лихачев, Михаил. “Нефтяные инфраструктурные проекты ЕС и Казахстана”. *Российский Институт Стратегических Исследований*. Erişim 25 Nisan 2020. <https://riss.ru/analytics/2609/>

Четин, Нұрсұлу vd. “Каспий Мұнай Мәселесі Және Тарихи Жағдайдағы Қазақстан”. *Journal of History*, 3/94 (2019), 50-59. <https://doi.org/10.26577.JH-2019-3-h7>

Черницына, София. “Проблемы Каспийского Региона: Региональные и Глобальные Аспекты”, *Обозреватель* 122/299 (2014), 92-100. http://www.observer.materik.ru/observer/N12_2014/092_100.pdf

FINANSAL TABLOLARDAKİ HİLE OLASILIĞININ KİLİT DENETİM KONULARINA ETKİSİ: BORSA İSTANBUL'DA BİR ANALİZ

Başak ERDEM*

ORCID ID: 0000-0002-9858-1266

Öz: Denetim raporlarının daha kapsamlı hale getirilmesi için, ulusal ve uluslararası denetim standartlarında yapılan yeni düzenlemelerden biri, halka açık şirketlerin bağımsız denetim raporlarında kilit denetim konularının açıklanmasıdır. Bu çalışmanın amacı, finansal tablolarda sunulan bilgilerde hile yapılma olasılığının, bağımsız denetim raporlarında açıklanan kilit denetim konularına etkisini incelemektir. Bu amaçla, BIST-100 de işlem gören 85 şirketin 2018-2019 yıllarına ait verileri, genelleştirilmiş sıralı logit model kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, Beneish puanına göre belirlenen finansal tablolarda hile yapma olasılığı bulunan şirketlerin, açıkladıkları kilit denetim konusu sayısında farklılıklar bulunmaktadır. Bulgular, aynı yıl içerisinde hile yapma olasılığı artarken kilit denetim konusu sayılarının arttığı ancak bir önceki yıl meydana gelen hile yapma olasılığına göre bir sonraki yıl hile yapma olasılığının kilit denetim sayısında daha az etki ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda bir önceki yıl açıklanan kilit denetim sayısı geçen yıldan fazla ise bir sonraki yıl bu oranın kilit denetim sayısı bir olmasına göre çok daha az olduğu belirlenmiştir. Yapılan bu çalışma ile yıllar itibarıyla kilit denetim konusu sayısının ve içeriğinin nitelikli olarak takibinin denetim kalitesini artırıcı yönde etkili olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Finansal Tablo Hileleri, Denetim, Kilit Denetim Konuları, Beneish Skoru, Genelleştirilmiş Sıralı Logit Model.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Muhasebe ve Denetim Bölümü, berdem@ticaret.edu.tr

Geliş Tarihi: 01/10/2020

Kabul Tarihi: 09/10/2020

THE EFFECT OF THE PROBABILITY OF FRAUD IN FINANCIAL STATEMENTS ON KEY AUDIT MATTERS: AN ANALYSIS IN BORSA ISTANBUL

Abstract: One of the new regulations made in national and international auditing standards to make the audit reports more comprehensive is the disclosure of key audit matters in the independent audit reports of public companies. The purpose of this study is to examine the effect of the possibility of fraud in the information presented in the financial statements on the key audit matters explained in the independent audit reports. The data for 2018-2019 of 85 companies traded in BIST-100 were analyzed using a generalized sequential logit model. According to the Beneish score findings, there are differences in the number of key audit matters disclosed by the companies that are likely to engage in fraudulent financial statements. The findings show that the probability of fraud increased during the same year, while the number of key audit matters increased, but the probability of fraud in the next year had less impact on the number of key audits than the probability of fraud occurred in the previous year. At the same time, if the number of key audits announced in the previous year was more than last year, it was determined that this rate was much less than the number of key audits in the next year. With this study, it is possible to argue that monitoring the number of KAM and its content over the years affects the quality of the audit.

Keywords: Financial Statement Fraud, Audit, Key Audit Matters, Beneish Score, Generalized Sequential Logit Model.

GİRİŞ

Geçtiğimiz on yıl boyunca, finansal tablolarda yapılan hileler nedeniyle oluşan skandallar ve diğer sorunlar, dünya genelindeki düzenleyici ve denetleyici kurumların gündeminde yer almaktadır. İşletmelerin, varlıklarını, gelirlerini ve kârlarını olduğundan fazla veya borçlarını, giderlerini ve zararlarını olduğundan az göstererek finansal hesapları manipüle etme eğilimleri nedeniyle gerçeğe uygun olmayan raporlar ortaya çıkmaktadır. Gerçeğe uygun şekilde sunulmayan finansal tablolara dayanarak karar alan kullanıcılar için bu durumun bir çok olumsuz etkisi olmaktadır. Özellikle halka açık şirketlerin, finansal tablolarında hileye başvurmaları tüm kamuoyunun dikkatini finansal tablo hazırlama sürecine odaklamıştır. Bu noktada finansal tablolardaki bilgilerin

gerçeğe uygunluğunun denetlenmesi ve denetim sonuçlarının sunulması finansal tablo kullanıcıları açısından büyük önem arz etmektedir.

Düzenleyici ve denetleyici kurumlar, dünya genelinde yaşanan söz konusu sorunlar nedeniyle finansal raporlama ve denetim alanında yaşanan itibar kaybının önüne geçmek için çalışmalar başlatmıştır. Bu alışmalar mevcut düzenlemelerin revize edilmesi ve yeni düzenlemelerin geliştirilmesini içermektedir. Söz konusu çalışmalardan biri de, denetime ilişkin güvenilirliği artırılması ve daha fazla şeffaflığın sağlanarak, denetçi raporunun bilgi kullanıcıları ile iletişim değerinin artırılmasını amaçlayan “Kilit Denetim Konuları (KDK)” ile ilgilidir. Bu amaçla Uluslararası Denetim ve Güvence Standartları Kurulu (The International Auditing and Assurance Standards Board- IAASB) tarafından, Ocak 2015’de, Uluslararası Denetim Standardı (International Auditing Standards- IAS) 701- “Kilit Denetim Konularının Bağımsız Denetim Raporunda Bildirilmesi” standardını yayımlamıştır. Türkiye’de ise Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurulu (KGK)’ da, bu gelişmelere paralel olarak KDK’ların denetim raporlarında bildirilmesine ilişkin denetçinin sorumluluklarını düzenleyen, “Kilit Denetim Konularının Bağımsız Denetim Raporunda Bildirilmesi” başlıklı Bağımsız Denetim Standardını (BDS 701) 09.03.2017 tarihli ve 30002 sayılı Resmi Gazete’ de yayınlanmıştır. BDS 701 borsada işlem gören şirketler için 01.01.2017 tarihinden itibaren, 6102 sayılı TTK ile denetime tabi olan diğer şirketler için ise 01.01.2018 tarihinden itibaren yapılan denetimlerde uygulanacaktır.

Bu çalışmada, finansal tablolarda hile yapılma olasılığının, denetim raporlarında açıklanan KDK’lar üzerinde bir etkiye sahip olup olmadığı incelenmiştir. Bu amaçla BIST-100 de işlem gören 85 şirketin 2018-2019 yıllarına ait verileri analiz edilmiştir.

Çalışmada öncelikle finansal tablo hileleri ve KDK’lara ilişkin tanımlamalara yer verilmiş ve KDK’ları etkileyen unsurlar ile ilgili yapılan çalışmalara ilişkin literatür araştırması yapılmıştır. Daha sonra uygulama bölümünde araştırmanın amacı, veri seti, finansal tablolarda hile yapılma olasılığı ile KDK’lar arasındaki ilişkiyi tespit etmek için genelleştirilmiş sıralı regresyon analizine ait sonuçlar ve bunlara ait yorumlara yer verilmiştir.

1. FİNANSAL TABLO HİLELERİ

İşletme yöneticilerinin, şirketlerin finansal tablolarında sunulan bilgiler üzerinde, finansal tabloların hazırlanma sürecinde, finansal bilgileri ve finansal durumu olumlu göstermek adına kasıtlı olarak müdahalede bulunması sonucunda finansal tablo hileleri oluşmaktadır. Amerikan Sertifikalı Kamu Muhasebecileri Kurumu (AICPA- American Institute of Certified Public Accountant), finansal tablo hilelerini “mali tab-

lo kullanıcılarının aldatılması amacıyla finansal tablolardaki rakam veya açıklamaların genel kabul görmüş muhasebe ilkelerine uygun olarak düzenlenmemesi ve maksatlı bir şekilde tahrif edilmesi ve/veya açıklanması gereken bilgilerin ihmal edilmesi” şeklinde tanımlamıştır. Finansal tablo hileleri, çoğunlukla yöneticiler tarafından veya onların yönlendirdiği çalışanlar tarafından yapılmaktadır.¹ Ayrıca halka açık şirketlerde daha yaygındır.²

“BDS 240 Finansal Tabloların Bağımsız Denetiminde Bağımsız Denetçinin Hileye İlişkin Sorumluluklarının Yayınlanması” standardında, yönetim tarafından yapılabilecek finansal tablo hileleri; “i) finansal tabloların hazırlanmasında kullanılan muhasebe kayıtlarının veya bu kayıtları destekleyen belgelerin manipüle edilmesi, tahrif edilmesi (evrakta sahtecilik dâhil) veya değiştirilmesi, (ii) finansal tablolara yansıtılması gereken olay, işlem veya diğer önemli bilgilere kasıtlı olarak yer verilmemesi veya bunların yanlış yansıtılması, (iii) tutar, sınıflandırma, sunum biçimi veya açıklamaya ilişkin muhasebe ilkelerinin kasıtlı olarak yanlış uygulanması.” olarak belirtilmiştir.

Finansal tablolarda yapılan hileler yetkili kişilerce yapılan denetimler ve incelemeler sonucunda ortaya çıkartılabileceği yada tahmin edilebileceği gibi, kamuya açıklanan finansal bilgilerden hareketle akademik çalışmalar sonucu ortaya konulan modeller ile de açığa çıkartılabilmektedir. Bu açıdan finansal tablo hilesinin varlığını kanıtlamak oldukça zor olmakla beraber, bu durumu tahmin edebilmek adına modeller geliştirilmiştir. En sık kullanılan analiz yöntemlerinden bazıları trend analizi, dikey analiz ve oran analizi yöntemlerine göre finansal tablo analizi, Altman Z-skoru ve Beneish modelidir.³ Bu çalışmada finansal tablolardaki hile olasılığının tespit edilmesinde Beneish modeli kullanılmıştır.

2. KİLİT DENETİM KONULARI (KDK)

KDK, finansal tablo kullanıcılarının yürütülen denetime ilişkin daha fazla bilgilendirilmesi ihtiyacına yönelik oluşturulan bir mekanizmadır. KDK, cari döneme ait

¹ Mustafa Uğurlu & Şerafettin Sevim, “Finansal Tablolardaki Hile Riskinin Tahmin Edilmesinde Karma Modellerin Nispi Başarısı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/1 (2015), 66; Nejat Bozkurt, *İşletmelerin Kara Deliği Hile: Çalışan Hileleri* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2009), 65.

² İdris Varıcı, “Hileli Finansal Raporlama Açısından Denetçinin Sorumluluğu: İMKB’de Faaliyet Gösteren İşletmelerin Denetim Raporlarının İncelenmesi”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi* 5 (Ocak 2012), 126; Kıymet Çalyurt & Duygu Tunaloğlu Tezgel, “Sigorta Şirketlerinde Finansal Tablo Suistimalleri”. *Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi* 15/46 (Ekim 2015), 38.

³ Normah Binti Omar vd., “Predicting Fraudulent Financial Reporting Using Artificial Neural Network”. *Journal of Financial Crime* 24/2 (Mayıs 2017), 363.

finansal tabloların denetiminde, denetçinin mesleki muhakemesine göre denetim sırasında dikkat gösterdiği konulardan en çok önem arz eden konular olarak tanımlanabilir.⁴ KDK'ların bildirilmesindeki amaç, yürütülen denetime ilişkin daha fazla Őeffaflık sağlanarak denetçi raporunun iletişimsel değerinin artırılması ve finansal tabloların denetiminde en çok önem arz eden konuların kavranmasında finansal tablo kullanıcılarına ilave bilgiler sağlamaktır (BDS 701 md.2). BDS 701'de KDK'ların belirlenmesi ve konularının bildirilmesi (açıklanması), üst yönetimden sorumlu olanlarla kurulacak iletişim ve belgelendirme ile ilgili esaslarda hükümler bulunmaktadır.

KDK'lar, denetçinin üst yönetime bildirdiği önemli konular arasından yüksek düzeyde dikkat edilecek olanlardır. Denetçi KDK'ları belirlerken; (i) nemli yanlışlık riski daha yüksek olarak değerlendirilen veya ciddi riskli olduğu belirlenen alanlar, (ii) Yüksek tahmin belirsizliğine sahip olduğu belirlenen muhasebe tahminleri dâhil yönetimin önemli yargılarını içeren finansal tablo alanlarına ilişkin önemli denetçi yargıları, (iii) Dönem içinde gerçekleşen önemli olay veya işlemlerin denetime olan etkileri, olmak üzere üç hususu dikkate alınmalıdır (BDS 701, md.9). Üst yönetime bildirilen bir konunun KDK olup olmadığının belirlenmesinde göz önünde bulundurulacak diğer ölçütler standartta belirtilmiş olup, bunlardan bazıları hata veya hile kaynaklı yanlışlıkların nitelik veya nicelik bakımından önemli görülmesi ve iç kontrol zayıflıkları ya da kontrollerin yönetim tarafından ihlal edilme olasılığıdır.

BDS 701'e göre kilit denetim konuları denetim raporlarında ayrı başlık ve bölümde raporlanmaktadır. Bu başlık altında, KDK olarak belirlenmesinin sebebi ve denetimde konunun nasıl ele alındığı açıklanmalıdır. Ayrıca ilgili kilit denetim konusuna yönelik bir dipnot olması durumunda, bu dipnota atıfta bulunulmalıdır.

3. LİTERATÜR

KDK'ların denetim raporlarında açıklanması, denetim uygulamalarında yeni bir konu olmasına rağmen, daha önce yapılan akademik çalışmalarda farklı alanlar için kapsamlı bir Şekilde incelenmiştir. Yapılan alışmalarda KDK'lar ile çeşitli unsurlar arasındaki ilişkiler araştırılmış olup, bu unsurlar konulara göre; yatırımcı kararları ve

⁴ Jean Bedard vd., "Consequences of Expanded Audit Reports: Evidence from the Justifications of Assessments in France", *A Journal of Practice & Theory Advance* 38/3 (Ağustos 2019), 24.

sermaye piyasalarının tepkileri⁵, denetçinin sorumluluğu⁶, denetçinin yargısı⁷, şirket ve denetçi özellikleri⁸, olarak sınıflandırılabilir.

KDK'lar ile ilgili ülkemizdeki akademik çalışmalar incelendiğinde, çalışmaların çoğunun, standardın uygulanmaya başlandığı, 2017 yılı denetim raporlarının sonuçlarına odaklandığı görülmektedir. Bu çalışmaların bulguları, KAM türlerinin gelir, ticari alacaklar, sabit kıymetler, maddi varlıklar ve stoklar üzerine yoğunlaştığını göstermektedir.⁹

⁵ Bu konuda bk: Brant E. Christensen vd., “Do Critical Audit Matter Paragraphs in the Audit Report Change Nonprofessional Investors' Decision to Invest?” *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 33/4 (Kasım 2014); Pran Krishansing Booklaky & Reiner Quick, “Bank Directors' Perceptions of Expanded Auditor's Reports”, *International Journal of Auditing* 20/2 (Mart 2016); Bedard, “Consequences of Expanded Audit Reports”; Elizabeth Gutierrez vd., “Consequences of Adopting an Expanded Auditor's Report in the United Kingdom”, *Review of Accounting Studies* 23 (Temmuz 2018); Lennox vd., 14 Temmuz 2020); Louis Philippe Sirois vd., “The Informational Value of Key Audit Matters in the Auditor's Report: Evidence from an Eye-Tracking”, *Accounting Horizons* 32/2 (Haziran 2018); (Rapley vd. 10 Temmuz 2020); Annette Köhler vd., “The Effects of Key Audit Matters in The Auditor's Report's Communicative Value: Experimental Evidence From Investment Professionals and Non-Professional Investors”, *Accounting in Europe* 17/2 (Şubat 2020).

⁶ Bu konuda bk; Kelsey Brasel vd., “Risk disclosure preceding negative outcomes: “The Effects of Reporting Critical Audit Matters on Judgment of Auditor Liability”, *The Accounting Review* 91/5 (Eylül 2016); Christine Gimbar vd., “The Effect of Critical Audit Matter Paragraphs and Accounting Standard Precision on Auditor Liability”, *The Accounting Review* 91/67 (Ocak 2016); Jeremy M. Vinson vd., “The Effects of Critical Audit Matter Removal and Duration on Jurors' Assessments of Auditor Negligence”, *Auditing: A Journal of Practice & Theory* 38/3 (2019); Milton Segal, “Key Audit Matters: Insight From Audit Experts”. *Meditari Accountancy Research* 27/3 (Haziran 2019); Thanyawee Pratoomsuwan & Orapan Yolrabil, “Key Audit Matter and Auditor Liability: Evidence from Auditor Evaluators in Thailand”. *Journal of Applied Accounting Research* (Temmuz 2020).

⁷ Bu konuda bk; Karsten Asbahr & Klaus Ruhnke, “Real Effects of Reporting Key Audit Matters on Auditors' Judgment and Choice of Action”. *International Journal of Auditing*, 23/2 (2019); Nicole V. Sakel Ratzinger & Jochen Theis, (2019). “Does Considering Key Audit Matters Affect Auditor Judgment Performance?” *Corporate Ownership & Control* 17/1 (Aralık 2019).

⁸ Bu konuda bk; Laura Sierra-García vd., “Understanding the Determinants of the Magnitude of Entity-Level Risk and Account-Level Risk Key Audit Matters: The Case of the United Kingdom”, *The British Accounting Review* 51/3 (Nisan 2019); Catarina Ferreira & Ana Isabel Morais, “Analysis of the Relationship Between Company Characteristics and Key Audit Matters Disclosed”, *Revista Contabilidade & Finanças* 31/83 (Ekim 2019); Ines Pinto & Ana Isabel Morais, “What matters in disclosures of key audit matters: Evidence from Europe”, *Journal of International Financial Management & Accounting* 30 (Aralık 2019).

⁹ Bu konuda bk. Yasemin Ertan & Ekinç Kızık, “Kilit Denetim Konuları: BİST İmalat Sektöründe Faaliyette Bulunan İşletmelerin 2017 Yılı Denetim Raporlarının İncelenmesi” *Muhasebe ve Finansman Dergisi* Özel Sayı (Ağustos 2019); Aşegül Çiğner vd., “Bağımsız Denetçi Raporlarında Yer Alan Kilit Denetim Konularının Analizi: Borsa İstanbul Örneği”, *Mali Çözüm Dergisi* 29/153 (Mayıs/Haziran 2019); Fevziye Kalıpçı Çağırın & İdris Varıcı, “Bağımsız Denetim Standardı (Bds) 701 Çerçevesinde Kilit Denetim Konuları: Borsa İstanbul İmalat Sanayi Sektöründeki İşletmelerin Denetim Raporları Üzerine Bir Analiz”, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi* 22 (2019); Nalan Akdoğan, & Samet Bülbül, “Bağımsız Denetçi Raporlarında Kilit Denetim Konularının Bildirilmesinde Bist 100 Şirketlerindeki İlk Uygulama Sonuçlarının Değerlendirmesine Yönelik Bir Araştırma”, *Muhasebe ve Denetim Bakış* 18/56 (2019); Ahmet Gökğöz, “Kilit Denetim Konularının Bağımsız Denetçi Raporunda Bildirilmesi ve Borsa İstanbul'da İşlem Gören İşletmeler Üzerine Bir Araştırma”, *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies* 4/2(2018); Şaban Uzay & Çağrı Köylü, “Kilit Denetim Konuları: Borsa İstanbul Üzerine Bir Araştırma”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 52 (Temmuz-Aralık 2018); Fatma Lerzan Kavut & Nevzat Güngör, “Bağımsız Denetimde Kilit Denetim Konuları: BİST-100 Şirketlerinin 2017 Yılı Analizi”, *Muhasebe Enstitüsü Dergisi* 16/59 (2018).

Ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde finansal tablolarda hile yapılma olasılığının, KDK'lara etkisinin analiz edildiği bir çalışma tespit edilmemiştir. Dolayısıyla yapılan bu çalışma ile ilgili literatüre katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

4. VERİ VE TEKNOLOJİ

BDS 701'de hata veya hile kaynaklı yanlışlıkların nitelik veya nicelik bakımından önemli görülmesi, üst yönetime bildirilen bir konunun KDK olup olmadığına belirlenmesinde göz önünde bulundurulacak ölçütler içerisinde sıralanmıştır. Standarttaki bu açıklamaya istinaden, halka açık bir işletmenin finansal tablolarının hileli olma olasılığı ile bağımsız denetim raporlarında açıklanan KDK'ların sayısı arasında bir ilişki olması beklenmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmada, finansal tablolarda hile yapılma olasılığının, denetim raporlarında açıklanan KDK üzerinde bir etkiye sahip olup olmadığı incelenmiştir.

Çalışmada BIST-100 de işlem gören finansal kurumlar dışındaki tüm şirketlerin 2018-2019 yıllarına ait verileri incelenmiştir. Analizdeki değişkenler finansal kurumlar açısından farklı hesaplandığından analizden 12 adet finansal kurum çıkarılmıştır. Geriye kalan şirketlerin 3 tanesinin verilerinde eksiklik olması nedeniyle analizden çıkarılmış olup, analiz 85 şirket verileri ile yapılmıştır.

Çalışmada kullanılan veriler Thomson Reuters EIKON veri tabanından ve kap.gov.tr'deki bağımsız denetim raporlarından elde edilmiştir.

4. 1. Değişkenler

Çalışmada 2019 yılı için halka açık şirketlerin açıklamış oldukları KDK sayısı (KAM19) bağımlı değişkendir. Bu veriler şirketlerin bağımsız denetim raporlarından elde edilmiştir.

2019 yılı için finansal tabloların hileli olma olasılığı (BEN19), 2018 yılı için finansal tabloların hileli olma olasılığı (BEN18), 2018 yılı için halka açık şirketlerin açıklamış oldukları KDK sayısı (KAM18) ise analizin bağımsız değişkeni olarak kullanılmıştır.

Finansal tablolardaki hilelerin tespit edilmesinde uygulanabilirliği ve kullanım sıklığı nedeniyle Beneish M-Skor modeli tercih edilmiştir. Bu model, genellikle adli muhasebeciler, denetçiler ve düzenleyici kurumlar tarafından şirketin finansal tabloları üzerindeki olası hile alanlarını tespit etmek için kullanılan bir araçtır.¹⁰ Beneish modeli, Beneish M-Skoru olarak da bilinen matematiksel bir model olup finansal tablolardaki

¹⁰ Bu konuda bk. Sanel Halilbegovic vd., "Application of Beneish M-Score Model on Small and Medium Enterprises in Federation of Bosnia and Herzegovina Application of Beneish M-Score Model on Small and Medium Enterprises", *Eastern Journal of European Studies* 11/1 (Haziran 2020).

hile eğilimini belirlemek için Tablo 1'deki oranlardan oluşan sekiz değişkenden oluşturulmuştur.¹¹

Değişkenler	Oranlar
Ticari alacaklar endeksi (DSRI),	$(\text{Ticari alacaklar}_t / \text{Brüt Satışlar}_t) / (\text{Ticari alacaklar}_{t-1} / \text{Brüt satışlar}_{t-1})$
Brüt kar marjı endeksi (GMI)	$[(\text{Brüt Satışlar}_{t-1} - \text{Satılan Mal Maliyeti}_{t-1}) / \text{Brüt Satışlar}_{t-1}] / [(\text{Brüt Satışlar}_t - \text{Satılan Malın Maliyeti}_t) / \text{Brüt Satışlar}_t]$
Aktif kalitesi endeksi (AQI)	$[(1 - \text{Dönen Varlıklar}_{t-1} + \text{Duran Varlıklar}_{t-1}) / \text{Toplam Varlıklar}_{t-1}] / [(1 - \text{Dönen Varlıklar}_t + \text{Duran Varlıklar}_t) / \text{Toplam Varlıklar}_t]$
Satışlardaki büyüme endeksi (SGI)	$\text{Satışlar}_t / \text{Satışlar}_{t-1}$
Amortisman giderleri endeksi (DEPI)	$[\text{Amortisman Gideri}_{t-1} / (\text{Amortisman Gideri}_{t-1} + \text{Maddi Duran Varlıklar}_{t-1})] / [\text{Amortisman Gideri}_t / (\text{Amortisman Gideri}_t + \text{Maddi Duran Varlıklar}_t)]$
Pazarlama, Satış, Dağıtım ve Genel Yönetim Giderleri endeksi (GAI)	$[(\text{Pazarlama, Satış, Dağıtım Giderleri}_t + \text{Genel Yönetim Giderleri}_t) / \text{Brüt Satışlar}_t] / [(\text{Pazarlama, Satış, Dağıtım Giderleri}_{t-1} + \text{Genel Yönetim Giderleri}_{t-1}) / \text{Brüt Satışlar}_{t-1}]$
Toplam Tahakkukların Toplam Varlıklara Oranı (TATA)	$(\text{Sürdürülen Faaliyetler Dönem Karı/Zararı}_t - \text{Faaliyetlerden Sağlanan Nakit Akışı}_t) / \text{Toplam Varlık}$
Borçlanma yapısındaki değişimler endeksi (LVGI)	$[(\text{Uzun Vadeli Borçlar}_t + \text{Kısa Vadeli Borçlar}_t) / \text{Toplam Varlıklar}_t] / [(\text{Uzun Vadeli Borçlar}_{t-1} + \text{Kısa Vadeli Borçlar}_{t-1}) / \text{Toplam Varlıklar}_{t-1}]$

Tablo 1: Beneish Skoru Değişkenleri ve Oranları

Regresyon analizi sonrasında Tablo 1'de belirtilen sekiz değişkenin katsayıları belirlenmiştir. Sonuç olarak çıkan formül aşağıda sunulmaktadır.¹²

$$(1) \text{ M-Skoru} = -4.84 + 0.92 \times \text{DSRI} + 0.528 \times \text{GMI} + 0.404 \times \text{AQI} + 0.892 \times \text{SGI} + 0.115 \times \text{DEPI} - 0,172 \times \text{GAI} + 4.679 \times \text{TATA} - 0.327 \times \text{LVGI}$$

Bu modelin sonucu -2,22'den büyük olması durumunda şirket finansal tablolarında hile olasılığı bulunmakta, aksi durumda bulunmamaktadır. Finansal tablolarda hile yapan şirketler ile yapmayanları ayırmak için kukla değişken kullanılmış; hile olasılığı olan şirketlere 1 değeri, diğerlerine de 0 değeri verilmiştir.¹³

4. 2. Araştırma Yöntemi

Sosyal bilimlerde nitel veriler ile çalışmak son yıllarda gittikçe önem kazanmış ve yaygınlaşmıştır. Bağımlı değişkenin evet/hayır, başarılı/başarısız vb. gibi iki

¹¹ Messod D Beneish, "The Detecting Of Earnings Manipulation", *Financial Analysts Journal* 55/5 (Eylül 1999), 30.

¹² Beneish, "The Detecting Of Earnings Manipulation", 27.

¹³ Beneish, "The Detecting Of Earnings Manipulation", 29.

seçenekli nitel özellik taşıdığı modellerden günümüzde en yaygın olarak kullanılanı logit modellerdir.¹⁴ Logit model özellikle ekonomi, pazar araştırmaları, politika, finans ve ulaştırma mühendisliği gibi birçok alanda kullanılmaktadır.¹⁵ İkili logit modellerde bağımlı değişken genellikle “1” ve “0” olarak kodlanır. Bağımlı değişkenin ikiden fazla değer aldığı ve sıralı bir yapının söz konusu olduğu modeller sıralı nitel tercih modelleridir. Sıralı nitel tercih modellerinin özelliği belirli bir değerden başlayarak aralıklar halinde birbirini takip eden ve seçenekler arasında sıralamanın önem taşıdığı değişkenlerdir.¹⁶ Sıralı logit modelin temel varsayımı paralel regresyon varsayımıdır. Paralel regresyon varsayımı göz ardı edilerek yapılan çalışmalarında sapmalar söz konusudur. Bu durumda genelleştirilmiş sıralı logit model kullanılmaktadır. Genelleştirilmiş sıralı regresyon modelinden paralel regresyon varsayımına gerek duyulmamakta ve böylece sapma önlenmektedir.¹⁷

4. 3. Bulgular

2018 ve 2019 yıllarında Beneish M-Skor’a göre finansal tablolarında hile olasılığı bulunan ve bulunmayan şirketlerin sonuçları Tablo 2’de gösterilmektedir. Tablo 2’deki bulgulara göre BIST 100’deki analiz yapılan 85 şirketin 2018 yılında 25 adetinin, 2019 yılında ise 14 adetinin finansal tablolarında hile olasılığı bulunduğu tespit edilmiştir.

	2018	2019
Hile Olasılığı Bulunan şirket Sayısı	25	14
Hile Olasılığı Bulunmayan şirket Sayısı	60	71

Tablo 2: Beneish M-Skor’a göre Finansal Tablolarında Hile Olasılığı Bulunan şirket Sayısı

Tablo 3’te BEN18 2018 yılı için Benesih skoru, BEN19 2019 yılı için Beneish skoru, KAM ise kilit denetim konusu sayısını göstermektedir.

¹⁴ Bu konuda bk. Carter Hill R. vd., *Principles of Econometrics*, (USA: Wiley, 2011).

¹⁵ William Greene, *Econometric Analysis*, (USA: Pearson Education Inc, 2012).

¹⁶ Bu konuda bk. Michael R Frone, “Regression Models for Discrete and Limited Dependent Variables”, *Research Methods Forum* 2 (Ocak 1997).

¹⁷ Bu konuda bk. Benu Timur & Ebru Çağlayan Akay, “Kadın ve Erkeklerin Mutluluğunu Etkileyen Faktörlerin Genelleştirilmiş Sıralı Logit Model ile Analizi”, *Social Sciences Research Journal* 6/3 (Eylül 2017).

Log likelihood=	-88.0279
LR chi2(60)=	1116.8000
Prob>chi2=	0.0000

	β		Fark Oranı
1 Adet Açıklanan Kilit Denetim Konusu	BEN19	13.9152 (0.8480)	*** 0.0000020
	BEN18	13.2408 (0.7749)	*** 0.0000014
	KAM18	-3.1554 (1.4229)	** 6.4302
	c	10.2916	*** 0.0002
2 Adet Açıklanan Kilit Denetim Konusu	BEN19	13.0923 (0.7069)	*** 0.0000003
	BEN18	13.4383 (0.7375)	*** 1.0398
	KAM18	-1.8610 (0.7313)	** 2.1910
	c	8.3314	*** 0.0136
3 Adet Açıklanan Kilit Denetim Konusu	BEN19	13.2723 (0.9003)	*** 1.1972
	BEN18	13.1499 (0.7335)	*** 0.7494
	KAM18	-1.1273 (0.5557)	** 2.0827
	c	5.9624	*** 0.0923
4 Adet Açıklanan Kilit Denetim Konusu	BEN19	-2.7327 (0.8587)	*** 2.2771
	BEN18	13.4774 (1.3796)	*** 0.8208
	KAM18	-1.0766 (0.4759)	0.2740 **
	c	4.0385	7.1010

Notlar: (i), Parantez içindeki değerler standart hatalardır.

(ii), ***, **, * sırası ile %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyelerini göstermektedir.

(iii), N=Örnek birim sayısını ifade etmektedir.

Tablo 3: Kilit Denetim Konuları için Genelleştirilmiş Sıralı Logit Tahmin Sonuçları

Çok seçenekli logit modellerinde değişkenlerin yorumu katsayılar üzerinden yapılamamaktadır. Dolayısıyla Tablo 3'deki modelde katsayı yorumları fark oranları üzerinden yapılmıştır. Genelleştirilmiş sıralı logit modellerinde fark oranları üzerinden yorum yapılırken, 1. seçeneğe karşı 2., 3., 4. ve 5. seçeneklerin bağımlı değişken üzerinde yarattığı etki, 2. seçeneğe karşı 1., 3., 4. ve 5. seçeneklerin bağımlı değişken üzerinde yarattığı etki, 3. seçeneğe karşı 1., 2., 4. ve 5. seçeneklerin bağımlı değişken üzerinde yarattığı etki, 4. seçeneğe karşı 1., 2., 3. ve 5. seçeneklerin bağımlı değişken üzerinde yarattığı etki ile son olarak 5. seçeneğe karşı 1., 2., 3. ve 4. seçeneklerin bağımlı değişken üzerinde yarattığı etki ayrıntılı bir biçimde incelenebilmektedir (Williams, 2006).¹⁸

Tablo 3 incelendiğinde KDK sayısını(KAM 19) etkileyen faktörlerin bir önceki yıl açıklanan KDK sayısını(KAM 18) ve şirketin hem açıklamanın yapıldığı yıl (BEN 19) hem de bir yıl önceki (BEN 18) hile yapma olasılığı için anlamlı etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Analizde KDK sayısının finansal tablolarda hile yapma olasılığına etkisi incelenirken, hile yapma olasılığının hem aynı yıl (BEN19) hemde bir önceki yıl (BEN18) meydana getirdiği etki analiz edilmiştir.

Aynı yıl (BEN 19) içerisinde finansal tablolarda hile yapma olasılığı mevcut iken açıklanan KDK sayısının bir adet olma olasılığı 0.000002, iki adet olma olasılığı 0.000003, üç adet olma olasılığı 1.19, dört adet olma olasılığı ise 2.27 olduğu görülmüştür. Bu durum finansal tablolarda hile olasılığı mevcut oldukça açıklanan KDK sayısının arttığını göstermektedir. Açıklanan KDK sayısının büyük olması, daha küçük olmasına göre, finansal tablolarda hile yapılma olasılığının daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Örneğin KDK sayısı 3 olan bir şirketin finansal tablolarında hile yapma olasılığı, 2 olana göre daha fazladır. Yada KDK sayısı 4 olan bir şirketin 3 olana göre daha fazla hileli finansal tablo riski bulunmaktadır.

Bir önceki yıl (BEN 18) hile yapma olasılığı tespit edilmesi halinde bir sonraki yıl (BEN 19) bir adet KDK sayısı olma olasılığı 0.000001, iki adet KDK sayısı olma olasılığı 1.03, üç adet KDK sayısı olma olasılığı 0.74, 4 adet KDK sayısı olma olasılığı 0.82 artmaktadır. Bu bulgu, bir önceki yıl finansal tablolarda hile riskinin bulunması durumunun, mevcut dönemde açıklanan KDK sayısını etkilediğini göstermektedir.

Bir önceki yıla ait KDK sayısı bir adet ise bir sonraki yılda da bir adet olma olasılığı 6.43 kat olurken, bir önceki yıl iki adet ise bir sonraki yıl tekrar iki adet olma olasılığı 2.19 kat, üç adet ise bir sonraki yıl üç adet olma olasılığı 2.08 kat, dört adet ise

¹⁸ Bu konuda bk. Richard Williams, "Generalized Ordered Logit/Partial Proportiona Odds Models for Ordinal Dependent Variables", *The Stata Journal* 6/1 (Şubat 2006).

bir sonraki yıl dört adet olma olasılığı 0.27 kat artmaktadır. Dolayısıyla denetim raporlarında açıklanan KDK sayısı en fazla bir ise birbirini takip eden yıllarda tekrar sadece bir ve daha az olma olasılığı artarken, KDK sayısı 2 veya daha fazla ise (2, 3 veya 4) birbirini takip eden yıllarda bu oran azalmaktadır (2.19, 2.08 ve 0.27).

SONUÇ

Bazı finansal tabloların bağımsız denetimden geçmiş olmasına rağmen önemli ölçüde manipüle edilmiş olması ve bunun finansal tablo kullanıcılarını aldatma niyetiyle yapılmış olduğunun anlaşılması nedeniyle denetçiler bu konudaki eleştirilerin odağı haline gelmiştir. Bir çok çevreden gelen bu eleştiriler üzerine yeni denetim standardı BDS 701 ile denetim raporlarında KDK'ların açıklanmasını gerektiren ayrı bir düzenleme getirilmiştir. Böylece kullanıcılar, denetim çalışmaları hakkında daha fazla bilgi sağlamış ve denetçi raporunun iletişim değeri artırılmıştır. Özellikle BDS 701'de bir konunun KDK olup olmadığının belirlenmesinde hata veya hile kaynaklı yanlışlıkların nitelik veya nicelik bakımından önemli görülmesi, göz önünde bulundurulacak bir ölçüt olarak belirtilmiştir. Standarttaki bu açıklamaya istinaden, halka açık bir işletmenin finansal tablolarının hileli olma olasılığı ile bağımsız denetim raporlarında açıklanan KDK'ların sayısı arasında nasıl bir ilişkinin olduğu bu çalışmada yapılan araştırmanın konusunu oluşturmaktadır.

Araştırma sonucundaki bulgulara göre finansal tabloların düzenlendiği dönemdeki hile olasılığı; aynı dönemdeki bağımsız denetim raporunda açıklanan KDK sayısında artışa neden olmaktadır. Aynı zamanda bir önceki dönemde finansal tablolarda hile olasılığının bulunması, bir sonraki dönemde açıklanan KDK'ları etkilemektedir. Mevcut ve önceki dönemlerdeki hile olasılığının KDK'lara etkisi karşılaştırıldığında ise; mevcut dönem etkisinin, bir önceki dönem etkisinden daha az olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, geçmiş dönemlerde açıklanan KDK'ların, sonraki dönemler için denetim kalitesi ve şeffaflığı artırma konusundaki etkisini desteklemektedir. Böylece finansal tablo kullanıcıları açısından finansal tablolara ve denetime olan güvenin sağlandığı sonucuna ulaşılabilir.

Aynı zamanda bir raporlama döneminde açıklanan KDK sayısı bir önceki dönemden fazla ise; bir sonraki yıl en az bir adet KDK açıklanma olasılığının diğer sayılara göre çok daha fazla olduğu tespit edilmiştir. BDS 701'in en az bir adet KDK açıklanmasına yönelik beklentisi, bu bulguyu açıklamaktadır. KDK sayısı iki veya daha fazla ise birbirini takip eden yıllarda bu sayının azaldığı gözlemlenmiştir. Bu bulgu, bir önceki yıl finansal tablolarda hile riskinin bulunması durumunun, mevcut dönemde açıklanan KDK sayısını etkilediğini göstermektedir. Söz konusu bulgu ile şirketlerin KDK sayısını dönemler itibariyle daha aza indirmeye çalıştıkları sonucuna varılabilir.

Sonuçta yıllar itibari ile şirketlerin KDK sayısının ve içeriğinin nitelikli olarak takibini yaparak, gerekli düzenlemeler ile konulara müdahale ettiklerini ileri sürmek mümkündür. Bu durumda denetimden beklenen kalite de artmış olmaktadır.

Bu araştırma, denetim çalışmalarında finansal tablo hilelerinin tespit edilmesi açısından farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Araştırmanın bulguları yapılacak denetimlerde KDK'ların nicelik ve nitelik olarak belirlenmesi, geçmiş dönemlerle kıyaslanmasında yardımcı bir araç olarak kullanılabilir.

KAYNAKÇA

Akdoğan, Nalan & Bülbül, Samet. “Bağımsız Denetçi Raporlarında Kilit Denetim Konularının Bildirilmesinde Bist 100 Şirketlerindeki İlk Uygulama Sonuçlarının Değerlendirmesine Yönelik Bir Araştırma”. *Muhasebe ve Denetime Bakış* 18/56 (2019), 1-24.

Asbahr, Karsten & Ruhnke, Klaus. “Real Effects of Reporting Key Audit Matters on Auditors’ Judgment and Choice of Action”. *International Journal of Auditing*, 23/2 (2019), 165–180.

Bedard, Jean vd. “Consequences of Expanded Audit Reports: Evidence from the Justifications of Assessments in France”. *A Journal of Practice & Theory Advance* 38/3 (Ağustos 2019), 23–45.

Beneish, Messod D. “The Detecting Of Earnings Manipulation”. *Financial Analysts Journal* 55/5 (Eylül 1999), 24-36.

Booklaky, Pran Krishansing & Quick, Reiner. “Bank Directors' Perceptions of Expanded Auditor's Reports”. *International Journal of Auditing* 20/2 (Mart 2016), 158–174.

Bozkurt, Nejat. *İşletmelerin Kara Deliğİ Hile: Çalışan Hileleri*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2009.

Brasel, Kelsey vd. “Risk disclosure preceding negative outcomes: “The Effects of Reporting Critical Audit Matters on Judgment of Auditor Liability”. *The Accounting Review* 91/5 (Eylül 2016), 1345–1362.

Çağırın, Fevziye Kalıpçı & Varıcı, İdris. “Bağımsız Denetim Standardı (Bds) 701 Çerçevesinde Kilit Denetim Konuları: Borsa İstanbul İmalat Sanayi Sektöründeki İşletmelerin Denetim Raporları Üzerine Bir Analiz”. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi* 22 (2019), 193-208.

Çalıyurt, Kıymet & Tezgel, Duygu Tunaliöğlü. “Sigorta Şirketlerinde Finansal Tablo Suistimalleri”. *Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi* 15/46 (Ekim 2015), 33-51.

Christensen, Brant E. vd. “Do Critical Audit Matter Paragraphs in the Audit Report Change Nonprofessional Investors' Decision to Invest?”. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 33/4 (Kasım 2014), 71–93.

Ciğer, Ayşegül vd. “Bağımsız Denetçi Raporlarında Yer Alan Kilit Denetim Konularının Analizi: Borsa İstanbul Örneği”. *Mali Çözüm Dergisi* 29/153 (Mayıs/Haziran 2019), 109-148.

Ertan, Yasemin & Kızık, Ekinç. “Kilit Denetim Konuları: BİST İmalat Sektöründe Faaliyette Bulunan İşletmelerin 2017 Yılı Denetim Raporlarının İncelenmesi”. *Muhasebe ve Finansman Dergisi* Özel Sayı (Ağustos 2019), 263-278.

Ferreira, Catarina & Morais, Ana Isabel. “Analysis of the Relationship Between Company Characteristics and Key Audit Matters Disclosed”. *Revista Contabilidade & Finanças* 31/83 (Ekim 2019), 262-274.

Frone, Michael R. “Regression Models for Discrete and Limited Dependent Variables”. *Research Methods Forum* 2 (Ocak 1997), 1-10.

Gimbar, Christine vd. “The Effect of Critical Audit Matter Paragraphs and Accounting Standard Precision on Auditor Liability”. *The Accounting Review* 91/67 (Ocak 2016), 1629–1646

Gökgöz, Ahmet. “Kilit Denetim Konularının Bağımsız Denetçi Raporunda Bildirilmesi ve Borsa İstanbul’da İşlem Gören İşletmeler Üzerine Bir Araştırma”. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies* 4/2(2018), 92-105.

Greene, William. *Econometric Analysis*. USA: Pearson Education Inc, 2012.

Gutierrez, Elizabeth vd “Consequences of Adopting an Expanded Auditor’s Report in the United Kingdom”. *Review of Accounting Studies* 23 (Temmuz 2018), 1543–1587.

Halilbegovic, Sanel vd. “Application of Beneish M-Score Model on Small and Medium Enterprises in Federation of Bosnia and Herzegovina Application of Beneish M-Score Model on Small and Medium Enterprises”. *Eastern Journal of European Studies* 11/1 (Haziran 2020), 146-163.

Hill, R.Carter vd. *Principles of Econometrics*. USA: Wiley, 2011.

Kavut, Fatma Lerzan & Güngör, Nevzat. “Bağımsız Denetimde Kilit Denetim Konuları: BİST-100 Şirketlerinin 2017 Yılı Analizi”. *Muhasebe Enstitüsü Dergisi* 16/59 (2018), 59-70.

Khler, Annette vd. “The Effects of Key Audit Matters in The Auditor’s Report’s Communicative Value: Experimental Evidence From Investment Professionals and Non-Professional Investors”. *Accounting in Europe* 17/2 (Şubat 2020), 1-24.

Lennox, Clive vd. “Are expanded audit reports informative to investors? Evidence from the U.K.”. *SSRN Erişim* 14 Temmuz 2020 https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2619785

Omar, Normah Binti vd. “Predicting Fraudulent Financial Reporting Using Artificial Neural Network”. *Journal of Financial Crime* 24/2 (Mayıs 2017), 362-387.

Pinto, Ines & Morais, Ana Isabel. “What matters in disclosures of key audit matters: Evidence from Europe”. *Journal of International Financial Management & Accounting* 30 (Aralık 2019), 145–62.

Pratoomsuwan , Thanyawee & Yolrabil, Orapan. “Key Audit Matter and Auditor Liability: Evidence from Auditor Evaluators in Thailand”. *Journal of Applied Accounting Research*. (Temmuz 2020).

Rapley, Eric T. vd. “The Effects of Disclosing Critical Audit Matters and Auditor Tenure on Investors’ Judgments”. *SSRN Erişim* 10 Temmuz 2020 https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3294340

Ratzinger Sakel, Nicole.V. S. & Theis, Jochen (2019). “Does Considering Key Audit Matters Affect Auditor Judgment Performance?”. *Corporate Ownership & Control* 17/1 (Aralık 2019), 196–210.

Segal, Milton. “Key Audit Matters: Insight From Audit Experts”. *Meditari Accountancy Research* 27/3 (Haziran 2019), 474-494.

Sierra-García, Laura vd. “Understanding the Determinants of the Magnitude of Entity-Level Risk and Account-Level Risk Key Audit Matters: The Case of the United Kingdom”. *The British Accounting Review* 51/3 (Nisan 2019), 227-240.

Sirois, Louis Philippe vd. “The Informational Value of Key Audit Matters in the Auditor's Report: Evidence from an Eye-Tracking”. *Accounting Horizons* 32/2 (Haziran 2018), 141-162.

Timur, Bensu & Çağlayan Akay, Ebru. “Kadın ve Erkeklerin Mutluluğunu Etkileyen Faktörlerin Genelleştirilmiş Sıralı Logit Model ile Analizi”. *Social Sciences Research Journal* 6/3 (Eylül 2017), 88-105.

Uğurlu, Mustafa & Sevim, Şerafettin. “Finansal Tablolardaki Hile Riskinin Tahmin Edilmesinde Karma Modellerin Nispi Başarısı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/1 (2015), 65-88.

Uzay, Şaban & Köylü, Çağrı. “Kilit Denetim Konuları: Borsa İstanbul Üzerine Bir Araştırma”. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 52 (Temmuz-Aralık 2018), 47-70.

Varıcı, İdris. “Hileli Finansal Raporlama Açısından Denetçinin Sorumluluğu: İMKB’de Faaliyet Gösteren İşletmelerin Denetim Raporlarının İncelenmesi”. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi* 5 (Ocak 2012), 122-144.

Vinson, Jeremy. M vd. “The Effects of Critical Audit Matter Removal and Duration on Jurors’ Assessments of Auditor Negligence”. *Auditing: A Journal of Practice & Theory* 38/3 (2019), 183–202.

Williams, Richard. “Generalized Ordered Logit/Partial Proportiona Odds Models for Ordinal Dependent Variables”. *The Stata Journal* 6/1 (Şubat 2006), 57-59.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE SİYASİ LİDERLİĞİN TEORİK OLARAK GELİŞİMİ

Mehmet Ali BOZDUMAN*

ORCID ID: 0000-0002-9420-6350

Öz: Bu çalışmanın amacı geçmişten günümüze siyasi liderliğin teorik olarak gelişimini araştırmaktır. İnsanlık tarihi kadar eski bir geçmişi bulunan, asırlardır üzerinde tartışılan, önemi giderek artan ve hala güncel olma özelliğini sürdüren liderlik konusu pek çok açılarla değerlendirilmiş ve her açıdan ilgi çekmiştir. Toplumlar ve organizasyonlar sıra dışı, örnek teşkil eden usta liderlerin azlığı sebebiyle çeşitli problemlerle karşılaşmaktadırlar. Yaşadığımız dönemde var olan, hızlı değişim, belirsizlikler, siyasi ve finansal çalkantılar nedeniyle değişimi yönlendirecek, rehberlik yapacak ve ufuk açacak liderlere geçmiş dönemlere oranla daha fazla gereksinim duyulmaktadır. Geleceği inşa etmek ve bugünü kurtarmak için yeni, etkin ve güçlü bir lider kuşağının varlığına ve bu liderlerin her yerde tesirini göstermesine ihtiyaç vardır. Siyasi liderliğin arka planı, siyaset kadar eskiye dayanmaktadır. Çok eski zamandan beri insan; siyasi otoriterin temel argümanlarının bir toplum yapısı içerisinde neler olduğu veya olması gerektiğini, kimin yönettiğini ve yönetmesi gerektiğini, toplumsal yapının kurallarının ve siyasetinin tespit edilmesindeki etkiyi, bazı bireylerin niçin ve nasıl kontrolü altına aldığını ve diğerlerinin bunu neden gerçekleştiremediğini tartışmış, sorgulamış, kurgulamaya çalışmıştır. Siyasi liderliğe yönelik gerçekleştirilen araştırmalar, siyasette gücün kaynağı ile ilintili bir şekilde, siyasi liderliğin ne tür özellikler taşıması gerektiği üzerinde yoğunlaşmış ve odaklanmıştır. Son dönemlerde hızlı bir biçimde artan şekilde, bireylerin siyasi tercihlerinde ideoloji, program ve tüzükler yerine somut siyasi ürünler şeklinde ön plana çıkan lider, vaatler ve adaylar gibi unsurların daha çok etkili olduğu dikkat çekmektedir. Bunların içerisinde özellikle

* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, kaenu81@hotmail.com

Geliş Tarihi: 06/08/2020

Kabul Tarihi: 13/09/2020

de siyasi lider, insanların tercihlerini, eğilimlerini, tutumlarını etkileyen unsurların arasında daha çok öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, Siyasi Liderlik, Siyasi Liderlik Tipleri, Siyasi Lider Özellikleri.

THEORETICAL DEVELOPMENT OF POLITICAL LEADERSHIP FROM PAST TO TODAY

Abstract: The aim of this study is to investigate the theoretical development of political leadership from past to present. The issue of leadership, which has a history as old as human history, has been discussed for centuries. This issue, which continues to be up-to-date and has an increasing importance, has been evaluated in many ways and has attracted attention from every angle. Societies and organizations are faced with various problems due to the scarcity of excessive, exemplary master leaders. In the period we live in, due to rapid change, uncertainties, political and financial turmoil, there is a greater need for leaders who will steer, guide and open a horizon compared to previous periods. In order to build the future and save the present, there is a need for a new, effective and powerful generation of leaders to have an impact everywhere. The background of political leadership is as old as politics. Since ancient times people discussed and questioned and tried to construct; what are the basic arguments of political authority or what it should be in a social structure, who rules and who should lead, what is the effect of determining the rules and politics of the social structure, why and how some individuals take control what he applied and why others could not. Studies on political leadership have focused on the characteristics of political leadership, in relation to the source of power in politics. It is noteworthy that leaders, promises and candidates are much more influential in the political choices of individuals, rather than ideology, programs and regulations in recent years. Among these, the political leader stands out the most important factor that affect people's preferences, tendencies and attitudes.

Keywords: Leadership, Political Leadership, Political Leadership Types, Political Leader Traits.

GİRİŞ

Liderlik konusu, sadece siyasetin değil, sosyal bilimlerdeki pek çok alanın popüler çalışma konularından biri olmuştur. Liderlikle ilgili çalışmalar incelendiğinde, büyük çoğunluğunun özellikle işletme, yönetim ve organizasyon alanlarında üretildiği ve işletmeler arası rekabette liderliğin rolü, işletmelerdeki verimliliğin artırılmasında

liderliğin rolü gibi konuların oldukça popöler olduğu görölmektedir. Bunun dışında da örgüt ya da kurumların yönetimiyle ilgili yapılan çalışmaların birçoğunda liderliğin önemli bir inceleme konusu olduğu görölmektedir.

Siyasi liderlik, siyaset kadar eski bir konudur. İlk çağlardan bu yana insan; siyasi otoriterin temel argümanlarının toplumsal yapı içerisinde neler olduğu ya da olması gerektiği, kim tarafından yönetildiğini ya da yönetmesi gerektiği, sorularının yanıtlarını ve bir kısım kimselerin toplumsal yapının kurallarının ve siyasetinin tespit edilmesindeki istisnai gücü niçin ve nasıl kontrolüne aldığını, tatbik ettiğini ve diğer bireylerin bunu niçin gerçekleştiremediğini sorgulamış, tartışmış, kurgulamak istemiştir. Tüm bu sorular, siyaset biliminde olduğu kadar siyasi düşünceden sosyolojiye kadar, siyaset bilimi çalışmalarına kaynaklık eden pek çok farklı disiplinin de çalışma konusu olmuştur.

Siyaset sahasındaki liderlik araştırmalarının önemli bir kısmı, liderin niteliklerine odaklanmış, yapılan çalışmaların birçoğu da biyografi, otobiyografi türünden çalışmalar olup, siyasi liderliğin bütün yönlerine odaklanılarak ele alındığı araştırmaların ise sayıca oldukça az olduğu dikkat çekmektedir.

Çalışmada siyasi liderlik kavramı, siyasi liderlik özellikleri, siyasi liderlik tipleri, geçmişten bugüne siyasi liderlik ve siyasi liderlik üzerine yapılan çalışmalar üzerinde durulmuş ve değerleri ile açıklanmıştır.

1. SİYASİ LİDERLİK KAVRAMI VE TİPLERİ

İnsanlık tarihi kadar eski bir geçmişi bulunan, asırlardır üzerinde tartışılan, önemi giderek artan ve hala güncel olma özelliğini sürdüren liderlik konusu birçok açıdan değerlendirilmiş ve her bakımdan ilgi görmüştür. Toplumlar ve organizasyonlar sıra dışı, örnek teşkil eden usta liderlerin azlığı sebebiyle çeşitli problemlerle karşılaşmaktadırlar. Yaşadığımız dönemde var olan, hızlı değerişim, belirsizlikler, siyasi ve finansal çalkantılar nedeniyle değerişimi yönlendirecek, rehberlik yapacak ve ufuk açacak liderlere geçmiş dönemlere oranla daha fazla gereksinim duyulmaktadır. Geleceği inşa etmek ve bugünü kurtarmak için yeni, etkin ve güçlü bir lider kuşağının varlığına ve her ortamda tesirini göstermesine ihtiyaç vardır.

Günümüzde ise, iş hayatındaki dinamik ve rekabetçi yapının artması ile liderler stratejilerin yaratılması ve uygulanmasında can alıcı bir role bürünmüşlerdir. Ancak liderin başarısı kişiliğine, işine, faaliyette bulunduğu iş kolunun büyüklüğüne, kültürüne ve ülkesine göre değerşiklik göstermektedir. Etkili lider vizyon sahibidir ve işletmedeki tüm iş görenlere bu bilinci aşılayarak onlara bu doğrultuda destek verecek biçimde bir misyon belirler.

Lider, yeni girişimlerde bulunan ve vizyon geliştiren birey olarak betimlenilmektedir. Yukarıda zikredilen özelliklere sahip olan liderler toplumsal kesimleri arkalarından sürükleyen, içinde buldukları kitlelerde köklü değişimlere yol açabilen kimselerdir.

Bir organizasyonu başarıya götüren ya da başarısızlığa sürükleyen en önemli unsurlardan birisi, bir liderin işlevlerini iyi ve doğru bir şekilde uygulayıp uygulayamamasıdır. Bir liderin tatbik ettiği işlevler, bir yöneticinin uyguladığı işlevlere oranla daha somut ve özeldir.

Liderlik konusunu ele alan çok sayıdaki araştırma bu konuya yönelik çok sayıda yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Zaman içerisinde bu yaklaşımlar, liderlik kavramının hangi bağlamlarda değerlendirildiğinin anlaşılmasına imkân tanımaktadır. Gelişen bu yaklaşımlar içerisinde “durumsallık yaklaşımı”, “davranışsal yaklaşım”, “özellikler yaklaşımı” ve “modern yaklaşımlar” dikkat çekmektedir. Aynı zamanda başarılı liderliğin tam anlamıyla anlaşılabilmesi, tahmin edilebilmesi ve kontrol edilebilmesinde kullanılmaları yönünden, liderlik yaklaşımlarının, pratik yararları bulunmaktadır.¹

Liderliğin ortaya çıkmasında rol oynayan ve doğasında bulunan etkenleri ve neticelerini izah etmeyi, liderlik yaklaşımları hedeflemektedir.²

1. 1. Siyasi Liderlik Kavramı

İnsanlık tarihinde ortaya çıkan en eski medeniyetler kadar köklü olan Liderlik olgusunun izlerini, Çin Uygarlığının ilk dönemlerinde kaleme alınmış savaş kitaplarında, Orhun yazıtlarında, Uygur kitabelerinde Roma ve Antik Yunan dönemi eserlerinde bulmak mümkündür. Bu süreçte yazılmış olan tüm eserlerde devamlı bir şekilde liderlerin, kralların, imparatorların, hakanların, komutanların ne tür niteliklere sahip bulunması gerektiği ve sorumlulukları açıklanmaktadır³. Liderlik konusunda yapılmış çok sayıda araştırmaya ve 350'ye yakın tanıma rağmen, liderlik olgusunun temellerinin nelere dayandığı tam olarak tespit edilememiştir. Günümüzde de halen çok sayıda anlamı bulunan ve birçok araştırmaya konu olan liderlik kavramı ilk günkü gibi belirsizliğini elde tutmaktadır⁴. Bu yüzdendir ki liderlik olgusunun oldukça fazla bir

¹ Robert N. Lussier, Christopher F. Achua.: *Leadership: Theory, Application and Skill Development*, (Ohio, USA: 4th Edition, South-Western Cengage Learning, 2009), 15.

² Bruce Martin, Christine Cashel, Mark Wagstaff, Mary Breunig, (2006), *Outdoor Leadership*, (Ankara: Bıçaklar Kitabevi, 2006), 43.

³ Michael Hogg ve Graham Vaughan: *Sosyal Psikoloji*, (Çev: İbrahim Yıldız ve Aydın Gelmez), (İstanbul: Ütopya Yayınevi, 2006), 5.

⁴ Ali Kaya, *Yönetimde İnsan İlişkilerinin Sırları*, (Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları, 2006), 43.

şekilde tercih edilmesine yol açan durum, liderliğin gizeminin hala tam olarak aıklanamamasıdır.

"Davranış bilimi" bakımından liderlik tanımlamaları üzerinde durduğumuzda ise; Erdoğan⁵ liderliği "belirli bir gaye çemberinde toplanan grup bireylerinin eforlarını ölçmek ve koordinasyonlarını sağlayabilme adına yapılan davranışlardır" şeklinde ele almıştır.

Liderlik hedefe ulaşmak amacıyla herhangi bir durumda bireyin ya da kitlelerin faaliyetlerini, yönlendirme etkileme ve kontrolünü sağlama; bütün bunlarla birlikte grubu oluşturan yeleri bir arada tutarak grubun sürekliliğini sağlama sürecidir.⁶

zalp'a göre ise liderlik "rgtn varlığını motive etme, karar verebilme, telekomünikasyon, kontrolü kendinde barındırma gibi süreçlerle aktif hale getirme, örgütün yapıtaşı, çevresel ve bireysel analizi arasındaki mekanizmayı geliştiren bir yapı niteliği taşımaktadır. "Oysa Akat liderliği "rgtsel hedefleri zirveye taşıyan örgütsel aktivitelere önderlik yapan buna bağlı bir şekilde diğer Liderlik, gönüllü eylemlere takiplerini yneltebilme, diğer insanları arkasından srkleyebilme, meşrulaştırma gibi bir takım uygulamaların gerçekleştirilebilmesi açısından bazı bireylerin sahip olduğu ve diğer bireylerde bulunmayan veya nispi olarak daha az bulunan bir takım niteliklerin lider olarak adlandırılan bireylerde bulunması ile yaşama geçen süreç ifade edilmektedir. Liderlik kavramının lgat manası "yöneten, sürükleyen, nde giden" anlamını taşımaktadır.⁷ Bir kimseleri etkisi altına alma eylemidir." şeklinde de ifade edilmektedir.⁸

Liderlik; organizasyonun hedeflerini hayata geçirmesi gerekli olan bireyler arasında işbirliği, destek ve güven duygusu oluşturabilme yeteneği ile bir etkinlik dizisini gerçekleştirebilmek için örnek olma veya ikna etme yoluyla kişileri etkileyebilme sanatıdır.⁹

Siyasi liderlik ise dinamik bir çevrede stratejik kararlar almayı, alınmış olan bu kararları hayata geçirebilmeyi ve tespit edilen misyon ile hedefler yönünde takiplerini hedefe kilitleyebilme süreçlerini içermektedir. Siyasi toplulukların da her grubun, her

⁵ İlhan Erdoğan, *İşletmelerde Davranış*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları, 1991), 330.

⁶ İnci Artan, Suna Tevrz, Tülay Bozkurt, *Davranışlarımızdan Seçmeler (rgtsel Yaklaşım)- Liderlik*, (İstanbul: Beta Basım Yayım, 1999), 189.

⁷ Salih Güney, *Liderlik* (İstanbul: Nobel Yayınevi, 1. Baskı, 2012), 34-35.

⁸ İter Akat, *İşletme Yönetimi*, (İstanbul: Beta Basım Yayım, 1994), 217.

⁹ Dubrin, J. A, *Essentials of Management*, (Ohio, USA: 8th Edition, South-Western Cengage Learning, 2009), 2-3.

topluluğun bir liderleri bulunduğu gibi, liderleri vardır. Siyasi topluluğun başında yer alarak, bu siyasi grubu belirlenen hedefler doğrultusunda yönlendiren, siyasi grubun hedefleri ile üyelerin hedeflerini koordineli hale getiren ve üyeleri ortak bir bilinçte buluşturarak siyasi grubu belirlenen hedefler doğrultusunda yükseltme çabasını gösteren birey, siyasi liderdir. Lider, hizmetinde bulunduğu toplumsal yapıya bağlı kalmalı ve liderliğini bu toplumsal yapının geleceği yönünde kullanmalıdır.¹⁰

Fındıkçı bu konu ile ilgili olarak, siyasi liderleri siyasetçiler olarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede siyasi liderler, içinde buldukları toplumsal yapının genel menfaatlerini muhafaza eden kimselerdir, ama netice itibariyle bir siyasi tercihi de temsil eden kimselerdir. Gerçekte bu ayırım oldukça önemlidir. Çünkü yalnızca siyasi parti önyargısıyla davranış biçimi ya da salt liderin kendi ufkundakilerin veya salt toplum önceliklerinin aşırı biçimde öne çıkması istenmeyen neticeler doğurabilmektedir. Siyasi liderin asıl olan partisi, kendisi, ve toplum arasında mevcut sinerji ve etkileşimi, herkesin kazanacağı şekilde kurgulamasıdır. Öbür taraftan partileri ve kendilerini merkez alarak siyasi bir anlayış benimseyen, toplumu meydana getiren güç merkezi ile bu merkezi herhangi bir biçimde buluşturmayı başaramayan liderlerin genel olarak toplumun yaşam biçimi, değerleri hâkim kültürünü gözden kaçırdıkları dikkat çekmektedir. Yani başka bir anlatımla siyasi lider partisi ve kendisinin önüne toplumun çıkar ve menfaatlerini geçirebildiği oranda gelişmekte ve büyümektedir. Bu şekilde siyasi liderlik açısından, topluma rağmen siyaset yapmak ve kendi konumlarının peşine düşmek, gibi yanılgılar en büyük tehlikeli durumlardır.¹¹

Siyasi lider, içerisinde yer aldığı toplumsal yapıyı yönlendiren ve yöneten ya da yönetme eğilimine sahip olan bireylerdir. Siyasi lider, fikir ve davranışlarıyla siyasi temsilciliğini üstlendiği kitleler için çaba sarf etmektedir. Siyasi liderliğin, yaratım süreçlerini temsil ettiği belirtilebilir Çünkü, lider sahip bulunduğu vizyon ile hedef kitlesi üzerinde etkili olarak, davranış ve düşünce değişimini amaçlamaktadır. Bundan dolayı siyasi ve sosyal yaşamı biçimlendirebilme gücüne sahip siyasi liderlerin, bunu gerçekleştirirken Siyasi Liderlik, bir partinin ya da siyasi hareketin ulaşmak istediği hedefler açısından, taraftar elde etmek ve elde edilen taraftarlar ile hedefe ulaşabilmek için onları motive ve organize ederek yöneltme ve yönetme faaliyetleri şeklinde tanımlamak mümkündür. Siyasi lider ise, örgüt ve yandaşlarını daha önceden tespit edilmiş hedeflere veya bizzat kendisinin ortaya koyduğu hedeflere ulaşmak için yönlendiren ve peşinden kitleleri sürükleyebilen bireydir.¹²

¹⁰ Meltem Ünal Erzen, “Siyasi Lider İmajının Seçimlerde Etkisi”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Hakemli Dergisi* 31 (2008), 73.

¹¹ İlhami Fındıkçı, *Bir Gönül Yolculuğu Hizmetkâr Liderlik* (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2013), 272-273.

¹² Bülent Özgül, “Türkiye Nasıl Bir Siyasi Liderlik İstiyor?”, *Toplum ve Demokrasi Dergisi* 9/19-20 (2015), 151.

Toplumda yer alan bazı kişiler sosyal ve siyasi bir olgu olan liderlik özellikleriyle diğer kişilerden farklı bir statüde yer almaktadır. Bu kişiler geleceğe yönelik planları ve alınan kararları uygulamada diğer kişilerden daha fazla ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle bazı insanların liderlik yapma konusunda daha başarılı ve yetenekli olduğu dikkat çekmektedir,¹³ Bu bağlamda siyasi liderlik kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için siyasi liderlik özelliklerini ele almak gerekmektedir.

1. 2. Siyasi Liderlik Özellikleri

İçerisinde bulunduğu çevreyi yönetme eğiliminde olan veya yöneten kişiye siyasi lider denmektedir. Siyasi lider, toplumdaki geleceği biçimlendirmek namına sahip olduğu birtakım özelliklerle ön planı çıkan ve siyasi temsilciliğini davranışları ile ve fikirleri ile temsil ettiği kitleler ve toplumdaki çevreyle bazı çabalar da bulunurlar bir yaratım sürecini temsil eden siyasi liderlik, sahip oldukları vizyonla insanları etkileyip, davranış ve fikirleriyle değişimini amaçlanmaktadır. Dolayısıyla siyasi ve sosyal hayatı biçimlendirme kuvveti olan siyasi önderlerin, bunu yapar iken göstermiş olduğu söylem ve tavırlar büyük değer sahip olacaktır. Önder benimsemiş olduğu siyasi düşüncelerin sunumunu yaparken içinde yer aldığı toplumsal yapının her bir kişisini müşterek olan bir değerde buluşturup, kuvvetini toplumsal menfaat oluşturacak bir biçimde kullanması gerekir.

İçinde yaşadığı toplumu, her şeyden önce siyasi bir lider, her bakımdan çok iyi bir şekilde tanımış olmalı, toplumun gerçek talepleri ile ilgili bilgi sahibi olmalı, bu talepleri karşılayabilecek kişi olarak kendisini tanıtmalı ve topluma güven vermeli ve daimi olarak toplumun karşısında kendisini yenilemelidir. Seçmen karşısına görüntüsüyle her zaman temiz ve özenli olmaya ihtimam göstermelidir. Bununla birlikte seçmeni etkileyebilmek için iyi bir dile sahip olmalı ve retorisi iyi bilmelidir.¹⁴

Polat ve Külter'in¹⁵ siyasi lider özellikleri üzerine yaptıkları çalışmalarında, liderin dürüstlüğü, katılımcı seçmenlerin yoğun bir şekilde üzerinde durdukları nitelik olarak ön plana çıkmıştır. Yapılan çalışmada ikinci olarak seçmenler yolsuzluk ile ilgili siyasi liderin tutumuna, üçüncü olarak da problem çözme yeteneğine önem verdiklerini tespit etmişlerdir. Ayrıca katılımcılar tarafından ilk sırada ifade edilen en önemli özellikten ilk dört tanesi (yolsuzluk, dürüstlük ile ilgili davranış ve tutumu, eylem ve sözlerindeki tutarlılığı) birbirine yakın ve etik boyutu olan değerlerden oluşmaktadır.

¹³ Zülfikar Damlapınar ve Şükrü Balcı; *Siyasi İletişim Sürecinde Seçimler, Adaylar, İmajlar*, (Konya: Literatürk Academia Yayınları, 2014), 121.

¹⁴ Erzen, "Siyasi Lider İmajının Seçimlerde Etkisi", 72.

¹⁵ Cihat Polat ve Banu Külter, "Genç Seçmenler Gözüyle Siyasi Ürün (Siyasi Lider) Özellikleri: Ankara'daki Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Çalışma", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 5/1 (2008), 18.

Siyasi liderin etik değerlerine ve güvenilirliğine vurgu yapması ise, bu niteliklerin ortak noktasıdır. Dolayısıyla seçmen davranışlarını etkileyen en önemli liderlik unsurunun güven olduğu söylenebilir.

Siyasi liderlik, bir partinin ya da siyasi hareketin ulaşmayı hedefledikleri amaçlar için taraftar elde etmek ve kazanılmış olan taraftarları ortaya konulan hedeflere ulaştırabilmek için motive ve organize ederek yöneltme ve yönetme faaliyeti şeklinde tanımlanabilir. Siyasi lider de, taraftarlarını ya da organizasyonunu ya önceden tespit edilmiş amaçlara veya bizzatihi kendisi tarafından üretilen amaçlara erişmek için yönlendirmelerde bulunan ve arkasından sürükleyebilen bireydir.¹⁶

Bütün örgütler Kendilerini yönetecek bir lidere gereksinim hissetmektedir. Siyasi partiler de halkın temsilcisi olan ve halk adına yönetimi sağlayan bir liderleri bulunmaktadır. Siyaseti, hükümet etme, uzlaşma, ekonomik kaynakların dağıtımını gerçekleştirme sanatı, bunları yönlendirebilecek kapasiteye erişme ve bu iktidarı sürdürme mücadelesi şeklinde tanımlanmak mümkündür. Bu nedenle siyaseti yaşamak zorlaşmış, siyaset yapmak ise bir bilimsel araştırma konusu haline dönüşmüştür.¹⁷

Hiper ve Sayarı (2008) yaptıkları bir çalışmada Türkiye’de siyasi liderlik konusunda belirtilmesi gereken noktaları şöyle ifade etmişlerdir:¹⁸

- Liderlik geçmişi ve siyasi kariyeri: Siyasi liderin köken ve yetişme koşulları, siyasi hayata nasıl girdiği, siyasi hayatındaki kritik noktaları,
- Liderin kişiliği: Siyasi lideri farklı kılan kişisel özelliklerinin olup olmadığı, liderin kişiliği ile parti içi demokrasi anlayışının ilişkisi,
- Liderlik üslubu, yetenek ve stratejileri: Siyasi liderin iktidara gelme ve iktidar konumunu muhafazada kullandığı stratejiler, lideri diğer liderlerden farklı kılan stratejik özellikleri toplumsal değişimlere göre liderlik üslup tarzının biçimlenmesi,
- İnançları, ideolojisi ve amaçları: Siyasi liderin, belli bir inanç ya da ideolojiye sahip olup olmadığı ve bunları eylemlerine yansıtma şekli,
- Türkiye demokrasisine etkileri: Siyasi liderin Türk demokrasisinin biçimlenmesindeki etkileri nelerdir.

¹⁶ Özgül, “Türkiye Nasıl Bir Siyasi Liderlik İstiyor?”, 151.

¹⁷ Erzen, “Siyasi Lider İmajının Seçimlerde Etkisi”, 72.

¹⁸ Fatma Okur Çakıcı, *Seçmen Tercihinin Belirmesinde Lider Faktörü: Doğu Karadeniz Örneği* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 153.

şahan, 2020 yılında Gaziantep ilinde gerçekleştirmiş olduğu çalışmanın sonucunda bir siyasi liderde bulunması gereken özellikleri; “Yönetim başarısı ve sorun çözme”, “iletişim becerileri”, “parti yöneticiliği”, “toplumsal eğilimler”, “devleti temsil”, “özüm odaklılık”, “insani yön”, “esneklik ve tutarlılık” ve “medya ve kampanya” başlıkları altında toplamıştır.¹⁹

Yine Göksu²⁰, Recep Tayyip Erdoğan özelinde yapmış olduğu çalışmada, Erdoğan tarzı liderliği; “özdeşleşme”, “teşkilatılılık”, “duygusal bağ”, “toplumsal meşruiyet”, “siyasi iletişim” gibi özelliklerin altında toplayarak açıklamamıştır.

Başarılı liderliğin temel niteliklerinden biri de liderin kendisini yönetebilmesidir. Kendisini yönetebilmesi; kendisini tanıma, rol model olma, doğal bir merakla sahip olma, cesur olma ve hedef odaklı olmayı kapsar. Rol model olmasının önemini kavramış ve buna uygun davranan, verdiği sözü yerine getiren ve güvenilen lider, güçlü bir itibar oluşturmuş olur. Yalın’a²¹ göre beden dilini kontrol etmek, empati yapmak, uzlaşmaya dayalı olumlu ilişkiler kurmak, başka insanların duygu ve düşüncelerine önem vermek, yüksek duygusal enerji, iyimserlik ve çalışmaya sahip olmak, yeniliğe açık olmak, kendini yönlendirebilmek, olumsuz duygu ve gerilimlerle başa çıkmak, kararlılık, yüksek ikna, cesaret, sözünde durmak gibi nitelikler siyasi liderin güven oluşturmasını sağlamaktadır. Bunun sonucunda siyasi lider, halk ile arasındaki iletişimin etkinliğini arttırabilir. Lidere karşı oluşan bu güven itibarın kazanılmasında önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle hedef kitle ile etkileşimde ifade edilen niteliklerin nasıl algılandığı önemlidir.

Literatürde siyasi liderin önemine yönelik ileri sürülen fikirlerde genel olarak bir paralellik dikkat çekerken; siyasi liderlerin taşıması gerekli olan nitelikler, bu niteliklerin seçmenler bakımından göreceli önemi ve onların kararları üzerinde etkili olma hususundaki fikirlerde dikkat çeken farklılıklar gözükmemektedir. Bununla birlikte, siyasi liderde seçmenlerin aramış oldukları niteliklerin ülkelerin siyasi, kültürel ve sosyal altyapılarına göre de farklılıklar arz edebileceğini ve bu konuya yönelik araştırmaların siyasi pazarlama çalışmalarının başarısı bakımından ülke bazında gerçekleştirilmesinin daha faydalı ve anlamlı olacağını ifade etmek mümkündür.²²

¹⁹ Süleyman şahan, *Liderin Siyasal Kimliğinin ve İmajının Seçmenin Oy Verme Davranışındaki Rolü: Gaziantep* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

²⁰ Oğuz Göksu, *Siyasi Liderlik ve R. Tayyip Erdoğan’ın Liderlik Kodları* (Konya: Literatürk Akademi, 2018), 112.

²¹ Bahar Eroğlu Yalın, “Siyasi Liderliği “Duygusal” Düşünmek: Siyasi Parti Liderlerinin Üniversite Gençliği Üzerindeki Duygusal Zekâ Algısı”, *Karadeniz Araştırmaları* 35/35 (2012), 165.

²² Polat ve Kültür, “Genç Seçmenler Gözüyle Siyasi Ürün (Siyasi Lider) Özellikleri: Ankara’daki Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir alışma”, 11.

Kişisel özellikleri yanı sıra liderin sosyo-demografik (yaş, cinsiyet, eğitim gibi) özellikleri de önemlidir. Örneğin, çoğunlukla genç bir lider yerine olgun ve deneyim sahibi ve iyi eğitim alan bir lider, hedef kitlesinin güvenini kazanabilmektedir. Bununla birlikte toplumda kadın bir liderden çok erkek lider daha fazla güvenilir görülebilmektedir. Ayrıca hedef kitlesiyle aynı değerleri paylaşan bir liderin inandırıcılığı daha yüksek olabilmektedir.²³ Bir liderin güvenilir ve inandırıcı olması için paydaşları gözünde iyi bir lider olması gerekir.

Siyasi liderler, Morrell ve Hartley bu konu ile ilgili olarak seçildikten sonra temsilci sorumluluğunu gördüklerinden, yönetmiş oldukları bireylerin kabul edilmesine gereksinim duymuşlardır. Bir tek o kişilere destek olmaktan başka tüm seçmen kişilere ve gelecekteki kişilere çıkarlarını korumak ve hizmet etmekle görevlidirler. Bunlar siyasi olmayan liderler ile kıyaslandığında değişkenlikler içerip, ayrıca siyasi önderler farklı mesuliyetler altında da faaliyetler gösterirler. Vergilendirme, sağlık, iktisadi, çevre, vergilendirme, hukuki uygulamalar, eğitim ve değer gibi alanlarda problemler açısından yasal resmi mesuliyetleri bulunmaktadır. Siyasi önderler ilk başlarda seçim sandığı aracılığı ile yetkiler kazanmaktadır. Ama otoriteleri, potansiyel olarak her gün değişen siyasi partilerden (genellikle parti bünyesi çerçevesinde çalışmalar yürütürler) seçmen, medyadan, muhalif siyasetçilerden ve diğer organlardan (örneğin hayır kurumları, lobiler,) bağlı bulunmak üzere tepki ölçmeye tabi olurlar.²⁴

İyi bir lider, güçlü stratejik bir odaklanmaya ve açık bir vizyona sahip olan ve gerektiği zaman cesaretli, ilkeli bir tavır ortaya koyabilen, sade bir dille doğru konuşan, dürüst, açık, saygı üzerine inşa edilmiş değerlere sahip olan kişidir.²⁵ İyi bir lider olabilmek için iyi bir liderde bulunması gereken erdemlere sahip olmak gerekir. Bunlara sahip olan lider iyi bir lider konumuna gelebilir.

Liderliğin varsayılan erdemleri şu şekilde sıralanmıştır şunlardır²⁶:

- Eylemsiz ve istikametten yoksun insanları seferber etmek ve onlara ilham vermek.

²³ Ayşe Aslı Yıldırım, *Siyasi İletişim Sürecinde Hitabet Sanatının Kullanılmasının Liderin Başarısına Etkisi: Recep Tayyip Erdoğan Örneği*, (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 24.

²⁴ Kevin Morrell, Jean Hartley: “*A Model of Political Leadership*”, *Human Relations* 59/4, (2006), 483-504.

²⁵ Kevin Murray, *Liderlik Dili Başarılı CEO'ların İletişim Sırları*, Çev: Ümit Şensoy, (İstanbul: Birinci Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015), 51-52.

²⁶ Andrew Heywood, *Siyasetin Temel Kavramları*, Çev: Hayrettin Özler, (Ankara: Birinci Basım, Adres Yayınları, 2012), 188.

- Birliği sağlamak ve bir grubun üyelerini aynı istikamette yönelmeleri konusunda cesaretlendirmek.

- Bir yükümlülükler ve roller hiyerarşisi kurarak örgütleri güçlendirmek

Siyasi liderler iktidarı ele geçirmek, diğer bir deyişle “pazar lideri” konumuna ulaşabilmek için, liderlerin partilerini ve kendilerini tanıtmadan önce seçmenlerin beklenti ve taleplerini belirlemeleri gerekir. Siyasi liderler bu istek ve beklentilere cevap verme yönünde çalışmalar yaparak, kendilerini (beklenti ve talepleri karşılayacak) bir ürün şeklinde seçmenlere tanıtmak ve bu ürünün tercih edilmesi için (seçmenlerin oyunu alabilmek için) gayret göstermek zorundadırlar.²⁷

Siyasi liderlik rollerini üstlenmiş olan bireylerin bu rollerini içinde buldukları toplumu oluşturan tüm bireyleri geleceğe taşıyacak biçimde kullanması gerekir. Lider, her bir yurttaşını kucaklamayı ve temsilcisi olduğu toplumsal yapıya karşı sorumluluk şuuruyla hareket etmeyi kendisine temel prensip edinmelidir. Aynı zamanda lider, söylem ve uygulamaları tutarlı bir yapı içinde gerçekleşmeli, İnsanlara güven vermeli ve cesur bir şekilde eylemlerde bulunabilmelidir. Toplumsal çıkarlar, bireysel menfaatlerin önüne tutulmalı, yol gösterici bir anlayışla sahip olduğu öngörü kabiliyeti ile kararlı eylemler ortaya koymalıdır.

Siyasi iletişimde tesirli bir takip edilmesinde önemli bileşenlerden birisi olan imaj, alanın tamamlayıcısı durumundadır. Büyük ölçüde imajının Siyasi liderlerin başarısında tesiri bulunmaktadır. Siyasi lidere imaj, kendisini toplumsal yapı içerisinde görünür kılma olanağı vermekte ve kitleler tarafından pozitif biçimde değerlendirilmesine imkân yaratmaktadır.

1. 3. Siyasi Liderlik Tipleri

Literatürde çok sayıda liderlik tipi mevcuttur. Bu liderlik tipleri içerisinde en sık karşılaşılan liderlik türleri; otoriter liderlik, demokratik liderlik ve karizmatik liderliktir. Çalışmanın bu bölümünde bu liderlik türleri ele alınmaktadır.

1. 3. 1. Otoriter Liderlik

En eski liderlik süreci ve türünden birisi otoriter liderliktir. Çünkü binlerce yıldan bu yana yönetebilme hakkını ele geçirmek ve sürdürmek için, fiziki gücün önemli olduğu bir liderlik yarışı, toplulukları yönetebilmek için lideri otoriter, hatta çoğunlukla güç kullanan zorba bir yönetim tarzını ön plana çıkarmıştır. Otoriterlik, yönetim süreci süresince karar ve söz hakkının kimde olduğu ile ilgili bir olgudur.

²⁷ Polat ve Kültür, “Genç Seçmenler Gözüyle Siyasi Ürün (Siyasi Lider) Özellikleri: Ankara’daki Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Çalışma”, 1-31.

Siyasi yaşamda özellikle yetki ve gücü kontrolünde bulunduran yönetici elitlerin bazıları, karar ve söz hakkı ile ilgili olarak daha fazla otoriterleştiği dikkat çekmektedir. Bugün ideal liderlik tipi olarak görülmesine de otoriter liderlik halen uygulama alanı bulabilmektedir. Siyasi parti yandaşlarında, özellikle de partilerde vazife alabilecek noktaya ulaşanların otoriter bir yönetim beklentisinde oldukları gözlemlenmektedir.²⁸

Otoriter lider tipinin en belirgin örneği feodal yapının bünyesinde bulunmasıdır. Liderin ne yapması gerektiği, gelenekler tarafından ortaya konmuştur. Ayrıca gelenekler liderin hareketlerini, sınırlarını belirler. Ancak kararları dini ağırlıklı olabilmektedir.²⁹ Otoriter lider tarzı zorlama, tehdit ve güç kullanmayı gerekli kılmaktadır. Bu lider tarzı saldırgan ve baskıcı bir kişilik özelliği taşımaktadır. Liderin emri haricinde hiç kimse hiçbir şey yapamamaktadır. Çünkü tek karar alıcı liderdir³⁰. Lider genellikle başında bulunduğu grubun/örgütün siyasi kararını kendisi tayin eder. Çünkü en son karar noktası liderdir. Bu bağlamda grup içerisindeki haberleşmeyi ya kendisi yapar ya da kontrol edebileceği birisine yaptırır. Böylece kendisine hükmetmeye çalışacak veya otoritesine zarar verebilecek kişileri değişik şekillerde ya da usullerde yalnızlaştırır veya kendisinden uzaklaştırır.³¹

1. 3. 2. Demokratik Liderlik

Demokratik siyasi hayatta liderlik önemli bir konudur. Liderlik, bireyin belirgin niteliklerine ve deneyimlerine göre biçimlenmektedir. Siyasi partilerdeki demokrasi yaklaşımı o partinin yöneticisi olan kişilerin liderlik yaklaşımını etkilemektedir. Bu nedenle siyasi partilerin yönetimde temel yaklaşımları demokratik yönetim ve demokratik liderlik olmaktadır³². Otoriter yönetimlerin etkinliğini yitirmesi ve geçerliliğini kaybetmesi sonrası siyasi yapılarda demokratik liderlik anlayışı, ortaya çıkmıştır. Demokratik liderlik tarzı, siyasi örgütlerde siyasi bir yaklaşım olmakla beraber parti örgütlenmesine kişilerin katkılarına özendirici bir etken olmuştur.³³

Demokratik lider, her üyenin maksimum derecede meselelere katılımını sağlamaya çalışır. Bu lider tarzı, üyelerin karşılıklı ilişkiler içinde olmasını ister veya teşvik eder. Grup yapısında farklı statü ve imtiyazların olmasını engeller ve eşitlik

²⁸ Özgül, “Türkiye Nasıl Bir Siyasi Liderlik İstiyor?”, 153.

²⁹ Bahattin Ergezer, *Liderlik ve Özellikleri*, (Ankara: Üçüncü Basım, Ocak Yayınları, 1998), 7.

³⁰ Ümit Arkan, “*Siyasi Liderlikte Karizma Olgusu: Recep Tayyip Erdoğan Örneğinde Teorik ve Uygulamalı Bir Çalışma*”, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 20.

³¹ Ergezer, *Liderlik ve Özellikleri*, 75.

³² Yörük Durmuş, Dünder Süleyman ve Topçu Birol, “Türkiye'deki Belediye Başkanlarının Liderlik Tarzı ve Liderlik Tarzını Etkileyen Faktörler”, *Ege Akademik Bakış Dergisi* 11/1 (2011), 108.

³³ Özgül, “Türkiye Nasıl Bir Siyasi Liderlik İstiyor?”, 154.

sağlamaya çalışır. Bu itibarla grup yapısındaki farklı statü ve ihtiyaçları engelleyerek herkesin verilen kararlarda fikir ve düşüncelerini özgürce ifade etmesini sağlar. Bu durum demokratik liderin, başkalarının fikir ve düşüncelerine önem verdiğini gösterir.³⁴

Demokratik liderlik, insanların buldukları kurumun, kültürün ve ilişkilerin (karar verme rasyonalitesi) yaratılmasında aktif katkıda bulunduğu bir ortam oluşturmayı amaçlar. Bu liderlik tarzı, örgüt boyunca gerçekleşir ve liderliğin dağılımını teşvik ederek bunu tanımak ve geliştirmek için çalışır. Demokratik tanımlamayı gerçekleştirmek ve demokratik lider inisiyatifinin çoğunluğa dağılması için bazı karar haklarının uygulanması gerekir. Bunlar³⁵:

- Demokratik olarak meşrulaşmış otoritenin kullanılması; yani hesap verebilir bir otorite olarak karar almak veya etkilemek;

- Hesap verilebilirlik süreçlerinin etkinleştirilmesi; örneğin, başkalarını seçmek veya sorumlu tutmak için örgütsel topluluk üyesi olarak inisiyatif kullanmak (oy kullanmak);

- Katılımcının karar verme forumlarında inisiyatif kullanması; örneğin, bir tartışma veya hareket başlatmak.

1. 3. 3. Karizmatik Liderlik

Karizmatik lider, genel itibariyle toplumda yaşanan bunalım dönemlerinde ortaya çıkar. Lider bezginlik, yılgınlık, ümitsizlik içerisinde bir ümit, bir ışık ya da kurtuluş olarak görülür. İçinde bulunulan şartlar, toplumda o lider hakkında bir inancın oluşmasını sağlar. Burada söz konusu olan, toplumdaki herkesin onayladığı, güvendiği nitelikli bir liderdir. Toplumda oluşan bu itaat, liderin kişiliğine ve onun üstün kabiliyetleri olduğuna dair gerçekleşen ve beslenen inanca dayanır. Bu inanç, liderin bir kurtuluş çaresi olduğu düşüncesine dayanır. Çünkü kurtuluş ondadır ve onları kurtaracak kişi, o kişidir.³⁶ Karizmatik lider demokratik ve otoriter, batılı ve batılı olmayan ekonomi olarak çok gelişmiş ve az gelişmiş toplum biçimlerinde görülür. Robert Michels'in siyasi partilerle gösterdiği gibi, on dokuzuncu yüzyılın çeşitli batılı Avrupa sosyalist hareketlerinde belirgin karizmatik eğilimler ortaya çıktı ve liderleri "kitleler arasında derin saygı kültürü" nesnelere haline geldi. Örneğin, Ferdinand

³⁴ Ergezer, *Liderlik ve Özellikleri*, 78.

³⁵ Philips Arthur Woods, *Democratic Leadership in Education*, (London: First Published, Paul Chapman Publishing, 2005), xvi.

³⁶ Ergezer, *Liderlik ve Özellikleri*, 78.

Lassalle, 1964'e Rheinland gezisinde iken "bir tanrı gibi" anılıyordu. Yirmi birinci yüzyılda Lenin de Rus kominizim ile başlayarak karizmatik lider olmuştur.³⁷

Max Weber karizmayı, takipçiler ile olağanüstü özelliklere sahip olduğuna inandıkları bir liderin arkasında gitme ihtiyacını duyanların önüne geçen liderleri nitelikle için kullanmaktadır. Weber'e göre dinlerin kurucuları, peygamberler, askeri ve siyasi liderler karizmatik liderlerin ilk örnekleridir. Karizmatik liderleri diğer liderlerden ayıran ve ön plana çıkaran; mucizeler ve vahiyler, kahramanca cesaretler ve göz alıcı başarılar gibi doğaüstü yetenek ve güçlere sahip olduğu inancıdır.³⁸ Karizmatik lider, sadece olağanüstü liderlik nitelikleriyle putlaştırılmış ve özgürce izlenen sıradan bir lider değil, aynı zamanda insanların değişime yönelik bir harekete katılmaya çağırın ve bu harekete liderlik etme gibi nitelikleri gösteren kişidir.³⁹

Karizmatik liderlik kavramı genellikle liderin izleyenler üzerindeki etkileri veya liderlerle takipçileri arasındaki ilişki açısından değerlendirilir⁴⁰. Hem "karizmatik takip" hem de "karizmatik ilişkiyi" açıklamaktadır⁴¹. Çoğu zaman takipçilerin karizmatik liderle olan ilişkisi öğrencilerin bir ustaya olan ilişkisi gibidir ve lider her durumda onlardan saygı görür. Onu korku ya da para teşviki ile değil, tutkulu bağlılıktan, coşkudan takip ederler. Karizmatik takip, bürokratik olmayan bir gruptur ve izleyici temelli bir yaklaşımdır. İzleyici temelli yaklaşım izleyicilerde liderin etkisi ve karizmatik etki içeren lider davranışları üzerinde durmaktadır. İlişki temelli yaklaşım, izleyiciler tarafından bir lidere karizma atfedilmesinin nedenleri üzerinde durmaktadır. Bir de lider temelli yaklaşım vardır. Bu yaklaşım temel noktasını, liderin ideolojik kavramlarla ifade edilebilen misyon ve vizyonun oluşturulması, inançlarına, değerlerine ve kendisine yüksek derecede güven duyulması, sağlıklı iletişim kurulması gibi konular oluşturmaktadır.⁴²

Weber'e (1966) göre karizmatik liderlik kavramı şu manaları ifade etmektedir⁴³:

³⁷ Robert C. Tucker, "The Theory of Charismatic Leadership", *Daedalus* 97/3 (1968), 738.

³⁸ Mehmet Doğan, *Karizmatik Liderlik Bağlamında Türk Siyasetçilerinin Değerlendirilmesi*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 48.

³⁹ Tucker, "The Theory of Charismatic Leadership", 738.

⁴⁰ Robert J. House, "A 1976 Theory of Charismatic Leadership", In J.G. Hunt and L.L. Larson. (Eds.), *Leadership: The cutting Edge*, Carodale: Southern Illinois University Press (1977), 1-38.

⁴¹ Tucker, "The Theory of Charismatic Leadership", 738.

⁴² Hasan Gül, *Karizmatik Liderlik ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, (Kocaeli: Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 22.

⁴³ Salih Demirtaş, *Liderlik Teorileri ve Karizmatik Liderlik*. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 57.

- Olağanüstü yeteneklere sahip bir lideri,
- Lider ve takipçileri arasında duygusal bağıllık,
- Kitlelerin bir “baba” figürüne bağımlılığı,
- İnsanlar liderin güçlü, her şeye vakıf ve faziletli bir kişi olduğu kanaatine sahip olmasını,
- Liderin dünyevi veya dinsel nitelikte doğaüstü güçleriyle ilgili itibarı,
- Sadece sevgi üzerine kurulu halkın desteğini,

Karizmatik lidere lütuf olarak verilmiş stilleri bulunmaktadır. Bu liderin tarzı misyonlarına dayanır. Lider işlevini ve rolünü kader şeklinde görür. Weber’in belirttiği gibi karizmatik liderlerin kriz dönemlerinde değer, durum ve meşrulukları ortaya çıkar. Karizmatik liderliğin meşruluğu sosyolojik ve psikolojik olarak takipçilerin inancına dayanır. Liderin kalite ve niteliklerine çok fazla dayanmamaktadır. Nitekim lider önemli ve değerlidir. Ayrıca karizmatik liderlik radikal, direk kişisel ve sıra dışıdır.⁴⁴

2. GEÇMİŞTEN BUGÜNE SİYASİ LİDERLİK VE SİYASİ LİDERLİK ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

İnsanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olan liderlik kavramı ile ilgili M.Ö. 300 ila 400 yıllarına ait Aristo ve Platon’un görüşlerine rastlanmaktadır.

Dünyada pek çok lider örneği vardır. Bunlardan bazıları, Hint Milli Hareketinin lideri M. K. Gandhi’dir Savaşçı bir komutan olan ve büyük fetihler yapan Büyük İskender, bir dini lider olan Hz. Muhammed, yönetimi bir meslek olarak nitelendiren ilk insan olma özelliğine sahip Farabi’dir. Bilime olan düşkünlüğu ile bilinen ve şairliği de padişahlığı kadar gelişmiş olan Fatih Sultan Mehmet ve Hun Devleti’nin en güçlü lideri Atilla önde gelen lider örnekleri arasında gösterilebilir. Bu farklı alanlardan verilen lider örnekleri lider kimdir, liderlik özellikleri nelerdir, liderlik nasıl tanımlanır sorularını önümüze çıkarmaktadır.⁴⁵

İnsanların üzerinde en çok konuğuğu ve gizemini hala korumakta olan lider ve liderlik kavramları, antik çağlardan itibaren ilgi çeken, merak ve heyecan uyandıran aynı zamanda üzerinde çok sayıda araştırma ve çalışma yapılmış bir konudur. Liderlik kavramını tanımlayan ilk ve kapsamlı yaklaşım kişinin sahip olduğu özellikleri üzerine kurulmuştur. Antik Yunan düşünürleri Sokrates, Aristo ve Eflatun, yöneticileri diğer

⁴⁴ Gül, *Karizmatik Liderlik ve Örgütsel Bağıllık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, 23.

⁴⁵ Şebnem Aslan, “*Geçmişten Günümüze Liderlik Kuramları*”, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2013), 23.

kişilerden ayıran bir dizi fiziksel, kişisel ve sosyal hususiyetleri sıralayarak yönetici sınıfını tanımlamışlardır. Daha sonra, egemen güç sahibi sınıfların dayatmaları ve dini inanışlarla, liderlik gücünün temeli olarak “soylu kan ve tanrının bahsettiği güç” gibi kavramlar ortaya çıkmıştır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar, genel görüş olarak liderin doğuştan gelen üstün özellikleri ile liderlik kabiliyetine sahip olduğu düşünülmüştür.

Tarihte liderliğe ait ilk yazılı kaynak ise M.Ö 2300’lerde Mısır’da Ptahhotep’in talimatları olarak karşımıza çıkmaktadır. ⁴⁶ Sonraki dönemlerde ise Konfiçyus, Lao-Tzu, Sokrates ve Platon gibi düşünürler lider ve liderlik ile ilgili tanımlamalar ve liderin sorumluluk ve özelliklerine yönelik açıklamalar yapmışlardır. Orta çağa gelindiğinde ise Machiavelli (1513) liderliğe pragmatist bir yaklaşım getirmiş ve Prens romanında şu açıklamalarda bulunmuştur

İlk ve orta çağda liderlik tanımlamaları genellikle askeri anlamda ve iktidar bazlı tanımlamalarla anılmıştır. Sanayi devrimi sonrasında ise her alanda liderlik üzerine çalışmalar hız kazanmıştır. Günümüze gelindikçe liderlik üzerine çalışmalar yüksek sayılara ulaşmıştır.⁴⁷

2005 yılında amazon.com’da 18,299 adet liderlik ile ilgili farklı dillerde kitap, Google Akademik’de 16,800 kitap, 95,500 yayın ve 386,000 alıntı olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca Erçetin⁴⁸ 20. yüzyılda 350’nin üstünde lider ve liderlik tanımı yapıldığını belirtmektedir.

Liderlik konusunun geçmişine bakıldığında, ilk ve ortaçağlarda liderliğin yaygın bir şekilde güç ve iktidar kullanımı ile beraber anıldığını ve yalnızca devleti idare edenlere atfedilen bir nitelik şeklinde değerlendirildiğini görmek mümkündür. Aydınlanma çağı ile beraber, çoğulcu ve demokratik tanımlamalar ile kavram muhteva bakımından değişmiş 20’inci yüzyılda yalnızca devlet idaresi ile değil işletme ve her çeşit organizasyon yönetimi ile de ilişkili görülmektedir. Bundan dolayı ortaya çıktığı dönemlerde yaygın bir biçimde insanları güçle yönetme olarak ele alınan liderlik giderek izleyenleri etkileme, ortak amaca yönlendirme, yaratıcı olma artı değer yaratma, bir süreci başlatma, gibi kavramlarla tanımlanır hale gelmiştir.

⁴⁶ Bernard M. Bass, Ralph M. Stogdill: Bass & Stogdill’ s Handbook of Leadership: Theory, Research & Managerial Applications, (Newyork: First Edition, The Free Press, American Psychological Asociation, 1990), 4.

⁴⁷ Bass, Stogdill: Bass & Stogdill’s Handbook of Leadership: Theory, Research & Managerial Applications, 4.

⁴⁸ Şule Erçetin, *Lider Sarmalında Vizyon*, (İkinci b., Cilt Savaş), (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2000), 3.

Siyasi liderlik, siyaset kadar eski bir konudur. Çok eski dönemlerden bu yana insan; siyasi otoriterin temellerinin bir toplumda neler olduğu veya olması gerektiği, kimin yönettiğini ve yönetmesi gerektiğini, sorularının yanıtlarını ve bir takım kimselerin toplumun kurallarının ve siyasetinin belirlenmesindeki istisnai etkiyi niçin ve nasıl kontrol ettiğini, uyguladığını ve diğer bireylerin bunu neden gerçekleştiremediğini tartışmış, sormuş ve anlamaya çalışmıştır. Siyaset biliminde olduğu kadar tüm bu sorular, sosyolojiden siyasi düşünceye kadar, siyaset bilimi araştırmalarına kaynaklık eden farklı disiplinlerin de çalışma konusunu oluşturmuştur.⁴⁹

Tahta M.Ö. 336 yılında, geçen ve on yıl gibi kısa bir süre zarfında o dönemde dünyanın bilinen kısmının yarısını kontrolü altına almayı başaran Makedonyalı İskender, yalnızca güce dayalı bir şekilde değil, aynı zamanda zeki bir şekilde tatbik etmiş olduğu politikaları ile büyük bir imparatorluk kurmayı başarmıştır. Mesela bazı fethettiği ülkeleri, kurumsal yapısına hayran kaldığı için kendisi yönetmek yerine, yerel yöneticiler ile beraber hükmetmeyi düşünmüş ve liderlerinin de yerel gelenekleri benimsemesi konusunda ısrarcı olmuş, kendisi de örnek olmuştur. Her kurumun farklı beceri ve kültürlerinin en iyi yönlerini sentezlemek biçimindeki bu fikri, birbirinden farklı olan kurumların başarılı bir biçimde kaynaştırılabilmeleri açısından önem taşımaktadır.⁵⁰

1513 yılında yazmış olduğu Prens isimli eserinde Machiavelli ise liderlikte realistik ölçütünü dile getirerek “İnsanlar doğuştan kötüdür. Bundan dolayı devleti daha iyi idare edebilmek için iktidarı mutlak suretle ele geçirmek gerekir. Erk tanrıdan değil, kuvvetten doğar. Gerekirse bu yolda şiddette dâhil olmak üzere her türlü yola başvurulmak gerekir. Çünkü ikna yolu ile başarı elde etmek mümkün değildir. İnsanlar için korku, merhamet ve sevgiden önce gelir.” şeklinde ifade etmiştir. Machiavelli’ye göre iktidarı kontrol etmek için bir liderin sahip olması gerekli olan iki özellik yetenek ve şanstır.⁵¹

Campanella, Güneş Ülkesi adlı eserinde, kendini bilimlere adanmış birinin iyi bir yönetici olacağını söyler. Doğu felsefesinden bir örnek olarak ise Nizamülmülk’ün sultan; ülkesini iyi yönetmeli, halkının iyiliğini gözetmeli, halkı dinlemeli, din ile ilişkisi iyi, adaletli, ordunun ve halkın durumundan haberdar devlet işlerini beraber yürüttüğü kişiler ile yakın arkadaş olmalı, yönetim hiyerarşisini korumalı, karar almadan önce etrafındakilere danışmalı ve aceleci olmamalıdır.⁵²

⁴⁹ Hüseyin Akşit, *Yönetim ve Yöneticilik*, (2. Baskı), (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2010), 139-141.

⁵⁰ Erzen, “Siyasi Lider İmajının Seçimlerde Etkisi”, 67.

⁵¹ Eleri Sampson, *İmaj Faktörü*, (İstanbul: Rota Yayın. 1995), 12-20.

⁵² Zeyyat Sabuncuoğlu, Melek Tüz: *Örgütsel Psikoloji*, (Bursa: Ezgi Kitabevi, 3.Baskı, 2001), 221.

Liderlik araştırmalarının önemli isimlerinden Stodgill, öğrenci liderliği, askeri liderlik, işletme açısından liderlik gibi konularda çok çalışma yapılmasına karşın siyasi liderlik, işçi liderliği ve suç örgütü liderliği konularının göreceli olarak çok az önemsendiğini belirtmektedir. Jean Blondel de 1970’li yıllardan itibaren siyaset bilimcilerin siyasi liderlik konusunda daha fazla ilgi göstermeye başladıklarını ama yine de siyasi liderlik konusunda çalışan birçok araştırmacının ifade ettiği gibi bu konuda çok az araştırma yapıldığına vurgu yapmaktadır.⁵³

Siyasi liderlik çalışmalarında en çok katkı veren alan siyaset bilimidir. Siyasi liderlik ile ilgili genel bir teori oluşturma çabalarına temel sağlayan siyaset bilimi odaklı kuramlar da vardır. Örneğin, elit kuramları, siyasi liderlik alanında değerlendirilebilecek çalışma konularından biridir. Yöneten-yönetilen ayrımını esas alan elit kuramları, toplumu kimin yönettiği ve yönetici elitin dolaşımı ile ilgilenmektedir.⁵⁴

Siyaset bilimi alanında siyasi liderlik çalışmalarına, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de çok fazla rastlanmamaktadır. Liderlik alışmaları benzer olarak daha çok sosyal psikoloji ve işletme disiplinlerinin etkisi altındadır. Bu durumda, siyasi liderliğin, siyasi bir örgütlenmede bir rol olduğu, farklı kültürlerin ve koşulların farklı liderlik tiplerine ihtiyaç duyduğu düşünölmelidir. Bundan hareketle, yapılan seçimlerin örgüt içindeki konumlar üzerinde etkili olduğu durumlarda, içinde bulunan örgütün koşullarına uyum sağlamanın, o örgütte var olan rolleri de anlamak açısından önemli olduğu dikkate alınmalıdır. Bu koşullar altında, siyasi liderliğin, liderlik konusunda bir alt ayrım, hem en çok gündemde olan hem de toplumlara en yoğun bir biçimde etkilenen rol olarak dikkatle çalışılması ve açıklanması gerektiği söylenebilir.⁵⁵

Siyasi yaşamı, temel ekonomik ve sosyal güçlerle açıklama çabası, bu sürece kişisel özellikleri ile önemli etkilerde bulunabilen aktörler olan liderleri, bilimsel açıdan arka planda değerlendirme sonucunu doğurmuş görünmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, siyasi liderliğin oluşumu açısından grubun yapısı ve fonksiyonlarından ve temel olarak yandaşlardan (izleyenlerden) bağımsız ele alınmamasıdır.

SONUÇ

Liderlik kavramı bir süreci ifade ederken, lider ise bu sürece dâhil olan insanları etkileyebilen ve yönetsel bir otoriteye sahip olan bir kimseyi ifade etmektedir. Yaşadığımız dönemde var olan, hızlı değişim, belirsizlikler, finansal ve siyasi

⁵³ Özgöl, “Türkiye Nasıl Bir Siyasi Liderlik İstiyor?”, 151.

⁵⁴ Erçetin, *Lider Sarmalında Vizyon*, 31.

⁵⁵ Bass, Stodgill: Bass & Stodgill’ s Handbook of Leadership: Theory, Research & Managerial Applications, 4.

çalkantılar nedeniyle değişimi yönetecek, kılavuzluk edecek ve ufuk açacak liderlere geçmiş dönemlere oranla daha fazla gereksinim duyulmaktadır. Bugünü kurtarmak ve geleceği kurmak için yeni, etkin ve güçlü bir lider kuşağının varlığına ve her yerde etkisini göstermesine ihtiyaç vardır.

Bu ihtiyaç küreselleşme koşullarında daha da gün yüzüne çıkmaktadır. Küreselleşme sonucu rekabet koşullarının sertleşmesi ile birlikte bu rekabet koşulları ile başa çıkabilmek için her geçen gün firmaların farklı stratejiler belirlemek zorunda kaldığı günümüzde, işletmeler açısından sorun çözücü ve etkili yöneticilere sahip olmak bir takım avantajlar sağlamaktadır. Nitekim yöneticiler; kaynak yaratarak ya da örgütlerin kaynaklarını kullanarak örgüt amaçlarını hayata geçirmek için gerekli önlemleri önceden alan ya da gerektiği zaman hızlı bir şekilde strateji geliştiren ve hayata geçiren kişilerdir.

Alan ya da konularında yetkin olan yöneticilere sahip bulunan örgütler rakiplerine karşı avantaj sahibidirler. Diğer yandan yöneticinin alana hâkim olması dışında lider vasıflarına da sahip olması bu avantajı daha ileri bir seviyeye çıkarabilmektedir. Zira Lider yöneticiler çalışanlar tarafından, takip edilen hatta özenilen yönetici konumuna sahiptirler. Taşımış oldukları kişilik özellikleri ve sosyal statüleri lider yöneticileri devamlı izlenir kılar.

Literatüre bakıldığında çeşitli liderlik yaklaşımları ve lider tipleştirme çabalarının olduğu görölmektedir. Hangi alanda olursa olsun, bir yöneticide safi olarak tek bir liderlik tarzının bulunduğunu söylemek pek mümkün değildir. Örgütün, çevre koşullarının, izleyicilerin ve tabii ki yöneticinin sahip olduğu özellikler, çeşitli lider davranışlarının ve tarzlarının sergilenmesine neden olmaktadır. Bazen birden fazla liderlik özelliğinin sergilendiği görülürken, bazen de tek bir liderlik tarzı doğrultusunda bir yönetim ve iletişim sürecinin götürüldüğü görölebilmektedir.

Geçmişten günümüze tüm toplumlar ihtiyaç duydukları ve istedikleri lider türünü yetiştirmiş ve akabinde kültürel alışkanlıklarını devam ettirmelerini ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılamasını beklemişlerdir. Günümüze kadar geçen süre içerisinde çok sayıda toplum, yasaya ve vicdana aykırı olarak kötü ve acımasızca, işkenceye, baskı ve katliamlara maruz kalmıştır. Bir toplumun bunlara karşı varlığını koruyup, devam ettirebilmesi ancak kültürel değerlerini korumasıyla ve başarılı, etkili liderlere sahip olmasıyla olmuştur. Toplumların bolluk ve rahatlık içinde düzenlerinin daimi olmasında liderlerinin payı büyüktür. Bir toplumun kültürel değerlerindeki ve inançlarındaki temel amaç varlığını devam ettirme içgüdüdür. Her toplum kendisine farklı bir sistem kurmuş ve bu yapı içerisinde liderlerin önemli bir rolü olmuştur. Liderler farklı fikir ve çözümler üretirler. Her toplum kendi kültürel değerlerini oluşturur. Toplumların bir araya gelme arzusu kendi kültürel değerlerinin oluşumuna dayanır. Bütün sistemler

kendi liderlerini çıkarırlar ve bu liderler yeterli bilgi, uzmanlığa ve yeterliliği olan; buyurma, yaptırma ya da yasak etme hakkına sahip, kuralları tayin eden kişilerdir. Her ne kadar liderlik tek bir kişide toplansa da bazen baskı ve zorlama olmadan etrafındaki devlet erkânıyla birlikte hareket eden ve yöneten liderlerde bulunmaktadır.

Genel olarak tüm örgütlerde, örgütün yönetimi, yönetimde liderliğin önemi, üzerinde çok durulan ve çözümler üretilmeye çalışılan bir konudur. Özel bir örgüt yapısı olan siyasi partiler, hem yapısı hem yönetim süreci ve hem de işleyişi açısından diğer örgütlerden ayrılan bir özelliğe sahiptir. Siyasi partilerin gönüllülük esasına dayalı bir organizasyon olması, aidiyet bağının her zaman resmi bir ilişkiye bağlı olmaması ve karşılıklı olarak maddi çıkarlar kadar manevi beklentilerin de ön planda olduğu örgütler olması nedeniyle, diğer örgütlerden daha farklı bir yönetim ve liderlik sürecine sahip olmasına neden olmaktadır.

Liderlikle ilgili yapılan çalışmaların, geliştirilen yaklaşım ve teorilerin çoğunluğu işletme kökenlidir. Siyasi liderlikle ilgili daha kapsayıcı, çalışmalara ve yaklaşımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Kuşkusuz ülkelerin kendilerine özgü sosyo kültürel yapılarının sonucu olarak genel geçer bir siyasi liderlik teorisine ulaşabilmek kolay değildir. Fakat siyasi liderliği tanımlayacak daha evrensel niteliklere sahip farklı yaklaşımların literatürdeki varlığı siyasi liderlikle ilgili bundan sonra yapılacak olan çalışmaların gelişmesine katkı yapacaktır. Bu bağlamda hazırladığımız çalışmanın, ülkemizde siyasi liderlikle ilgili kuramsal çalışmalarda görülen eksikliğin giderilmesine katkı sağlamasını ve gelecekte yapılacak benzer çalışmalar için örnek teşkil etmesini umuyoruz.

KAYNAKÇA

Akat, İlder. *İşletme Yönetimi*. İstanbul: Beta Basım Yayım, 1994.

Akşit, Hüseyin. *Yönetim ve Yöneticilik (2. Baskı b.)*. İstanbul: Kumsaati Yayınları, 2010.

Arklan, Ümit. *Siyasi Liderlikte Karizma Olgusu: Recep Tayyip Erdoğan Örneğinde Teorik ve Uygulamalı Bir Çalışma*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Artan, İnci Bozkurt, *Davranışlarımızdan Seçmeler (Örgütsel Yaklaşım)- Liderlik*, 1999.

Aslan, Şebnem. *Geçmişten Günümüze Liderlik Kuramları*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2013.

Bass, Bernard - Bass, Ralph Melvin. *Stogdill' s Handbook of Leadership, Theory, Research & Managerial Applications*. New York: The Free Press, 1990.

Damlapınar, Zülfikar - Balcı, Şükrü. *Siyasi İletişim Sürecinde Seçimler Adaylar İmajlar*. Konya: Literatürk Academia Yayınları, 2014.

Demirtaş, Salih. *Liderlik Teorileri ve Karizmatik Liderlik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Doğan, Mehmet. *Karizmatik Liderlik Bağlamında Türk Siyasetçilerinin Değerlendirilmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Dubrin, Andrew J., *Essentials of Management*, 8th Edition. Ohio: South-Western Cengage Learning, 2009.

Erçetin, Şule, *Lider Sarmalında Vizyon*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2000.

Erdoğan, İlhan, *İşletmelerde Davranış*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları, 1991.

Ergezer, Bahattin. *Liderlik ve Özellikleri*. Üçüncü Basım. Ankara: Ocak Yayınları, 1998.

Fındıkçı, İlhami. *Bir Gönül Yolculuğu Hizmetkâr Liderlik*. İstanbul: Alfa, 2013.

Göksu, Oğuz. *Siyasi Liderlik ve R. Tayyip Erdoğan'ın Liderlik Kodları*. Konya: Literatürk Akademi, 2018.

Gül, Hasan. *Karizmatik Liderlik ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Kocaeli: Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

Güney, Salih. *Liderlik*. 1. Baskı, İstanbul: Nobel Yayınevi, 2012.

Heywood, Andrew. *Siyasetin Temel Kavramları*. Çev.: Hayrettin Özler, Birinci Basım, Ankara: Adres Yayınları, 2012.

Hogg, Michael - Vaughan, Graham. *Sosyal Psikoloji*. Çev.: İbrahim Yıldız ve Aydın Gelmez, İstanbul: Ütopya Yayınevi, 2006.

House, Robert J. "A 1976 Theory of Charismatic Leadership", *Paper Presented at the Southern Illinois University Fourth Biennial Leadership Symposium*, (1976): 1-32.

Kaya, Ali, *Yönetimde İnsan İlişkilerinin Sırları*, Konya: Eğitim Kitabevi

Yayınları, 2006.

Lussier, Robert N. - Achua, Christoher F., *Leadership: Theory, Application and Skill Development*. 4th Edition. Ohio:South-Western Cengage Learning, 2009.

Martin, Bruce - Cashel, Christine - Wagstaff, Mark, Breunig, Mary. *Outdoor Leadership*. Ankara: Bıçaklar Kitabevi, 2006.

Morrell, Kevin - Hartley, Jean. "A Model of Political Leadership." *Human Relations* 59/4 (2006): 483-504.

Murray, Kevin. *Liderlik Dili, Başarılı CEO'ların İletişim Sırları*. Çev.: Ümit Şensoy. Birinci Basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.

Okur Çakıcı, Fatma. *Seçmen Tercihinin Belirmesinde Lider Faktörü: Doğu Karadeniz Örneği*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Özgül, Bülent. "Türkiye Nasıl Bir Siyasi Liderlik İstiyor?", *Toplum ve Demokrasi Dergisi* 9/19-20 (2015): 151-161.

Polat, Cihat - Külter, Banu "Genç Seçmenler Gözüyle Siyasi Ürün (Siyasi Lider) Özellikleri: Ankara'daki Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Çalışma". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 5/1 (2008): 1-31.

Sabuncuoğlu, Zeyyat - Tüz, Melek. *Örgütsel Psikoloji*. Bursa: Ezgi Kitabevi, 2001.

Sampson, Eleri. *İmaj Faktörü*. İstanbul: Rota Yayın, 1995.

Şahan, Süleyman. *Liderin Siyasal Kimliğinin ve İmajının Seçmenin Oy Verme Davranışındaki Rolü*.: Gaziantep, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Tucker, Robert C. "The Theory of Charismatic Leadership", *Daedalus* 97/3 (1968): 731-756.

Ünal Erzen, Meltem. "Siyasi Lider İmajının Seçimlerde Etkisi." *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Hakemli Dergisi* 31 (2008): 65-80.

Woods, Philips Arthur. *Democratic Leadership in Education*. First Published, London: Paul Chapman Publishing, 2005.

Yalın, Bahar Eroğlu. "Siyasi Liderliği "Duygusal" Düşünmek: Siyasi Parti Liderlerinin Üniversite Gençliği Üzerindeki Duygusal Zekâ Algısı", *Karadeniz*

Araştırmaları 35/35 (2012): 145-179.

Yıldırım, Ayşe Aslı. *Siyasi İletişim Sürecinde Hitabet Sanatının Kullanılmasının Liderin Başarısına Etkisi: Recep Tayyip Erdoğan Örneği*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Yörük, Durmuş - Dünder, Süleyman - Topçu, Birol. “Türkiye'deki Belediye Başkanlarının Liderlik Tarzı ve Liderlik Tarzını Etkileyen Faktörler”, *Ege Akademik Bakış Dergisi* 11/1 (2011): 103-109.